

19

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

1

EST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1997
113. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Boreczky Anna</i> : Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?	249
<i>Domokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László</i> : Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben	33
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai	1
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis	395
<i>Hajós József</i> : Frölich Dávid	16
<i>Kecskés Katalin</i> : A magyar ex libris-művészet	377
<i>Knapp Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánun története I.	149
<i>Knapp Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánun története II.	282
<i>Körmendy Kinga–Holl Béla–Szendrei Janka</i> : Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században. Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai, szövegkritikai és zenei elemzése	125
<i>Pavercsik Ilona</i> : Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról... ..	167
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1862–1873	349
<i>Soltész Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei II.	266
<i>Tóth Szilvia</i> : A Kút (1926–1927). A képzőművészek Új Társaságának folyóirata	58
<i>Varga Imre</i> : Avancinus drámáinak nyomában	299

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bajáki Rita</i> : Czvittinger Dávid levele 1735-ből	320
<i>Bartók István</i> : Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára. (Nógrádi Mátyás ars concionandija)	212
<i>Borovi József</i> : A putnoki-rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára (1834–1863)	454
<i>Borsa Gedeon</i> : Makulaturából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából	73
<i>Dukkon Ágnes</i> : Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin-angol nyelvkönyvében	76
<i>Ecsegy Judit, V.</i> : Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül	201
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok	97
<i>Fehér Katalin</i> : Ráday Pál ismeretlen kézirat utasítása fia nevelőjének 1723-ból	220
<i>Fehér Katalin</i> : Két reformkori pedagógiai tankönyv	447
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Petrus Petschius, protestáns hitvitázó	317
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága	417
<i>Gömöri György</i> : XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Borne-misza-kötetben	82
<i>Hubert Gabriella, H.</i> : Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban	205
<i>Kázmér Miklós</i> : Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében	318
<i>Kókay György</i> : Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez	95
<i>Kókay György</i> : A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében	225
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György és a sajtó	430

<i>Koltai András: Batthyány Ádám imádságoskönyve</i>	187
<i>Lengyel András: A Szép Szó időrendjéhez</i>	461
<i>Mayer Gyula: A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez</i>	433
<i>Merényi-Metzger Gábor: A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéd</i>	322
<i>Nagy Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950)</i>	455
<i>Németh S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693)</i>	414
<i>Ojtozi Eszter: Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai</i>	229
<i>Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I.</i>	424
<i>Szelestei N. László: Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata)</i>	84
<i>Tusor Péter: Ki lehetett az első olmtüzi magyar diák?</i>	312

FIGYELO

<i>Barlay Ö. Szabolcs: A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene</i>	327
<i>Bodrits István: A Turul újjászületése</i>	238
<i>Csapodi Csaba: Anjou Endre Bibliájáról</i>	109
<i>Czigány Lóránt: Szinyei-Gulyás-Viczián</i>	104
<i>Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései</i>	333
<i>Knapp Éva: Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához</i>	232
<i>Kuntár Lajos: Változások a Vasi Szemlénél</i>	111
<i>Ojtozi Eszter: Timkó Imre emlékezete</i>	327
<i>Salgó Ágnes, W.: Soltész Zoltánné (1921–1997)</i>	463
<i>Szabó Ágnes: Bethlen Kata Könyvtárának jegyzékei</i>	240
<i>Szelestei N. László: Holl Béla (1922–1997)</i>	231

BIBLIOGRAFIA

<i>Czövek Zoltán-Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban</i>	465
--	-----

SZEMLE

<i>Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon Borsa. Köln-Weimar-Wien, 1996. (Németh S. Katalin)</i>	245
<i>A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I-II. Szerk. Pajkossy György. Bp. 1996. (Kókay György)</i>	115
<i>Bajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. (Kőhegyi Mihály)</i>	479
<i>Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (Lőkös Péter)</i>	487
<i>Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S. a. r. Kőszeghy Péter. Bp. 1996. (Varga Imre)</i>	480
<i>Ecsedy Judit, V.: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. (Pavercsik Ilona)</i>	243
<i>Eötvös József könyvtára. Szerk., bev. Gángó Gábor. Bp. 1996. (Kókay György)</i>	339

Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp. 1995. (<i>Fehér Katalin</i>)	338
Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997. (<i>Varga Imre</i>)	246
Füzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	119
Gyuris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	340
Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej Knižnice Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1996. (<i>Ecsedy Judit, V.</i>)	489
Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1966. (<i>Csapodi Csaba</i>)	243
Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa Mária</i>)	121
Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990. Szerk. Várszegi Asztrik és Zombori István. Bp. 1997. (<i>Kókay György</i>)	337
„Merre, hogyan?” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. Tasi József. Bp. 1996. – Körmendy Kinga: Pilinszky János kéziratok hagyatéka. Bp. 1996. (<i>Horányi Károly</i>)	482
Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	120
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	117
Petrik-emlékkötet. Szerkesztette Nagy Anikó. Bp. 1996. (<i>Németh S. Katalin</i>)	242
Raabe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh S. Katalin</i>)	343

NÉVMUTATÓ

- Aba-Novák Vilmos 62–63
 Abaffy 182
 Abód Mihály I. Ajtai Abód Mihály
 Ábrahám Imre 286
 Abrugi György 20, 23–25
 Acqua, Gian Alberto 264
 Acsády Ignác 273
 Adalbert, Szent 164
 Adleff 18
 Ady Endre 65, 108, 485
 Aelianosz 47
 Agárdi Péter 461
 Agnet, Ján 274
 Ágoston, Szent 164, 235
 Ágoston Gábor 54
 Ágoston Péter 199
 Aiszkhinész 30
 Ajtai Abód Mihály 425
 Alajos, Szent (Gonzaga) 294
 Albert, Nagy 440
 Alberti, L. B. 253–254.
 Áldásy Antal 110, 323
 Aler, Paulus 307
 Alfraganus 412
 Alife, Nicolò 109
 Allwoerden, Henricus 429
 Alonso Rodriguez, Bernardo 1
 Alpár Ignác 379
 Alstedius, Joh. Henricus 27, 29
 Altorjai András 391
 Alvarus 78
 Alxinger 172
 Amantius, Bartholomaeus 270
 Ambrózy Sámuel 95–97
 Ambrus, Szent 24, 157
 Anderson, Robert R. 488
 Andics, Helmut 373
 András, Szent 24
 Andrásy Antal 423
 Andrásy Gyula 360, 364, 368, 379
 Andrásy István 118
 Andruskó Károly 379, 387, 390
 Angyal Endre 299
 Anna, Szent 164
 Antal, Szent (Pádúai) 176
 Antal Árpád 418, 423
 Antalfi János 459
 Anton Ulrich herceg (wolfenbütteli)
 343
 Anzelm, Szent 442
 Apáczai Csere János 36, 52, 77, 80
 Apafi-család 54
 Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 52
 Apianus, Petrus 255
 Apianus, Philippus 255
 Apollinaire, Guillaume 60, 69
 Appianus Alexandrius 273, 413
 Apponyi György 356
 Apponyi Sándor 118, 271, 275, 379
 Arady Kálmán 380
 Aranka György 87
 Arany János 373
 Arató Antal 381–382, 386
 Archipenko, Alexander 64, 69
 Arisztotelész 443
 Árkosi Gelei Benedek 19
 Árkossy 388
 Arnaldi, Girolamo 55
 Arrianos 268
 Artner Edgár 170, 295
 Asulanus, Franciscus 268
 Asztalos Miklós 24
 Atzél Péter 86
 August herceg, ifj. (wolfenbütteli) 343
 Ausonius, Decimus Magnus 31, 236
 Avancinus, Nicolaus 299–311

- Baász 388
Babarczis, Nicolas 279
Babarczy-család 280
Babindel Kelemen 193
Babits Mihály 108, 341, 483
Babóthy Ferenc 401
Bach, Alexander 356, 361, 363–364, 370
Bachó László l. Dezséri Bachó László
Bacsányi János 178
Badurová, Anežka 489
Bagoly Kata 213
Bahil, Matthias 425
Baitz Erzsébet 487
Bajáki Rita 320–322
Bajza József 479–480
Bajza Kálmán 479–480
Bakacsi Lajos 391
Bakócz-család 404
Bakócz Tamás 137, 139
Bakonyi Géza 405, 408, 411
Balassa Iván 421, 423
Balassa (Gyarmathi) Pál 267, 280
Balassa Péter 483
Balassi Bálint (Gyarmati) 201–212
Balázs, Szent 24
Balázs Mihály 398
Balázs Sándor 374
Bálint Ferenc 383, 386, 393
Bálint Sándor 341
Balla Margit 392
Ballagi Géza 180–182
Ballagi Mór 118
Balleon-nyomda 297
Balogh Jolán 254
Bán Imre 77
Bán Zoltán András 486
Bánffy-család 420
Bánffy Dénes 52
Bangha Béla 273
Bannister, Henry Mariott 137, 148
Bánsági András 390
Barabás László Barna 232, 395
Barberini, Francesco 401
Barcza József 322
Barczafalvi Szabó Dávid 177
Bárczy István 379
Bardócz 388
Bariska István 114
Barlay Ö. Szabolcs 327–333
Baróti Szabó Dávid 95, 178
Bartal Alajos 447
Bartha Ferenc 71
Bartholomaeus Facius 268
Bartók István 78, 212–219
Bartoniek Emma 120, 251, 435
Barzi, Georgius 20
Basirius Izsák 77, 80
Basta, Giorgio 44, 46
Báthori András 403
Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 22
Báthori István (erdélyi fejedelem) 401
Báthori Zsófia 152–154, 161, 163
Batovec, Heinrich Julius 370–371
Batsányi János 339, 431–433
Batthyány Ádám 49, 187–200
Batthyány Boldizsár 47
Batthyány Gyula 379
Batthyány Ignác 1–2, 5–13
Batthyány Kristóf 200
Batthyány Pál 200
Baufeld, Christa 487–488
Baumann, Georg 30
Bayer József 308
Beck I. 396
Beck Ö. Fülöp 61, 63
Becker, Felix 288
Bedy Vince 273
Beeck, Bart 396
Beer Frigyes Vilmos 224
Beethoven, Ludwig van 311
Beke Kristóf 97–99, 448
Bél Mátyás 95, 220, 223–224
Belcredi, Richard 360–361
Beleznay-család 322–326
Beleznay János 322, 324
Beleznay Luiza 323–324
Beleznay Mihály 323–325
Beleznay Miklós 322–325
Beleznay Sámuel, ifj. 322–323, 325–326
Beleznay Sámuel 322
Belitska-Scholtz Hedvig 435
Bellengardus, Stephanus 270
Bellettini, Pierangelo 54
Benczúrné 240
Bendefy László 251, 264
Bendinelli, Antonio 275
Bene Sándor 76, 78, 417
Benedek, Szent 24

- Beney Zsuzsa 485
 Benkő József 183
 Benkő Samu 417, 419, 423
 Bényei Miklós 340
 Beöthy László 374
 Beraldus, Franciscus 413
 Bergman 484
 Berke Barnabásné 242
 Berkovits Ilona 251
 Berlage, Hendrik Petrus 69–70
 Berlász Jenő 271, 275, 404, 419, 423, 435
 Bernát, Szent 170
 Bernáth Aurél 63
 Bernáth Mária 64
 Bernhard, M. 446
 Bernhardt, Jörg 444
 Bertényi Iván 109–110, 239
 Bertók Lajos 319
 Bertram Bertalan 27
 Bertram Judit 27
 Berzsenyi Dániel 329
 Bessel, Gottfried 118
 Bessenyei György 225–229, 430–433
 Bessenyei Sándor 228
 Bethlen-család 54
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 22, 50, 277
 Bethlen Gergely 52
 Bethlen Imréné Gyulai Klára 241
 Bethlen Kata 240–241
 Bethlen Kata I. Teleki Józsefné
 Bethlen Miklós 52, 77, 80, 118
 Beust, Friedrich Ferdinand 360, 364, 369
 Bezzel, Irmgard 409
 Bianchi, Anton 225
 Bibó István 341
 Bidermann, Jacobus 299, 303–305, 307
 Bielski, Marcin 34
 Bignon, Jean-Paul 319
 Bihari-család 267
 Bihari Gergely Dániel (de Felhővíz) 267
 Bircher, Martin 54
 Birckmann, Arnoldi 280
 Bíró Ferenc 227–228
 Bíró Lajos 62
 Bischoff, B. 433, 444–445
 Bisterfeld 77
 Biszak Sándor 407
 Bitskey István 312, 314
 Bloomfield, Morton W. 120
 Blum, Gernot 379, 388
 Blumauer 172
 Blume, Clemens 137, 146, 148
 Bober, Phyllis Barbara Pray 264
 Bocconi 69
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 28, 403
 Bod Péter 240–241
 Boda Miklós 275
 Bodolay Géza 456–457
 Bodrits István 238–239
 Boér Antal I. Lutzai Boér Antal
 Boerhaave, Hermann 319
 Boëthius, Anicius Torquatus Severinus 433, 439
 Bogdán István 417, 421, 424
 Boillot, Joseph 43, 50
 Bokros Birmann Dezső 64
 Bolyai Farkas 339
 Bolyai János 104
 Bon, François Xavier 320
 Bonaventura, Szent 4, 199–200, 440
 Bonfini, Antonio 491
 Bonnard, Pierre 67
 Bor Pál 67–69
 Bordás Ferenc 392
 Boreczky Anna 249–265
 Borgsdorf, Ernst Friedrich Baron von 40, 42, 52
 Borkovich Márton 315
 Born, Ignace de 172, 419, 424
 Bornemisza István 213
 Bornemisza Péter 82–83, 491
 Boros István 338
 Boros László 333
 Borovi József 454–455
 Borromaeo, Károly (Szent) 164
 Bors Dániel 310
 Borsa Gedeon 2, 73, 75, 189, 244–246, 274, 344, 402
 Bortnyik Sándor 63
 Borzsák István 236
 Bosse, Detlev 146
 Botka Ferenc 65
 Botyánszky Pál 119
 Böckler, Georg Andreas 34, 40–41, 43, 45, 51–52
 Bölcskei Gusztáv 77
 Böszörményi László 364–365

- Brahé, Tycho 19
 Brancaccio, Lelio 46
 Brandenburgi Albert 328
 Brandenburgi György 328
 Brandenburgi Katalin 17
 Branker, Th. 76
 Braque, Georges 61, 69
 Brassicanus, Johann Alexander 267–269,
 271, 280
 Bratulich Simon 269
 Braunecker M. Margit 398
 Braxatoris János 220
 Brechtel, Franz Joachim 42, 48
 Bretschneider 172
 Brewer Sámuel 162, 205, 208–209
 Brezsnyev, Leonyid 342
 Brigitta (Szent) 164
 Bródy Zsigmond 374
 Bruckner, J. 54
 Brunfels, Otto 491
 Brunings, Christianus 427
 Bruschio, Casp. 441–442
 Brutus János Mihály 47
 Buccow (generális) 247
 Buday György 392
 Bujáki János 208
 Bullinger 491
 Burgus (császári követ) 428
 Burke, Peter 54
 Burkhard, Jakob 343
 Butler, W.E. 381, 390

 Caesar, Julius 45, 445
 Calenius, Gervinus 279
 Camerarius, Joachim 38
 Camers, Joan. 277, 442
 Camus, Albert 485
 Canisius, Petrus 19, 164
 Cantelar Rodríguez, Bernardo 1
 Cantzler, Hans 271, 280
 Capobianco, Alessandro 37, 43
 Capycius, Franciscus Gerardi 110
 Caraffa, Antonio 48
 Carlone, Nicola 390
 Carrè 69
 Carrière 67
 Carrillo, Alfonso 400
 Cassianus 267
 Castell, Edmundus 76
 Castillo Lara, Rosalio 1
 Castriotto, Jacopo 37
 Cataneo, Girolamo 37
 Cato 31
 Cauti, Giuseppe 386
 Cellarius, Andreas 39
 Cellarius (Keller), Christoph 40
 Celtis, Conrad 255
 Cendrars, Blaise 60, 64
 Cennerné Wilhelmb Gizella 415
 Cervantes, Miguel de Saavedra 391
 Cervellino, Enea 44
 Cézanne, Paul 67–68
 Chagall, Marc 60–61, 71
 Chavannes, Puvis de 67
 Chevalier, Ulysse 135, 148
 Chimaïni 448
 Chirico, Giorgio de 69
 Chrisman, Miriam Usher 54
 Cicero, Marcus Tullius 31, 76, 79–81,
 117, 397, 403, 405, 445
 Clair, Colin 54
 Clark 227
 Claudel 483
 Claudianus, Cl. [audius] 31, 429
 Coccejus, Johannes 425
 Cockle, Maurice J. D. 54
 Coehoorn, Menno van 35, 39–40, 52
 Collado, Luis 43
 Colombina, Giovanni Battista 44
 Comenius, Amos Johannes 76–82, 489
 Comoedianus 442
 Coress, Melchior 51–52
 Coreth, Anna 156
 Cosmerovius, Mattheus (nyomdász) 189–
 191, 200
 Coster, Franciscus 156–157
 Cromleholmes, Samuel 76
 Crusenstolpe, Magnus Jacob von 375
 Curulus, Jacobus 268
 Cuvier, Georges 319
 Cyrillus, Alexandrinus 276
 Czagány, Zsuzsa 145
 Czakó Elemér 166, 294–295
 Czetter Sámuel 294
 Czigány Balázs I. Záhorhidi Czigány Ba-
 lázs
 Czigány Lóránt 104–108
 Czirbesz Jónás 423

- Czirbesz Sámuel 423
 Czóbel Béla 63
 Czobor Alfréd 323
 Czobor Erzsébet 318
 Czobor Mihály 480–481
 Czvittinger Dávid 106, 178, 320–322

 Csáky József 64, 69
 Csanaki Máté 20
 Csányi István 383
 Csapodi Csaba 109–110, 120, 131, 243, 275, 395
 Csapodi Zoltán 416–417
 Csapodiné Gárdonyi Klára 109–110, 120, 131
 Császár Elemér 310
 Csáthi Dániel 324
 Cseh Gusztáv 388
 Cselényi Walleshausen Zsigmond 67–68
 Csengery 368
 Csepregi Gergely 129
 Csernátoni Pál 76, 80
 Csetri Elek 417, 419, 421, 424
 Csíkcsicsói Petki István 24
 Csilló Mihály 323, 325
 Csizmadia Eszter l. Jakabné Csizmadia Eszter
 Csobán Endre 118
 Csók István 59, 62
 Csóka J. Lajos 225
 Csókás Péter l. Laskai Csókás Péter
 Csonka Ferenc 332
 Csontváry Kosztka Tivadar 59
 Csulyak István l. Miskolci Csulyak István

 Dali János l. Tolnai Dali János
 Dalmay Árpád 390
 Dálnoki Nagy Lőrinc 19
 Dániel Viktor 390
 Dankó József 1, 135, 137, 273
 D'Annunzio. Gabriele 386, 388
 Dantyszek, Jan 403, 412
 Danyi Magdolna 486
 Dávid, Szent (őszösvetségi) 275–276, 290–291
 Dávidházi Péter 486
 Deák Ferenc 353–361, 365–366, 368, 370, 386, 388
 Debreczeni Simonides (Simonfi) Gáspár 20
 Decsy Sámuel 183
 Dee, John 54
 Deé Anikó 241
 De Gerando Ágost 97
 Degering, H. 440
 De La Croix, Horst 37–39, 54
 De la Noue, François 44, 46
 De la Mont 46
 Delaunay, Robert 69
 Demeter (érsek) 1
 Demeter 448
 Dénes Lajos 58–72
 Denis 227
 Denzinger, Henricus 4
 Derecskei Török János 314
 De Resende, Lúcio André 409
 Derkovits Gyula 63–65, 71
 Dernschwam János 47
 Déry Tibor 63, 482
 Descartes, René Renatus Cartesius 80
 Dessewffy Miklós 119
 Dezsényi Béla 96, 180
 Dezséri Bachó László 279
 Dézsi Lajos 187, 201–203, 205–206, 208–209, 212
 Dianovszky János 178
 Didymos Chalkenteros 268
 Dienes 379
 Dietze, Alexander 375
 Dilich, Wilhelm 40–41, 44
 Dio, Cassius 442
 Dio (Nicea) 441
 Diomedes 442
 Diószegi K. István 193
 Diskay Lenke 380
 Dizmász (lator) 164
 Dobay János-féle nyomda 326
 Dobokay Sándor 399
 Dobrowsky, Joseph 227
 Dobszay László 127, 145
 Doeberl, A. 433
 Dolleczeck, Anton 37, 54
 Dombrády Lorándné 447
 Domokos György 33–57, 402
 Domokos János 422, 424
 Domokos Mátyás 485–486
 Domokos Pál Péter 199
 Donahue, Charles 1

- Dorn, Hans 254
 Dosztojevszkij, Fjodor 485
 Dögen, Matthias 40–41, 52
 Dömötör Tekla 308
 Dörömbözi János 78
 Drahos Ferenc 392
 Drahos István 380, 392
 Draskovich 161
 Draskovich János 153
 Draskovits György 157
 Drégely Gábor 65
 Dresser, Matthaeus 426
 Dreves, Guido Maria 137, 146, 148
 Drimba, Lucian 248
 Duchamp 69
 Ducius, Daniel 315
 Dudás Bertalan 327
 Dudith András 53
 Duffy, Christopher 35, 38–40, 44, 55
 Dukkon Ágnes 76–82
 Duns Scotus 4
 Dux Adolf 373
 Dümmerth Dezső 38, 232–235, 395–404
 Dürer, Albrecht 38, 254, 378

 Éber László 70
 Eckhardt Sándor 86, 178, 201
 Ecsedy Judit, V. 197, 201–205, 206, 208, 211, 243–244, 489–492
 Éder József 339
 Edvi Illés Pál 448
 Egressy Gábor 375
 Egry József 63
 Egyed, Szent 24
 Eibel 170, 172, 179
 Elek Artúr 62, 65
 Elekes Károly 97
 Eliade 483
 Éliás Márton 447
 Elrich, Daniel 43
 Emmet, Maurice 319–320
 Endre, Anjou (herceg) 109–110
 Endter, Wolfgang 28
 Engel Károly 424
 Engels, Friedrich 330
 Enyedi Gáspár 76
 Episcopus, Nicolaus 269
 Eötvös József 101, 339–340, 356–357, 364, 367–369, 374–375
 Eötvös Loránd 340
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 28, 76, 117, 267, 269, 272, 327–333, 491
 Ercsei Dániel 426
 Erdélyi János 82, 456
 Erdélyi József 178
 Erdélyi Pál 206
 Erdő Péter 1–15
 Erdődi József 341
 Erdődy Zsuzsanna 404
 Erdős István 407
 Erkel Ferenc 381
 Ernst Lajos 269, 274
 Ernyei Mosa István 19
 Errard de Bar-le-Duc, Jean 38–39, 50
 Ertsey Péter 341
 Escher, Caspar 319–320
 Estei Hippolit 1
 Esterházy Ferenc 158
 Esterházy Imre 418
 Esterházy Pál 49, 158, 196
 Esterházy Péter 487
 Esterházy Zsófia l. Révay Mártonné
 Estreicher 490
 Esze Tamás 150–151
 Eszterházy József 119
 Eszterházy Károly 86
 Etényi G. Nóra 417
 Eubel, Conradus 315
 Everth, Johann 428
 Ezekiel próféta 288, 292

 Faber, Johann 267
 Fabó András 50, 318
 Fabri, Daniel 17
 Faietti, Maria 264
 Falk Miksa 350, 352, 359–361, 363, 376
 Falka Sámuel 294
 Faludi Ferenc 178
 Fancev, Franjo 283
 Farbaky János 425
 Farkas András 326
 Farkas Gábor Farkas 53–54, 232–233, 395–413
 Farkas Zoltán 65
 Fatavits Ferenc 220, 223–224
 Fauth Márk 48
 Fazekas Imre 65
 Fazekas István 200

- Fazekas Sándor 428
 Fehér Erzsébet 338–339
 Fehér Katalin 97–103, 220–225, 338–339, 447–453
 Feigius, J. C. 416
 Fejér György 152, 422, 424
 Fejérkövi István 269–270
 Fejérpataky László 238–239
 Fejérváry 435
 Fekete Csaba 85
 Fekete Márton 106
 Feyerabend, Iohannes 273
 Feyerer, Karl 352
 Fényes Elek 229
 Feraboscho, Pietro 38
 Ferdinánd, Szent 164
 Ferdinánd, I. (magyar király) 317, 332
 Ferdinánd, II. (magyar király) 277
 Ferdinánd, III. (magyar király, római császár) 17, 270
 Ferdinánd, V. (magyar király) 452
 Ferdinánd, Karl Wilhelm 343
 Ferenc, Szent (Xavéri) 160, 294
 Ferenc, I. (magyar király) 97
 Ferenc József, I. (magyar király) 359–360, 369
 Ferencffy Lőrinc 197, 201, 205, 231
 Ferenczi László 487
 Ferenczy Béni 64, 482
 Ferenczy Noémi 59
 Ferrier, Jean Louis 69
 Fery Antal 380, 383, 385, 390–392
 Feszt László 386, 388
 Feszt László, ifj. 386, 388, 391–392
 Fijalek, Jan X. 3
 Finlayson, Ch. P. 439
 Fischer, Hans 319
 Fischhof, Adolf 367
 Flamand, Claude 38–39
 Flavius, Josephus 267, 272, 280
 Fleck Alajos 249–255
 Fleming, Hans Friedrich 50
 Floccus, Andreas Dominicus 275
 Floriani, Pietro Paolo 39, 42
 Florus, Lucius 273
 Fodor Adrienne, J. 250, 398
 Fodor András 487
 Fogedgaard, Helmer 390
 Földi Ferenc 189, 193
 Fónagy Béla 61, 64–66
 Forgách Antal 353, 355–357, 364
 Forgách Ferenc 47, 399, 401
 Forgách Imre 47
 Forgách Zsigmond Ádám 49
 Formentini, Aurora Catharina 188–189
 Forró Pál I. Háportoni Forró Pál
 Fournier, Georges 40, 53
 Földváry Gábor 479
 Frachetta, Girolamo 44
 Fraknoi Vilmos 150, 152, 202, 312
 France, Anatole 65
 Franchi, Cinzia 246–248
 Freitag, Adam 34, 39–41, 52
 Frenreisz 170
 Friedberg, Aemilius 4
 Friedenlieber, L. Fr. 181
 Friedl, Joannes Adamus 151, 163
 Fridvaldszky János (1730–1784) 417–424
 Fridvaldszky Jánosné I. Tatay Anna Mária
 Frivaldszky-család 418–419, 424
 Frivaldszky Illés 418
 Frivaldszky Imre 417
 Frivaldszky János (1680k–1719?) 418
 Frivaldszky János (1703–1782) 418
 Frivaldszky János (1822–1895) 417
 Frivaldszky János, id. 317–318, 417–424
 Frivaldszky Jeremiás 418
 Frivaldszky Mózes 418
 Froben, Johann 271
 Frobenius, Hieronymus 269, 332
 Frommel, Christoph Luitpold 264
 Fronsperger, Leonhard 51
 Frontinus, Sextus Julius 47, 269
 Frosch, Johannes 17
 Frölich Dávid 16–32
 Fugger, M. 442
 Furttenbach, Joseph Sen. 40–41
 Furttenbach, Joseph 34, 41, 43, 48
 Futaki István 137, 139
 Fügedi Erik 127, 239
 Fülel Lajos 483
 Fürstenberg (herceg) 416
 Füzesné Hudák Julianna 119
 Gabelhofer 170, 172, 179, 182
 Gábor Dénes 386, 390
 Gábor Ferenc 432
 Gábris József 447

- Gácsi Hedvig 53
 Gácsi Mihály 380, 390
 Gajtkó, István 162, 199
 Gál András 427
 Gál Csanád 390
 Gál Ferenc 392
 Gál József 112
 Galambos Ferenc 382
 Galavics Géza 155, 287, 401
 Gáldi László I. Göbl László
 Galénosz 31
 Gall, Franz 264, 313
 Gall, Gothard 48
 Galladay János 454
 Gálos Rezső 220, 225
 Gams, Pius Bonifacius 269, 277
 Gángó Gábor 339–340
 García y García, Antonio I
 Gárdonyi Albert 166, 294–195
 Garhammer, E. 433
 Garidel 319
 Gáspár Dorottya 445
 Gáti István 339
 Gauchat, Patricius 267
 Gazda István 243
 Gazulus 254
 Gebler 167
 Géfin Gyula 111
 Gegus Zakariás 325
 Gelbhaar, G. 237
 Gelei Benedek I. Árkosi Gelei Benedek
 Geleji Katona István 216
 Gelenius, Sigismundus 269, 277, 413
 Gellert 177
 Genthon István 70–71
 Gerbel, Nicolaus 268
 Gerdes, David 427
 Geréb György 78
 Geréb János 454
 Géresi Kálmán 118
 Gergely, I., Nagy, Szent (pápa) 233
 Gergely, XIII. (pápa) 156, 313
 Gergely, XV. (pápa) 445
 Gergely György 108
 Gergő Imre 108
 Gerő J. Péter 407
 Gerő Ödön 62, 65–67
 Geusau, Anton von 174
 Geyßler, Valentin 464
 Gheyn, Jakob de 46
 Giftschütz 172
 Gilde, André 485
 Gillispie, C. C. 319–320
 Glauche, G. 434, 439
 Gleizes 69
 Gmünd, Johann von 255
 Goad, John 76
 Goebel, Ulrich 488
 Goethe, Johann Wolfgang 65–66, 375
 Goldschmidt, Ernst Philipp 267
 Gombocz Zoltán 104
 Gombrich, Ernst Hans 264
 Goncsarova, Natalia 69
 Gonda György 114
 Goriupp Alisz 115
 Gorup János 193
 Gosztonyi Pál 273
 Gotlieb Antal-féle nyomda 326
 Gottlieb, Th. 445
 Goulon 53
 Gózon István 324
 Göbl (Gáldi) László 248
 Gömöri György 82–83
 Görgey György 491
 Götz Eszter 486
 Götz, J. B. 433
 Götze, Alfred 488
 Graff, Andreas 216
 Gráfi Imre 114
 Grayson, Cecil 254
 Graß, Moritz 350–351, 354
 Grigore Ghica (moldvai fejedelem) 246–247
 Gris, Juan 61, 69
 Groeliatius, David I. Frölich Dávid
 Gropius, Walter 69
 Gross Arnold 392
 Grossinger 172, 183
 Grot, Johannes 11–12
 Grotius, Hugo 34, 46–47, 52
 Grouchy, Nicolas de 275
 Gruber, Johann Sebastian 40–41, 43–44, 53
 Grüll Tibor 54
 Grünenwald, Joseph 288, 296
 Gudenus János József 239
 Guillaume, Paul 69
 Guillaumin, Jean-Yves 445
 Gulik, Guilelmus van 315, 317

Gulyás Pál 53, 96, 104–108, 428
 Gutt 48
 Guyot, Bertrand-Georges 120
 Günther, David 48

Gyenes Gitta 71
 Gyöngyösi István 480–481
 Gyöngyösi Nándor 58–72
 Gyöngyösi Pál 225
 György, Szent 21, 164
 Györgyi Kálmán 62
 Györi Péter 118
 Gyulai Liviusz 392
 Gyulai Klára I. Bethlen Imréné
 Gyulai Pál 374–375
 Gyurácz Ferenc 113–114
 Gyuris György 340–343
 Gyurkovics Tibor 487

Hadik András 419, 424
 Hadrianus Valesius 443
 Haebler, Konrad 268, 270–271, 275–276,
 278
 Hafner Zoltán 487
 Hagymási István 193
 Hahn, G. 443
 Hahnloser, Hans Robert 253–254
 Haiman György 119
 Hain, Gáspár 48
 Hain, Johann Nikolaus 48
 Hajnóczi Gábor 264
 Hajnóczy József 182
 Hajós József 16–32
 Hale, John R. 38, 55
 Haller Gábor 270
 Haller György 270, 280
 Haller János 82
 Hamvas Béla 485
 Hänel 435
 Hanisius, David 343
 Hankovszky Tamás 485
 Hantz György 26
 Háportoni Forró Pál 403, 412
 Haranghy Jenő 379–380
 Haraszi P. 396
 Hargittay Emil 187
 Harkányi József 425
 Hartlib, Samuel 77
 Hašek, Jaroslav 391

Hasler, Joh. 27
 Hatvani István 118
 Hauck, Albert 430
 Haulisch Lenke 64
 Hausner Gábor 33–57, 401, 402
 Havas Ágnes, Cs. 196
 Haymo, Halberstadiensis 279
 Heckenast Gusztáv 365
 Heckenast János 114
 Hegedűs Béla 85
 Hegyi Béla 461
 Heidegger, Martin 483
 Heidemann, Christoph 40–41, 53
 Helius, Eobanus Hessus 31
 Hell Miksa 418
 Hellebrant Árpád 115, 148, 312
 Heller Ágnes 107
 Hellie, Richard 46, 55
 Helmes, S. 76
 Henricus Stephanus (Henri II. Estienne)
 413
 Henrik, II., Szent (német-római császár)
 164
 Henrik, III. (francia király) 315
 Heltai Gáspár 24–25
 Heltai János 197
 Heltai-nyomda 20
 Helvetius, Claude Adrien 227
 Helwig, Martin 18
 Herberstein-család 118
 Herberstein, Johann Seyfried 271–272,
 277, 280
 Herberstein, Siegmund von 271, 280
 Herepei János 212, 218
 Herlitz, David 20
 Hermann, Michael 18
 Herner János 269, 400–401
 Herodotosz 117
 Herolt, Johannes 277
 Herrmann Egyed 170, 295
 Hertel, Lorenz 343
 Hervai Katalin 381, 386, 392
 Hervai Zoltán 392
 Hervay Ferenc 417
 Heyzmann, Udalricus 3–13
 Hiemer, Eberhard Friedrich 319–320
 Highfield, R. 55
 Hildersam 214–215
 Himmelmreich György 51–52

- Himsley (Himsel), Gebhard 41, 49
 Hind, Arthur Magger 264
 Hippokratész 30
 Hirzel, Salamon 319–320
 Hofer Tamás 164
 Hoffmann 170, 172
 Hoffmann Edith 109, 251
 Hoffmann Lipót Alajos 182
 Hohenwart, Karl von 369
 Holant, Vladimír 484
 Holden, Olle 390
 Holl Béla 125–150, 153–154, 159, 161, 165,
 189, 197, 199–200, 201, 231, 282, 285
 Holl, K. 433–434
 Hollósy Simon 67
 Homérosz 228, 409
 Honnecourt, Villard de 253
 Hopp Lajos 155
 Horányi Elek 178–179, 227, 323
 Horányi Károly 125, 482–487
 Horatius, Quintus Flaccus 19, 31, 423
 Hormayr, Joseph 376
 Horn Miklós 112
 Hornstein von 445–446
 Hornyánszky 240
 Horschetzky Károly 97
 Horthy Miklós 62
 Horváth Ádám 177
 Horváth Béla 462
 Horváth Endre 380
 Horváth Ferenc 112–113, 193
 Horváth Ignác 435, 440
 Horváth István 127, 250
 Horváth János 329
 Hosszú Béla 383, 392
 Hottinger, Johann Jakob 427
 Howard, Donald R. 120
 Hradszky József 422–424
 Hubay Ilona 445–446
 Hubert Gabriella, H. 201, 204, 205–212
 Hubert Ildikó 190, 192
 Hudák Julianna I. Fűzesné Hudák Julianna
 Hueber, Johann 48
 Huguetanus, J. 235
 Hunyadiné Naszádos Edit 408
 Huszár Lajos 192
 Huszár Vilmos 61, 63
 Huszár-nyomda 297
 Hübner, Johann 183
 Ignác, Szent (Loyola) 164, 294
 Ilia Mihály 341–342
 Illés Pál I. Edvi Illés Pál
 Illésházy 423
 Illésházy István 404
 Illi Ferenc 386, 388
 Illicinus Péter 272, 280, 313–314
 Illyés Gyula 63, 341, 482–483
 Imets 388
 Imre, Szent (herceg) 125–148, 164
 Imre Lajos 391
 Isocrates 266
 István, I., Szent (magyar király) 127, 139,
 164, 168, 173, 175, 185
 Istvánffy 193
 Ivánczy János 273, 280, 315
 Iványi Béla 37, 47, 53, 55, 166, 188–194,
 196, 269, 294–295, 400
 Izidor, Sevillai 439, 441
 Jablonski, Daniel Ernst 429
 Jablonski Miklós 16
 Jacsó Péter 407
 Jähns, Max 37–46, 55
 Jakabffy Gergely 272
 Jakabné Csizmazia Eszter 329
 Jakó Klára 53, 398–400
 Jakó Zsigmond 53, 241, 319–320
 Jakobi, Laurent 189
 Jándi Dávid 64
 Jankovich Miklós 18, 275, 433–446
 Jankovics József 53
 János, Szapolyai (magyar király) 317, 332
 János, Szent (apostol) 154
 János, Szent (Alamizsnás) 164
 János, Szent (Aranyszájú) 269–270, 276
 János, Szent (Nepomuki) 165, 293
 János Frigyes (szász választófejedelem)
 276, 280
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 332
 Janota 370
 Jansz, Broer 54, 57
 Janus Pannonius 254, 402
 Jaros Vince 447
 Jászberényi Pál 76–82
 Jelenits István 483
 Jenei Ferenc 189–191, 200
 Jenő, Savoyai (Eugén) 50
 Jenstein, Johannes a (Jennenstein) 135, 146

- Jeszenák-család 50
 Johanides, Josef 489–492
 Johannes, Damascenus 276
 Johannes, David (könyvkötő) 276, 280
 Jókai Mór 374–376
 Jombart, Émile 4
 Joó Tibor 96
 Jordan Simon 430
 Jósika Miklós 375
 Jovius, Paulus 271
 József, Szent 164, 287
 József, I. (magyar király) 415
 József, II. (magyar király) 167, 169–171, 174, 176, 179, 225, 284
 József Attila 461–462, 482, 485
 Jöcher, Christian Gottlieb 267, 271, 409
 Jucundus, Johannes 269
 Júdás Tádé (apostol) 164
 Juhász Erzsébet 483
 Junghaus, Adam 51
 Juvenalis, Decimus Junius 31
- Kabdebó Lóránt 63, 484
 Kabelao, Thyra B. 120
 Kabirsch, Angela 299
 Kádár Béla 60, 64
 Kádár János 342
 Käfer István 151
 Kahn, Robert A. 373
 Kaiserfeld, Moritz 357
 Kájoni János 199–200
 Kalapátsis György (írói álnév l. Szaicz Leó)
 Káldi György 193
 Káldos János 408
 Káldy Ferenc 400
 Kállai Ernő 60, 62–63, 65, 71
 Kállay István 239
 Kálmáncsehi Domonkos 135
 Kalmár György 84–95
 Kalmár János 312
 Kálvin János 117
 Kamuthi Miklós l. Szentlászlói Kamuthi Miklós
 Kandisky, Vaszilij 61, 70
 Kaposi Sámuel 51–52
 Karádi Pál 246
 Kardos Tibor 330–332
 Kárrfy Ödön 420–421, 424
 Kármán András 225
- Kármán József 431
 Károly, I. (angol király) 77
 Károly, I. (wolfenbütteli) 343
 Károly, I. (nápolyi király) 110
 Károly, II. (angol király) 80
 Károly, II. (nápolyi király) 110
 Károly, V. (német-római császár) 275, 280
 Károly, VIII. (francia király) 35
 Károly Róbert (magyar király) 110
 Károlyi Antal 86
 Kaspar, W. 351
 Kass János 392
 Kassai György 485
 Kassák Lajos 59–64, 71
 Kathona Géza 76, 78
 Katona Gábor 383, 386, 389–390, 392–393
 Katona István 150–152, 171, 178
 Katona Tünde 53
 Katus László 371
 Kaveczky Zoltán 380
 Kazinczy Ferenc 84, 87, 176, 184–185, 431
 Kazinczy Gábor 386, 456
 Kázmér Miklós 318–320
 Keckermann 215
 Kecskeméti Dániel 427
 Kecskés Katalin 377–394
 Kégli Ferenc 242
 Kelemen József 85–86
 Kelemen László 432
 Kelemen Márta, H. 127
 Kelemen Viktor 65–66
 Kelenik József 34, 36, 44–45, 55
 Kemény G. Gábor 341
 Kemény János 52
 Kemény József 187–189, 192–193, 200
 Kemény Zsigmond 374
 Kemnatensis, Mathias Widman 444
 Kempelen Béla 267, 323, 325
 Kempelen Farkas 404
 Kempensis, Godefridus 280
 Kempis Tamás 177, 235, 402, 485
 Kénosi Tözsér János 20
 Kereskényi István 150–151
 Keresztúri Pál 77
 Keresztury Dezső 432
 Kerkápoly Károly 369, 371
 Kertbeny Károly 373
 Kertész Ábrahám l. Szenci Kertész Ábrahám

- Kéry Sámuel 188–189
 Keserű Bálint 53, 212, 269, 401
 Kettmann, Gerhard 488
 Keveházi Katalin 53–54, 266, 405
 Khern, Michael 48
 Kieshout, H.H.M. van 56
 Kilián István 300–301, 308, 310
 Kincses Katalin 187
 Kipfelhauser (álnév) I. Tóth Kálmán
 Király János 279
 Király Zoltán 382
 Kirschius, Adamus Fridericus 428
 Kis Elemérné 84
 Kish, John 60
 Kiss Gábor 145–147
 Kiss Gyula 112–113
 Kiss Imre 150, 152–153
 Kiss Istvánné nyomdájá 326
 Kiss László 119
 Kisviczay Péter 31
 Klaniczay Tibor 54, 192, 201–204, 274, 332, 401, 417, 424
 Klebelsberg Kuno 59, 61
 Klee, Paul 61, 70
 Klesch, Dániel 50
 Klinda Mária 267
 Klöss Jakab 201–202
 Klöss Jakab, ifj. 202, 205
 Kmetty János 63
 Knapp Éva 149–166, 232–238, 282–298
 Knauz Nándor 133, 135
 Kner Imre 119
 Koberger, Joannes 277
 Koch (1488–1540) 31
 Kocsis Zoltán 487
 Kohls, E. Wilhelm 333
 Kolbenheyer, Moritz 373
 Kokas Károly 54, 405, 408, 411
 Kókay György 95–97, 115–117, 177, 225–229, 337–340, 430–433
 Kokoschka, Oskar 61
 Kollányi Ferenc 267, 277, 314–315
 Kollár 183
 Kollár Ádám 225
 Koltai András 187–200
 Komlós Aladár 60, 71
 Komlovski Tibor 187
 Komor András 60, 71
 Komor Ilona 330
 Komorová, Klára 274
 Kondor Béla 482
 Kontha Sándor 62
 Kónyi Manó 356
 Kooker, H.W. de 54, 57
 Kopácsy József 447
 Kopasz Márta 380, 383
 Kopernikusz, Mikolaj 19, 28
 Korda Zsigmondné Nemes Júlia 241
 Korkmazová, Eugenia 73
 Koroknai Éva, Sz. 398
 Kosáry Domokos 337–338, 417, 424
 Kossuth Lajos 362–363, 365–366, 108, 479
 Koszta József 59
 Kosztolányi Dezső 108
 Kottra Gyöngyi 109
 Kotvan, Imrich 274
 Kovachich Márton György 171–172, 244
 Kovács András 241
 Kovács Endre 371
 Kovács E. Péter 312
 Kovács I. Gábor 414
 Kovács Imre 24, 26
 Kovács József 381, 383, 386, 390, 393
 Kovács József László 54, 187
 Kovács Kálmán 374
 Kovács L. 421, 424
 Kovács Lajos 355
 Kovács L. Gábor 114
 Kovács Péter 486
 Kovács Sándor Iván 76, 84, 188, 191, 200, 206, 341, 401
 Kovacsóczy Farkas 401, 406, 410
 Kováts Kálmán 447
 Kozma Lajos 119
 Kozocsa Sándor 105, 115–116
 Köblös 240
 Köhegyi Mihály 119, 340–343, 479–480
 Köhler, W. 444
 Kölcsey Ferenc 108
 Köleséri Sámuel, ifj. 319–320
 Köleséri Sámuel 318–320
 König Róbert 381, 391
 Köpeczi Bálint 76
 Köpeczi Béla 155, 415–417, 424
 Körmendy Kinga 125–148, 482–487
 Kőszeghi Sándor 323
 Kőszeghy Péter 208, 480–481
 Kőszeghy Pál 454

- Krämer, S. 434, 439–440, 446
 Kraßnigg, J.J. 351–352
 Kratky, Bohumil 390
 Krier Rudolf 383, 390
 Kruppa Tamás 398
 Kubics Pacificus 193
 Kubinyi András 239
 Kubinyi Mária 445
 Kudora Károly 397
 Kugel, Ignaz 374
 Kulcsár János 113
 Kulcsár Szabó Ernő 487
 Kun Béla 62
 Kuncz Aladár 68
 Kuntár Lajos 111–114
 Kuranda, Ignaz 357
 Kurtán Tünde 486
 Kutassy János 269, 273, 277, 280
 Kutschenbacher Gyula 222
 Küppers, Kurt 295

 Labuhn, Peter 392
 Laczka János 228
 Ladany Gergely 22
 Ladányi Erzsébet 243
 Ladányi Sándor 324
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 110, 168
 Lajos, II. (magyar király) 271, 327
 Lajos, XIV. (francia király) 416
 Landehius, Adamus 315, 317
 Landerer-nyomda 296–297
 Landerer Anna nyomdája 326
 Landerer Ferenc Lipót (nyomdász) 324
 Landerer, Michael 430
 Landwehr-Melnicki, Margaretha 146
 Lang, Jan 318
 Lang, Mauritius 158
 Langius 223
 Láni, Eliaš 317–318
 Lankhorst, O.S. 56
 Larionov, Mihail 69
 Laskai Csókás Péter 29
 Laski, Stanislaw 34
 Lászlai János (Johannes Lazo) 352
 László, I., Szent (magyar király) 127, 168
 László, V. (magyar király) 254
 László Anna 385, 390–391
 Latzkovits Miklós 53
 Lavater, Hans Conrad 55

 Lázár deák 255
 Lázár István Dávid 53, 398
 Lay, Heinrich 121–122
 Laynis, Jacobi 234
 Lechuga, C. 44
 Ledna György 454
 Léger, Ferdinand 61, 69
 Lehmann, Johann 168
 Lehmann, Paul 434–435, 444–445
 Lehnhardt Sámuel 294
 Leibniz, Gottfried 343–344
 Leithner, J. 370
 Lemka György 24
 Lengyel András 461–462, 485
 Lengyel Balázs 487
 Lengyel Ferenc 55
 Lenkey István 380, 392
 Leó, VI. (Bölcs) (bizánci császár) 34
 León, Fernando González de 43–45, 56
 Léonard, Émile G. 430
 Leonardo da Vinci 254
 Leskő József 169, 185, 278
 Lesnyánszky András 448
 Lessing, Gotthold Ephraim 343–344
 Lessius, Leonardus 233–234
 Levine, Josaph M. 320
 Libertiny Sámuel 85–87
 Lifka, Bohumir 489
 Lilly, William 78
 Lipót, Szent 164
 Lipót, II. (magyar király) 299, 306
 Lippóczy Miklós 386–390
 Lipsius, Justus 34, 52, 56, 117
 Liphay Zsigmond 274, 276
 Listius Ferenc 50
 Listius János 50
 Listius János, ifj. 50
 Litomericzy László 193
 Littleton, Adam 76
 Livius, Titus 273, 280
 Lobkovitz Poppel Éva 187
 Locke, John 222, 227
 Lokcán Pál 455
 Lonovics József 361
 Lónyay Menyhért 368–372
 Lórántffy Zsuzsanna (fejedelemsasszony)
 77, 246
 Lósi Imre 158
 Lossai Péter 249–265

- Lózsi-család 251
 Lőcsei Mária 152–153
 Lőkös Péter 487–488
 Lőkös Zoltán 341
 Löscheri Gáspár 302
 Lössl Ágnes 264
 Lucanus, Marcus Annaeus 31
 Luczenbacher (Érdy) János 480
 Ludányi Mária 401
 Ludovicus Granatensis 280
 Ludvig János 244
 Lugossy József 22
 Lukács György 108
 Lukács László 152, 155, 236
 Lukács E. László 398
 Lukács Zs. Tibor 417
 Lukácsy Sándor 103
 Lukcsics Pál 127
 Lukinich Imre 240
 Lustkandl, Wenzel 357–358
 Luther Márton 167, 173, 328–329, 402, 415, 491
 Lutzai Boér Antal 20
 Lyka Károly 59, 62, 65–66
 Lynn, John A. 55
 Lynton, Norbert 63

 Macchiavelli, Niccolò 117
 Madách Imre 104, 375
 Madácsy László 341
 Madarász József 366
 Madocsáni Zsigmond 271
 Maggi, Girolamo 37
 Magyar Arnold 193
 Magyar Dániel (álnév) 180
 Mailáth György 358, 364
 Majakovszkij, Vlagyimir 65
 Majantsik József 454
 Majer István 447–453
 Majovszky Pál 62
 Makkai László 419, 424
 Makó Dezső 459
 Malatinszky Lajos 119
 Maller Sándor 82
 Malleus, Eder 278
 Malomfalvay Gergely 188–194, 200
 Malomfalvi Pál 135
 Malonyai Dezső 59
 Mályusz Elemér 2, 167, 188–189

 Mályuszné Császár Edit 185
 Manesson-Mallet, Allain 40, 43, 51
 Manilius 31
 Manlius, Joannes 73–75
 Mantuanus, B. 31
 Manutius-család 409
 Manutius, Aldus jun. 409
 Manutius, Aldus sen. 409
 Manutius, Paulus 274, 409
 Marchesinus 279
 Marchi, Francesco de 38, 67
 Márffy Ödön 59, 61, 63, 67
 Margit hercegnő (IV. Fülöp spanyol király leánya) 306
 Mária, Szűz 133, 135, 150, 153–154, 156–157, 164, 173, 175, 196, 199, 287, 289–290, 422
 Mária, Habsburg (magyar királyné, II. Lajos magyar király felesége) 328
 Mária (Árpád-házi) (V. István magyar király leánya) 110
 Mária (magyar királynő) (Lajos, I., Nagy, magyar király leánya) 110
 Mária Terézia (magyar királynő) 169, 174, 225, 419–421, 423, 430
 Máriafi István (álnév) 180
 Marinetti, Filippo Tommaso 63, 69
 Markis Simon 331
 Markovits Márton 454–455
 Markusovszky Sámuel 223
 Marmontel, Jean François 228
 Marót Miklós 402
 Martialis, Marcus Valerius 31
 Martinaeau Du Plessis, D[enis] 428
 Martines 225
 Martinovics Ignác 183
 Martinus, Christoph 48
 Márton, Szent 24, 164
 Márton, V. (pápa) 4
 Márton Antal 427
 Martonfalvi Tóth György 218
 Martony János 341
 Mátyás, Hunyadi, I. (magyar király) 28, 168, 445, 480
 Mátyás, II. (magyar király) 254
 Mauriac, François 483
 Mautner, Johannes 28
 Mayer 297
 Mayer Antal 114

- Mayer, Anton 189
 Mayer Gyula 433–446
 Mayer, J. 157
 Mayr, Georgius 157
 Medgyesi Pál 77, 212, 216–218
 Megalinus, Joh. 76
 Meggyesy (Medgyessy) Ferenc 66
 Meij, J. van der 54
 Melanchthon, Philipp 402
 Melder, Gerhard 39–40, 42
 Melchior, Gottlieb Minor 118
 Melich János 104
 Melzo, Lodovico 46
 Mengerig, Arnold 51
 Menyhárt József 380, 392
 Menzel, Maria 192
 Merényi-Metzger Gábor 322–326
 Merz, Alois 168
 Meschendörfer, Hans 245
 Mesnard, Pierre 330
 Mészáros István 447
 Meszlényi Antal 152, 398
 Meszlényi Benedek 193
 Metternich-Winnebrug, Clemens Wenzel 361
 Metzger, Balthasar 270, 280
 Metzinger 69
 Metzner Károly 418, 424
 Meulemens, Freund 392
 Meusel, Johann Georg 434, 446
 Mezey László 14, 120, 396
 Michaelides, Samuel 491
 Micheletti, Mario 392
 Migazzi 171
 Mihály vajda 22
 Mihálykó János 197
 Mikes Kelemen 386
 Mikola Zsigmond I. Szamosfalvi Mikola Zsigmond
 Miksa, II. (német-római császár) 271
 Milde 448
 Miller Jakab Ferdinánd 250–254
 Millner, Benedict 48
 Millot apát 185
 Miskolci Csulyak István 51–52
 Miskolcz, Ladislaus de 135
 Missovitz Mihály 220
 Mohácsi Tamás 274, 279
 Moholy-Nagy László 60–61, 63
 Mohor Jenő 407
 Mokos Gyula 428
 Mokrski, Florian 11, 13
 Molière 227–228
 Molitor, W. 433
 Molnár Albert I. Szenci Molnár Albert
 Molnár Farkas 59, 69
 Molnár István 392
 Molnár János 178, 182
 Molnár V. László 312
 Moltke, Maximilian 373
 Mommsen, W. A. 434
 Monai A. József 16–17
 Monduid, Felix 49
 Monok István 33, 53, 54, 266, 269, 273, 396, 398, 400–402, 405
 Monostori Imre 461
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 184, 227–228
 Móra Ferenc 341
 Moshemius, Io[annes] Laurentius 429
 Morhofius, Daniel Georgius 427
 Moskál Tibor 381
 M. P. mester 280
 Mossóczy Zakariás 47
 Mota Miranda, Artur Mario da 390
 Mozart, Leopold 311
 Mózes Huba 400
 Mösch Lukács 52
 Munkátsi István 118
 Murányi L. 396
 Müller Árpád 390
 Müllerné Seres Ágota 447
 Münster László 251
 Mylius, Johannes 29
 Nadányi János 76
 Nádasdy Ferenc 119, 189–191, 193, 274–275, 280, 299
 Nádasdy Pál 196, 274
 Nádasdy András 456
 Nádas József 63
 Nagy Anikó 242–243
 Nagy Árpád Dániel 380, 388, 392
 Nagy Gáspár 342, 487
 Nagy Géza 16
 Nagy István 82
 Nagy Iván 239, 267, 269–274, 276, 280, 323, 325, 400, 417–418, 424

- Nagy János 177, 184–185
 Nagy József 379–380, 382
 Nagy Júlia 455–461
 Nagy László 51, 482
 Nagy László Lázár 383, 391
 Nagy Lőrinc I. Dálnoki Nagy Lőrinc
 Nagy Magda, K. 461
 Nagy Miklós 375
 Nagy Sándor (Macedon király) 268
 Nagy Sándor 341
 Nagy V. 404
 Nagyfalvy Gergely 315
 Nakatenus, Wilhelm 295
 Nanker (püspök) 3–11
 Napóleon, Bonaparte I., (francia császár) 455
 Náprági Demeter 273, 277
 Naszádos Edit I. Hunyadiné Naszádos Edit
 Naz, Raul 4
 Négyesy László 84, 220
 Nemes Júlia I. Korda Zsigmondné
 Nemes-Lampérth József 63, 70–71
 Németh Andor 63, 68, 485
 Németh Antal 60, 70
 Németh G. Béla 483
 Németh S. Katalin 242–243, 245–246, 343–345, 414–417
 Német Lajos 66
 Német Noémi 53–54, 396
 Némethi Jakab 397, 399, 403
 Némethy Lajos 51, 429
 Nepos, Cornelius 224
 Neumann, Hartwig 56
 Newhauser, Richard 120–121
 Newton, Isaac 319
 Nickle, B. H. 56
 Nieupoort, Guilielmus Henricus 426
 Nikolai 172, 180
 Nógrádi Mátyás 212–219
 Nordmann, Johannes 351, 354, 375
 Nott nagel, Christoph 40–41, 51
 Novák Mihály 313
 Novák Miklós 401
 Nowak, Tadeusz Marian 40, 56
 Nozitiuss, Johann 318
 Nuska, Bohumil 268
 Nuzzo, Armando 201, 208
 Nyáry Krisztina 190
 Nyáry Pál 323, 325
 Nyíri Albert 238
 Nyulásziné Straub Éva 239
 Oberhuber, Konrad 264
 Oestreich, Gerhard 56
 Ojtozi Eszter 117–119, 229–230, 266, 272, 275, 327, 424–430
 Okányik Lajos 447
 Oláh Miklós 328, 398, 400
 Oltard, Andreas 18
 Oporinus, Johannes 464
 Orbán, VIII. (pápa) 156
 Orczy Lőrinc 86, 88
 Ordódy János 150, 152
 Origanus, David 19
 Orimina, Cristoforo 109–110
 Orlovsky Géza 200, 401
 Ormós László 456
 Orteliuss 416
 Osterwald, Jean Frédéric 429–430
 Ott, Heinrich 444
 Ottó Henrik (pfalzi fejedelem) 444–445
 Ovidius, Publius Naso 30–31, 117, 406, 440, 445
 Owe, John 18, 30–31
 Ozorai Imre 188–189
 Ötvös Péter 54, 404
 Pagden, Sylvia Ferino 264
 Pajkossy György 105, 115–117
 Pajkossy Györgyné 395, 401
 Pajorin Klára 79
 Pál, Szent (apostol) 213, 215, 274–275
 Palásthy Lajos 383, 393
 Pálffy Géza 312
 Pálffy János Károly 52
 Pálffy Károly 423
 Pálffy Kata (Illésházy István nádor özvegye) 404
 Pálffy Miklós 191
 Pálffy Pál 196
 Palingenius, Marcellus (eredeti neve: Manzoli, Pier Angeli) 30–31
 Palkó István 113
 Palmirani, Remo 390
 Palotai Miklós 193
 Palude, Petrus de 279
 Pálvölgyi Endre 395, 404

- Panaskova, Irina 389
 Pandula Attila 239
 Pansaers 60
 Pápai Páriz Ferenc 16, 18, 30
 Pápai Páriz Imre 16
 Papp Ágnes 145
 Papp János 97
 Pardubice, Arnustus de 7
 Parker, Geoffrey 35, 45, 56
 Parry, V. J. 55
 Partinger Gáspár 400
 Parvi Mihály 224
 Pascha, Johann Georg 41, 49
 Pasteiner Gyula 65
 Patai 137, 139
 Pataki Vidor 36, 38, 56
 Pataky Dénes 294
 Pathai István 73, 75
 Patrizi, Francesco 276
 Pátzay Pál 60, 62, 64
 Patzkó Ferencz 297
 Pauly, Alphonse 230
 Pável Ágoston 111–114
 Pavercsik Ilona 167–186, 197, 208, 242, 243–244
 Pázmány Miklós 49
 Pázmány Miklósné Pete Hetessy Rozina 200
 Pázmány Péter 153, 192, 194, 196–197, 200, 237, 317, 399
 Pécsi Lukács 193
 Pécsváradi Gábor 231
 Péczeli József 184, 431
 Péczeli József, id. 325
 Pellicciari 46
 Pepin, Guillelmus 278
 Perczel Mór 366
 Perei Zoltán 380, 383
 Péri László 61, 63
 Perjés Géza 36, 45, 56
 Perlott-Csaba Vilmos 63, 66
 Perneczky Géza 66–72
 Perret, Jacques 38–39, 50
 Persius 31
 Peruzzi, Baldassare 264
 Pete György 113
 Pete Hetessy Rozina l. Pázmány Miklósné
 Péter, Szent (apostol) 170
 Péter László 282, 341
 Péter Katalin 200
 Péterffy Károly 2
 Péteri János 398
 Pethő Márton 273, 277
 Petki István l. Csíkcsisói Petki István
 Petőfi Sándor 65, 374–375
 Petrenková, Emilia 274
 Petrik Géza 242–243, 322–326, 418–420, 422–424, 425–426, 428, 430
 Petronius, Maximus 31
 Petrus Lotichius Secundus (1528–1560) 31
 Petrus Neitl de Losa (álnév) (Lossai Péter) 264
 Petry Béla 380, 384, 387–388
 Petschius, Petrus 317–318
 Petz, Alma 390
 Peuerbach, Georgius 254–255
 Peutingerus, C. 443
 Peyer, Bernhard 319
 Pfaff, Leopold 118
 Philostratosz 267
 Picasso, Pablo 51, 69
 Piccini, Giacomo 288
 Piccini (Picina), Isabella 288–292
 Pichon, Yann le 69
 Pietrasanta, Silvestro 236
 Pilet, P. E. 319
 Pilinszky János 482–487
 Pintér Gábor 267, 272–274, 425–427, 430
 Pintér Márta Zsuzsanna 300, 396
 Pinterits Tibor 380
 Piso Jakab 327–328, 332
 Pistorius, Marcus 18
 Pius, V. (pápa) 154, 156
 Plangkh, Benedictus 277
 Plant, Marjorie 54
 Platt, G. 76
 Plechl, Helmut 313
 Plihal Katalin 255
 Plinius Secundus, Caius 277, 280, 428
 Plugor Sándor 386
 Plutarkhosz 236–237
 Poch, Georg 48
 Pochlin, Joseph 168
 Podmaniczky 317
 Podmaniczky Anna Mária 323
 Podmaniczky Mária 323
 Pogány Kálmán 62
 Póka György 392

- Polienus 51
 Pollak, Martha D. 38–41, 56
 Polybiosz 47
 Pontal, Odette 3
 Pope, Alexander 227–228
 Poppel Éva l. Lobkovitz Poppel Éva
 Poronyi Zoltán 249–255
 Pozsár Annamária 54, 398
 Praetorius, David 17
 Pray György (Prabner) 171, 178, 302, 420
 Praznovszky Mihály 482
 Preissegger, Georg 48
 Preuss, Jacob 42
 Price, D. 320
 Prickler, Harald 54
 Propertius, Sextus Aurelius 31
 Pruzsinszky (Pál) 229
 Puys, Jacobi du 275
 Pühler, Christoph 254–255, 264
 Püsky János 315
 Pyber János 277, 279, 315

 Quentel, Johannis 279
 Quentel, Petrus (Birckmann Franz) 279

 Raabe, Mechthild 343–345
 Raabe, Paul 343
 Rabbi István 193
 Rabelais, François 391
 Rabinovszky Máriusz 59, 65–66, 70–71
 Racine, Jean de 227–228
 Rácz Lajos 77
 Rácz Mária l. Szepesváriné Rácz Mária
 Ráday Eszter l. Teleki Lászlóné
 Ráday Gáspár 220
 Ráday Gedeon 220–225
 Ráday Pál 220–225
 Radnóti Sándor 483–486
 Radó Polikárp 135, 148
 Radvánszky Béla 205, 238
 Radványi-Román Károly 379, 392
 Raemundus, Florimundus 237
 Ragály 455
 Rainer Pál 239
 Rajner Pál (barsi főispán) 367
 Raith Tivadar 58
 Rajeczky Benjamin 142, 146–147
 Rájnis József 84
 Rákóczi-család 54
 Rákóczi Erzsébet 150–151
 Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 77, 80, 150–152, 154, 158–159
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 53, 150–153, 220, 287, 386
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 52, 332–333
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 25, 52, 153, 417, 464
 Rákóczi Julianna 151
 Rákóczi Zsigmond (erdélyi fejedelem) 52, 77, 270
 Rákosi Mátyás 112, 341
 Ralston, David B. 56
 Ramus, Petrus 118
 Rát Mátyás 86–87, 95, 177, 431
 Ráttkay György 191
 Rautenstrauch 172
 Ravasz János 102
 Ravisius, Johannes 235–236
 Rechberg 361
 Récsei János 427
 Redoanus, Gulielmus 238
 Regiomontaus (Johann Müller von Königsberg) 254–255
 Regius, Vincentius 237
 Regőczy Emil 251
 Reichmann, Oskar 488
 Reidy, Denis V. 54
 Reinhard Béla 459
 Reinhard, Wolfgang 56
 Reisach-család 433, 446
 Reisach, Franz Christoph Adam 434
 Reisach, Johannes Adam von 433–446
 Reisach, Joh. Nepom. Anton v. 434
 Reisach, Karl August 433
 Reisach, Karl Augut ifj. 433
 Reisch, Gregor 253
 Reisinger János 485
 Rendek József 447, 451–453
 Renting, A. D. 56
 Renting – Kuijpers, J. T. C. 56
 Réthy István 380
 Reti, Ladislav 254
 Reusner, Nicolaus 237–238
 Reuter Camillo 251–252
 Révai Miklós 95, 177, 184, 339, 431–432
 Révay Judit 274
 Révay Mártonné 266

- Révész Imre 118
 Révész Kálmán 118
 Reviczky János 318
 Réz Henrik 122
 Rezenyi György 190
 Reynolds, B. 56
 Rhebergen, Jan 392
 Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata 241
 Rhenius 224
 Rhodes, Dennis E. 54
 Rhodiginus, Ludovicus Caelius 234
 Ribadeneyra, Pedro 164, 234
 Ribarič, Richard 129
 Ribay György 170
 Richter 172
 Rieder, Ö. 434, 446
 Riegl 70
 Rimay János 201–205, 205–212
 Rimpler, Georg 42
 Rinkfeld, August 276, 280
 Rippl-Rónai József 58–59, 61, 63–64, 71
 Ritoók Zsigmondné 245
 Ritthaler, Michael 343
 Ritz Tibor 383
 Rivière, Antoine 234
 Rizner 490
 Róbert, I. (nápolyi király) 109–110
 Rogers, Clifford J. 56
 Rohan, Henry de 45, 53
 Rohe, Mies van der 70
 Romano, Giulio 264
 Róna Judit, M. 462
 Rónay György 398
 Rónay László 485
 Ronchegallus, Gioldus Joannes 238
 Rood, Wilhelmus 77
 Roselli, Alessandro 254
 Roselli, Francesco 254
 Rosenthal, J. 439
 Rosner, Leopold 373–375
 Roßkopf, Andreas 276
 Rosweyde, Heribert 234
 Rott, H. 444
 Rousseau, Jean-Jacques 178, 184, 227–228
 Rózsa György 107, 274, 299
 Rózsa Mária 121–122, 349–376
 Rózsa Miklós 58–72
 Rozsnyai Kálmán 391
 Rozsundai Béla 411
 Rozsundai Marianne 268, 278, 406
 Roxer Pál 82
 Royer-nyomda 208, 212
 Römelingh, J. 40, 56
 Rubinstein, Ruth 264
 Rudolf, I. (magyar király) 318
 Rudolf Otto 483
 Ruscelli, Girolamo 43
 Ruse, Hendrik, Baron von Rysenteen 39–40, 42, 56
 Ruyter, C. H. de 54
 Sággy Ferenc 294
 Sajó Géza 200, 267, 397, 440, 463
 Saktorová, Helena 274
 Salamon József 429
 Salánki György 332–333
 Salgó Ágnes, W. 267–280, 396, 405, 409, 440, 453–464
 Salicentius, Nicolaus 200
 Sampsona, Petrus de 3–6, 13
 Sanftl, D. Coloman 443
 Sárny H. Pál 118
 Sarbak Gábor 120–121, 314
 Sardi, Pietro 39
 Sárközy Péter 246
 Sárosi Csaba 386
 Sarton, George 40, 56
 Sárvári Pál 339
 Sasku Károly 97, 100–101
 Sattner, Michaelis 296
 Savorgano, Mario 44
 Savoyai Jenő I. Jenő, Savoyai
 Sawicki, Jakab 8
 Scaglia, G. 259
 Schaeffer 421
 Schedel, Hartmann 400
 Scheiber Hugó 60, 63–64
 Scheid, Nikolaus 299
 Scheiter, Johann Bernhard 41
 Schempek-nyomda 297
 Scheuchzer, Johann Jakob 318–320
 Schildbach, Martin 145
 Schildknecht, Wendelin 41
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von 26
 Schlauch Lőrinc 200
 Schlözer, August Ludwig 167–168, 172

- Schmerling, Anton 353, 355, 357–358, 361, 363–364
 Schmidtchen, Volker 35, 37, 57
 Schmitner, Franz Leopold 287–288, 293–294
 Schneckenhaus Menyhart Venczeszlo 153
 Schnitzer, Ignaz 373–374
 Schnotenbeck, Johann 277
 Schoepf August 97
 Schönberger Armand 63–64
 Schukking, W. H. 57
 Schultz, Georg Michael 484
 Schunke, Ilse 268, 444
 Schurig, Martin 230
 Schuster, Gudrun 245
 Schwandtner János György 427
 Schwartz, Herbert 390
 Schwendi, Lazarus von 44, 55
 Scipio, Cornelius 275
 Scitovszky János 454
 Scott, Walter 375
 Seckhel, Mathias 313–314, 316
 Seibersdorf 193
 Semsey Andor 230, 382
 Seneca, Lucius Annaeus 76, 190, 192
 Sepsi Enikő 485
 Seres Ágota I. Müllerné Seres Ágota
 Seres József 341
 Severini, Joannes 69, 96
 Severinus, Marcus 154
 Seyfferdt, Josephus 170, 179
 Seyfried, Johann 118, 350
 Sherard, William 319–320
 Sias, Leo 18
 Sibolti Demeter 193
 Sichardus, Johannes 444
 Siemienowicz, Kazimierz 34, 43, 51
 Sigonio, Carlo 275
 Siklóssy László 382
 Silasi János 22
 Silius Italicus 440
 Simándy István 315
 Simon bán 420
 Simoni, Anne E. C. 57
 Šincai, Gheorghe 421
 Singleton, Th. 76
 Sípós Gábor 241
 Sitte Alfréd 274–275
 Smalley, B. 55
 Socinus, Fausuts 117
 Sokołowski, Stanisław 401, 406
 Solemne, David de 45
 Soltész Zoltánné (Juhász Erzsébet) 117–119, 200, 266–281, 397, 409, 440, 463–464, 491
 Soltra Elemér 381
 Solymosi László 2
 Sólyom Sándor 391
 Somlyó György 487
 Sommervogel, Carlos 150, 152, 282
 Somogyi Ferenc 278
 Sonnevend P. 396
 Soó Rezső, berei 377, 381–383
 Soós Imre 377–394
 Sós Zsigmond 391
 Sotterus, Melchior 277
 Sötér István 325, 340, 374
 Spajzer Ferenc 212
 Spanhemius, Fridericus 429
 Speckle, Daniel 36–41, 50
 Spilenberger Sámuel 27
 Stangos, Nikos 63
 Stapleton 273
 Starovolscus, Simon 45, 53
 Stattner, J. M. 288
 Staud Géza 301–302, 308, 310–311
 Stech Alajos 229
 Steiger, Rud. 320
 Sterbencz Károly 380, 391
 Stettner Béla 380, 392
 Stevin, Simon 39–40, 57
 Stickler, Alphons M. 1
 Stigel, Johann 31
 Stobaeus 441
 Stocchi, Manlio Pastore 55
 Stoll Béla 135, 187, 196, 201, 203–205, 205–206, 209, 212
 Storno Miksa 38, 57
 Stöckel, Leonhard 491
 Stöffler, Johann 252–253, 255, 259, 261, 264–265
 Stöger, Joannes 152
 Stránsky, Vilém 391
 Straub Éva I. Nyulásziné
 Strauss, Antonius 297
 Strauss, Walter L. 264
 Streibig, G. J. 161
 Streibig-nyomda 296, 325

- Strigel, Victorinus (1514–1569) 31
 Strozzi, Ercole (1471–1508) 31
 Struvius, Burcardus Gotthelfffius 425
 Stuch, Joannes 277
 Sturm, Leonhard Christoph 41–42, 52
 Subarich György 191, 200
 Suhányi János 454
 Sulzer, Franciscus Joannes 95
 Surirey, Saint-Remy de 43, 53
 Swieten, Gerard van 86
 Swieten, Gottfried van 225

 Szabad György 363
 Szabadi Judit 64
 Szabó Ágnes 240–241
 Szabó T. Attila 104, 114
 Szabó G. Botond 85
 Szabó Ernő I. Kulcsár Szabó Ernő
 Szabó Flóris 338
 Szabó Gábor 392
 Szabó Géza 201–202, 204–205, 267
 Szabó Béla, Gy. 388
 Szabó György 30–31, 428
 Szabó Károly 18, 24, 76, 148, 187, 200,
 202–204, 491
 Szabó László 114
 Szabó Lőrinc 59–60, 63, 71, 484
 Szabó Sándor 242
 Szacsvay Sándor 177, 179, 183
 Szagula József 454
 Szaicz Leó 167–186
 Szaicz Leó I. Kalapátsits György
 Szaivert, Villy 264, 313
 Száki Ferenc 76
 Szalatnai Rezső 404
 Szalbek 423
 Szamosfalvi Mikola Zsigmond 25
 Szántó Arator István 400
 Szántó Mihály 55
 Szapáry László 379
 Szapolyai-család 332
 Szarvasi Margit 275
 Szász Sándor 383
 Szávai Dorottya 484
 Széchenyi Ágnes 461
 Széchenyi Ferenc 119, 229, 250, 271, 479
 Széchenyi György 189
 Széchenyi István 101, 359, 361
 Széchenyi Zsigmond 119

 Szécsi Dénes (érsek) 1, 131
 Szegedi Pál 278, 280
 Szekel, Georgius D. 238
 Székely Bertalan 66
 Székely György 109
 Székely István 19
 Székely Mózes 22
 Székely Sámuel 422
 Szekfü Gyula 329, 362, 366
 Széki Teleki József 240
 Szelepcsényi György 153
 Szelestei N. László 84–95, 224, 231, 244,
 400
 Széll Sámuel 428
 Szele Béla 407
 Szemere Bertalan 456
 Szenci Kertész Ábrahám 201–205
 Szenci Molnár Albert 17, 27, 192, 344
 Szende Katalin, G. 54
 Szendrei Ferenc 76
 Szendrei Janka 125–148
 Szentesi Flórián 383
 Szentirmai Sándor 2
 Szentirmay László 239
 Szentiványi Ferenc 400
 Szentiványi Márton 154, 158, 399, 403,
 404, 406
 Szentiványi Róbert 444
 Szentkuthy Miklós 485
 Szentlászlai László 129
 Szentlászlói Kamuthi Miklós 23
 Szentmihályi János 108
 Szentpétery Imre 239
 Szentsimoni József 29
 Szepesváriné Rácz Mária 381, 383
 Szigeti Celan 484
 Szigeti Lajos Sándor 484
 Szikszai György 326, 426
 Szikszai József 326
 Szilágyi Benjámin 78
 Szilágyi Sámuel 184
 Szilágyi Sándor 419
 Szilágyi Tönkö Márton 218
 Szilasi László 187, 196
 Szilasy János 448
 Szinyei Farkas András 325
 Szinyei Merse Pál 62
 Szinnyei József 17, 24, 26, 85, 96, 104–
 108, 115, 151, 157, 170, 229, 267, 272–

- 273, 320–321, 322–326, 417–418, 420,
422–424, 426–430
Szirmay Endre 50, 51
Szlávy József 371–372
Szobotka Imre 63
Szorsa Mihály (álnév) I. Sommervogel,
Carlos
Szögi László 312–313
Szöke Ambrus 188
Szőnyi István 62–63
Szörényi László 485
Szövérfy, Josef 135
Sztálin, Joszif Viszarionovics 341
Sztipszky Hiador 187
Szuha István 401
Szuromi Lajos 84, 87–88
Szvorényi Mihály 2

Taby Mihály 274, 278–279
Tacitus, Publius Cornelius 117
Tafari, Manfredo 264
Tagányi Károly 188
Takács Miklós 114
Takáts Sándor 196
Tallián Ferenc 189, 193
Tamás, Szent (apostol) 430
Tamás, Szent (Aquinói) 131, 164, 274
Tamás, II. Ferenc (Savoya és Carignan her-
cege) 118
Tandori Dezső 487
Tanstetter, Georg (Collimitus) 255
Tarján Magda 461
Tarján Tamás 485
Tarnai Andor 320–321, 432
Tarnóc Márton 36, 187
Tarnóczy Márton 315
Tarsoly István 239
Tasi József 484
Tatay Anna-Mária 418
Taurity Pál 193
Tavasi Lajos 97
Tavasz Noémi 380, 383
Taylor, Frederick Lewis 35, 57
Teilknes János 378
Telegdi Miklós 272, 274, 280, 401
Teleki-család 52, 54
Teleki József 170
Teleki Józsefné 426
Teleki Lászlóné Ráday Eszter 241

Teleki Sándor 379
Telocensis, Joannes 315
Temesvári Pelbárt 235
Tempinszky István 380
Tenison, Thomas 319–320
Tensini, Francesco 39
Tersánszky Józsi Jenő 462
Tessedik Sámuel 96
Thaly Kálmán 151, 188
Than András 51
Thannabaur, Peter Josef 145
Thelegdi László 313
Theobaldi, Francesco 38
Thieme, Ulrich 288
Thienemann Tivadar 329
Thomas, II. Franciscus (Savoya és Carignan
hercege) I. Tamás II.
Thomas, G. M. 445
Thököly Imre 50–51, 414–417
Thuróczy János 413
Thurzó Ferenc 318
Thurzó György 318, 401
Thurzó Imre 29
Thurzó János 328
Thurzó (III.) Kristóf 404
Thurzó Szaniszló 328
Tibolth Mihály 250
Tibullus, Albis 31
Tichy nyomda 326
Tihanyi Lajos 63–64
Tímár Árpád 62, 72
Timkó Imre 327
Timkovics Pál 232, 236, 396
Tisza István 369
Tito, Joszip Broz 341
Todoroszku Gyula 24
Todoroszku Gyuláné Horváth Aranka 24
Toesca, Pietro 264
Toldalagi-család 23
Toldalagi Mihály 23, 26
Toldy Ferenc 455, 479
Tolnai Dali János 77
Tolnai György 408
Tolnai Vilmos 188
Tompai Mihály 373–374, 456
Tonk Sándor 53, 241
Torma István 127
Tornaesius, Ioannes 270
Toroczkai 379

- Torosian, Carolyn D. 320
 Torquato, Antonio 254
 Torrentinus, Laurentius 275
 Torresanoval, Andrea 409
 Torró 388
 Tóth András 275, 395, 404, 419, 424
 Tóth György I. Martonfalvi Tóth György
 Tóth Kálmán 374
 Tóth Szilvia 58–72
 Tóthpál István 383
 Toulouse-Lautrec, Henri de 67
 Török János I. Derecskei Török János
 Tözsér János I. Kénosi Tözsér János
 Třanovszký, Jiřík 192
 Trattner-nyomda 296–297
 Trebellius (bolgár király) 300
 Trencsényi-Waldapfel Imre 327, 329–332
 Trenk Frigyes 181–182
 Trew, Abdias 29
 Trócsányi Zoltán 417, 424
 Trymberg, Hugo 440
 Tufton, Cecil 76
 Túros Péter 324–325
 Tusor Péter 312–317
 Tüskés Gábor 151, 154, 164
 Tüskés Tibor 484
 Tverdota György 485
- Ufano, Diego 43, 50
 Uitz Béla 59
 Unger Mátyás 312
 Unghvári János 118
 Urbino, Paciotto da 35
 Ürmös Péter 381, 383, 390–391, 393
- Vachott Sándor 120
 Váczy János 87, 176, 185, 220
 Váczy Péter 125
 Vadai István (Nagy), 203–204
 Vadász Endre 380
 Vadász Orbán 279–280
 Vágvölgyi B. András 461
 Vajay Szabolcs 239
 Vajda Miklós 487
 Vajda Péter 479
 Valdés, Francisco de 45
 Valentin, Jean-Marie 299–300, 308
 Valeriano, Giovanni 402
 Váli Béla 308
- Valkenier, Peter 319–320
 Valla, Lorenzo 212, 413
 Valle, Gianbattista della 45
 Vallisneri, Antonio 319
 Vallo I. Valle
 Vályi János 400
 Vályi Nagy Ferenc 427
 Vámbéry Ármin 374
 Van Gogh 68, 70
 Vankó Vilmos 59, 62
 Várady Béla 272
 Várady Károly 272
 Varennio, Johann 399
 Varga András 53–54, 191, 398, 402, 405
 Varga Imre 83, 196, 212, 246–248, 299–311, 480–481
 Varga Márton 339, 432
 Varga Mátyás 380
 Varga Nándor Lajos 380
 Varga Sándor 242
 Vargha Dezső 383
 Vargha Kálmán 65
 Varjas Béla 201
 Várkonyi Ágnes, R. 155, 417
 Várkonyi Gábor 187
 Várkonyi Károly 380–381, 383, 390–392
 Varsányi Pál 390
 Várszegi Asztrik 337–338
 Vas Gereben 353, 375
 Vas Margit 220, 225
 Vasadi Péter 487
 Vásárhelyi-család 86
 Vásárhelyi Judit, P. 212–213, 266, 273–274, 396
 Vass József 187
 Vaszary János 59, 61, 63–64, 67
 Vattay Elemér 487
 Vauban marsall 35, 42
 Vazul, Szent (Nagy) 271
 Vayer Lajos 65
 Vecsei János 425
 Vecsei József 429
 Vecserka Zsolt 386, 388, 391
 Vecsey Gábor 118
 Vegetius, Renatus Flavius 34, 47, 50–52
 Velenczei Katalin 267–280, 409, 440, 463, 492
 Velius, Ursinus 271, 328
 Vén Zoltán 377, 383, 389–393

- Veress Endre 187–188, 251–252, 312, 314
 Verestói György, ifj. 426
 Vergilius, Publius Maro 31, 117, 423, 445
 Veron, Franciscus 157
 Versegly Ferenc 166, 184–185
 Vertel József 392
 Vértesy Miklós 275, 395, 397, 402, 404
 Veszprémy László, 33–57, 402
 Vetszerik József 454
 Viczián János 104–108
 Vida Károly 354
 Vida Klára 382
 Vidor Marcell 70
 Vieriková, Mária 489–492
 Vignola, Giacomo 53
 Vince, Szt. (Ferrerius) 440
 Vincze László 386, 388
 Vindel, Augustae 157
 Vitéz János 131, 254
 Vitnyédi István 48, 50
 Vitruvius Pollio, Marcus 53, 269
 Vizkelety András 120, 433, 435, 439
 Voit Krisztina 71
 Voltaire, François Marie Arouet 184, 227–228
 Vossius, Isak 76
 Vörös Imre 320
 Vörös László 342
 Vörösmarty Mihály 375–376, 479

 Waczulik Margit 51
 Waigel János 313–317
 Walach Mihály 418
 Walden, Hervarth 60, 63, 71
 Wallenstein, Waldstein Albrecht v. 26
 Walleshausen Zsigmond I. Cselényi Walleshausen Zsigmond
 Wallhausen, Johann Jacobi von 45–46, 48
 Walsh, J. E. 441
 Walter, Friedrich 271
 Wasner (matematikus) 52
 Watts János 294
 Webb, Henry J. 57
 Weber Simon Péter 325
 Webserus, M. 443
 Wechel, A. 234
 Wegera, Klaus Peter 488
 Wehli Tünde 127, 251
 Weil, Simone 484–485
 Weinbrenner, Joseph 174–175
 Weltler Ödön 329
 Weltler Sándor 329
 Wenckheim Béla 365, 367
 Wendelinus, Maec. Frid. 78
 Weöres Sándor 84
 Wernigg, Ferdinand 174
 Wesselényi Anna 196
 Wesselényi Kata I. Rhédei Zsigmondné
 Wesselényi Miklós 119, 479
 Weszprémi István 17–18, 425
 Wijts, Aegidius 275
 Wild, Johann 278
 Wilhelmb, Johann Michael 48
 Wilken, F. 445
 Wilsin, Robert 485
 Winckler, Johann (prédikátor) 51–52
 Winckler, Johann (sajtótörténész) 349–350
 Windisch Éva, V. 52
 Windisch Károly Gottlieb 183
 Winkler, Johann Christoph 294
 Wittmann Katalin (Batthyányi Ádám második felesége) 188, 196
 Wittola 170, 172, 179
 Wix Györgyné 84
 Wizer 172
 Wolf-nyomda 297
 Wolfgang Wilhelm (pfalzi fejedelem) 446
 Woodward, John 319–320
 Worringer 70
 Wourdain János 333
 Wölfflin, Heinrich 65
 Wurm, Heinrich 264
 Wuzbach, Constant von 272, 434

 Xantus Géza 383, 391
 Xiphilino, Joh. 441

 Ybl Ervin 65
 Yung 177

 Zacchia, Laudivius 463
 Záhorhidi Czigány Balázs 114
 Zambrini, Francesco 199
 Zapf, G. W. 446
 Zastrow, Anton von 35, 37–42, 57
 Zeleny, Rostislav 7
 Zemplén Jolán, M. 18, 28

Zetznerus, Lazarus 276
Zeyk Miklós 97, 102
Zichy Antal 355
Zichy Hermann 357–358
Zichy József, ifj. 372
Ziebarth, E. 445
Ziegler, Jacob 255
Ziegler, Johann Gottlieb 428
Ziltz, Arnold 373
Zimmermann Zsigmond 48
Zimmern, W.W. v. 444
Zinner 183
Zolnai Béla 153

Zolnay László 127
Zombori István 47, 337–338
Zoványi Jenő 75, 77, 212, 425–427, 429–430
Zöld Ferenc 242
Zöldhelyi Zsuzsa, D. 375
Zrínyi Miklós (költő, államférfi, hadvezér)
48–50, 55–56, 76, 187, 191, 417, 480
Zschorn, Johann 480–481

Zsámboki János 37–38, 47, 491
Zsigmondy Árpádné 73
Zsirmunszkij 330
Zsoldos Ignác 97, 99–100

ERDŐ PÉTER

Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai

Bevezetés. Az esztergomi szinodális könyv azonosítása és jelentősége

Néhány évvel ezelőtt leírtuk az esztergomi egyházmegyei zsinati könyvet és megállapítottuk, hogy az teljesen megfelel a szinodális könyv (liber synodalis) Bernardo Alonso, Francisco Cantelar és Antonio García y García által körvonalazott fogalmának¹. Az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinat úgynevezett Constitutiói ugyanis olyan traktátust vagy összefoglalót tartalmaznak, mely azokat a legfontosabb vallási, főként liturgikus és fegyelmi kérdéseket tárgyalja, melyeket a lelkipásztori munkában tevékenykedő klerikusoknak szolgáltatukhoz ismerniük kellett². Ez a zsinati könyv az Esztergomi Főegyházmegyében négy különböző alakban került kibocsátásra: az eredeti formát 1382-ben Deme-ter érsek hirdette ki³, az első átdolgozott verzió 1450-ből való⁴; Szécsi Dénes érsek idején jelent meg. A második átdolgozott változatot 1493-ban Estei Hip-polit érsek tekintélyével hirdették ki⁵. Egészen különleges jellegű az a forma, amelyet a Szepesi Prépostság 1460-ban kiadott zsinati könyve képvisel. A pré-post saját területére (a Szepesi Főesperességre) nézve az esztergomi érsek álta-lános helynöke volt, s különleges kiváltságokkal is rendelkezett⁶. Préposti zsi-natot tarthatott, ahol az egyházmegyei zsinati könyvnek ezt a formáját elfogad-

¹ ERDŐ Péter: *Az esztergomi szinodális könyv*. = MKSz 1993. 263–278; Uő.: *Libri sinodali tardo medievali in Ungheria. Il libro sinodale di Esztergom*, = Revista Española de Derecho Ca-nónico (50.) 1993. 607–622.

² ALONSO RODRÍGUEZ, Bernardo–CANTELAR RODRÍGUEZ, Francisco–GARCÍA Y GARCÍA, Anto-nio: *Liber synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Car-dinalis Alphonsi M. Stickler*. Ed. Card. Rosalio CASTILLO LARA, Roma, 1992. 10. (Studia et textus historiae iuris canonici 7).

³ Kiadása: BATHYANY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciam adia-centium*. I–III. Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827. III. 260–278.

⁴ Kiadása: BATHYANY: *Leges* III, 466–491; DANKÓ, Josephus: *Constitutiones Synodales Al-mae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL*. Strigonii, 1865. 1–32.

⁵ Kiadása: BATHYANY: *Leges* III, 546–566.

⁶ A szepesi prépost jogállásához lásd pl. ERDŐ, Péter: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Eszter-gom und Kalocsa)*. In: DONAHUE, Charles (ed.). *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records*. Berlin, 1989. 123–158. (*Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History* 6.)

ták⁷. Ez a zsinat a Főegyházmegye szinodális könyvét lényegében nem változtatta meg⁸, hanem az eredeti formához fűzte saját határozatait.

Az egyháztartomány különböző egyházmegyeiben aztán elfogadták, recipiálták az esztergomi zsinati könyvet, noha az csak egyházmegyei és nem tartományi jellegű volt. Ezt néha a forrásra való kifejezett hivatkozással tették (mint a Veszprémi Egyházmegye 1515-ös egyházmegyei zsinata⁹), máskor, így az 1494-ben tartott nyitrai egyházmegyei zsinaton¹⁰, erőteljesen felhasználták ugyan az esztergomi könyv szövegét, olyannyira, hogy ebben az esetben is ugyanezen szinodális könyv újabb verziójáról beszélhetünk, ám mindezt a forrás kifejezett említése nélkül.

Az esztergomi egyházmegyei zsinati könyv említése és recipiálása a szuffragáneos egyházmegyek zsinatain olyan jelenség, mely összehasonlítható a *Provinciálénak* nevezett tartományi zsinati könyvek átvételi módjával. Miként azonban az 1382-es esztergomi szinódus határozatainak előszavából is kitűnik, ez csupán egyházmegyei, nem pedig tartományi zsinat volt¹¹. Az egyházmegyei könyv tartmányszerte kibontakozó ilyen nagyfokú átvételét az indokolta, hogy olyan jelentős tartományi zsinati könyvvel, mint a szomszédos salzburgi, prágai és gnieznói provinciák, az Esztergomi Egyháztartomány minden jel szerint nem rendelkezett.

1. Az esztergomi szinodális könyv forrásainak kérdése

Ennek a Magyarországon oly nagy befolyásra szert tett esztergomi zsinati könyvnek a forrásai hosszú időn át megoldhatatlan problémának tűntek a hazai kutatás számára¹². Egy korábbi írásunkban már rámutattunk arra, hogy az esztergomi statutumok egyik legrégebbi és legfontosabb forrása Petrus de

⁷ Kiadása: BATTHYANY: *Leges* III, 507–518.

⁸ Egy egészen csekély stilisztikai változtatáshoz azonban, melyben a concubinaris klerikusok elleni szabályokat a szöveg a Szepesi Prépostság (illetve Egyház) papságára vonatkoztatja, lásd: BATTHYANY: *Leges* III, 481, 557.

⁹ A szinodális könyv veszprémi változatát többször is kinyomtatták. Egy egészen korai kiadáshoz lásd BORSA Gedeon: *Hazai egyházmegyek Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai.* = MKsz 1986. 72–74. E szöveg új kiadását ennek a korai nyomtatványnak az alapján Solymosi László készítette el (e mű kiadás előtt áll). A szöveg kalsszikus kiadása: PÉTERFFY, Carolus (ed.): *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV.* I, 2. kiad., Viennae, 1742. 220–243. (A direkt utalás a „sacrae synodales constitutiones Ecclesiae Strigoniensis”-re az előszóban található: uo. 221).

¹⁰ Kiadása: PÉTERFFY: *Concilia* I, 244–283.

¹¹ SZVORÉNYI, Michael: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-catholica aditorum.* Veszprimii, 1807. 154; SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter.* = ZRG Kan. Abt. (47.) 1961. 281.

¹² Vö. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971. 347.

Sampsona 1252-ben a Nîmes-i Egyházmegye számára kihirdetett de egész Európában igen nagy hatást kifejtő¹³ zsinati könyve volt¹⁴. A két szöveg tematikája igen hasonló: először mindkettő a szentségekről szól, azután az istentiszteletéről, a papi életről, a temetésről, az egyházi javakról, a tizedekről, a kiközösítésről és annak feloldásáról. Noha e témák sorrendje az esztergomi könyvben meglehetősen eltér attól, ahogyan ezek a kérdések Petrus de Sampsona zsinati könyvében felmerülnek, ugyanakkor tekintélyes számú szó szerinti egybeesés is megállapítható a két könyv között. Ám a különbségek is jelentősek. Eltér az egyes szentségek tárgyalásának sorrendje is. Az egyes témák terjedelme és részletessége is különbözik, mivel az esztergomi zsinati könyv többnyire sokkal rövidebben szól ugyanarról a kérdésről. A szövegben található hasonlóságok jellege is olyan, hogy már e régi forrás azonosításakor levonhattuk a következtetést: a Nîmes-i zsinati könyv hatása az esztergomi könyvre vagy közvetett volt vagy az esztergomi szerkesztő messzemenően önállóan dolgozott.

Ha Petrus de Sampsona művének hatása valóban közvetett volt, felmerül a kérdés, melyik másik zsinati könyv vagy zsinati könyvek szolgáltak közvetlen forrásul az esztergomi Constitutiók összeállításakor. Azt ugyanis bízást feltehetjük, hogy a régebbi zsinati könyv anyagát ugyancsak a zsinati könyv műfajába tartozó szövegek közvetítésével ismerte meg az esztergomi szerkesztő, ha egyáltalán közvetítésről volt szó. Az a lehetőség sem zárható ki, hogy a szerkesztő más szinodális könyveket nem Petrus de Sampsona szövegének közvetítőjeként, hanem vele párhuzamosan használt. Ha sikerül ilyen forrásokat azonosítani, fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy milyen jellegű volt e művek között az irodalmi összefüggés, és mik az esztergomi zsinati könyv tartalmi és módszerbeli sajátosságai forrásaihoz képest.

2. Az 1382-es zsinati könyv fő forrása

Esztergomi zsinati könyvünk szövegét a közép-európai és nyugat-európai térség legtöbb nyomtatásban megjelent korábbi egyházmegyei és tartományi zsinati könyvével összehasonlítva a legnagyobb hasonlóságot az esztergomi Constitutiók és a Krakói Egyházmegye 1320-ban Nanker püspök által kiadott híres zsinati könyv¹⁵ között tudtuk megállapítani.

¹³ Kiadása: PONTAL, Odette: *Les statuts de 1230 à 1260 (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2)*. Paris, 1983. 237.; Uő.: *Quelques remarques sur l'oeuvre canonique de Pierre de Sampson*. = *Annuaire Historiae Conciliorum* (7.) 1976. 112.

¹⁴ ERDŐ: *Az esztergomi szinodális könyv*. i. h. 270–272, 276–278.

¹⁵ Kiadása: HEYZMANN, Udalricus: *Statuta synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus scriptis typis mandata, additis statutis Vieluni et Calissi a. 1420 conditis*. Cracoviae, 1875. 3–31. Vö. FIJALEK, Jan X.: *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera*. Kraków, 1915.

a) A Nanker püspök krakkói zsinati könyvével megállapítható hasonlóságok terjedelme

Az 1382-es esztergomi Constitutióknak az 1320-as krakkói zsinati határozatokkal való összehasonlításából meglehetősen bonyolult képet kapunk a két szöveg viszonyáról. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy mindkét mű klasszikus példa lehet a teljes pasztorális témakört átfogó zsinati könyv műfajára, s hogy mindkettejük a maga hazájában hosszú ideig tartó és széleskörű hatást fejtett ki.

Az első rész, illetve az első tartalmi egység – bár a lengyel zsinati könyv valamivel bővebb – a krakkói Constitutiókban a teljes anyag mintegy 35–40 %-át, az esztergomiakban pedig kb. 55–60 %-át teszi ki. Ebben a részben a magyar szinodális könyvben gyakran kissé hosszabb fejezetek találhatók. Ez az első rész a két műben a szöveg mintegy 90 %-a tekintetében azonos. Tartalma a hét szentség kiszolgáltatásának fegyelme, a szent felszerelési tárgyak gondozása, a szent zsolozsma (divinum officium) végzése, valamint „a lelkek és az egyházak kormányzása” (De animarum et ecclesiarum regimine)¹⁶. E rész tekintetében bizvást állíthatjuk, hogy az esztergomi szerző az előtte fekvő szövegmintát csekély stilisztikai változtatásokkal és ritka tematikai kiegészítésekkel egyszerűen lemásolta. Ez még azokon a helyeken is így történt, amelyek tartalmilag sajátosak voltak és nem mindenütt fogadták volna őket általános egyetértéssel¹⁷. Példaként említhetjük a világiak előtti „gyónás” lehetőségét halálvesztélyben. Ebben a korban ugyanis ilyen szükséghelyzetben megvallották („meggyónták”) ugyan az emberek bűneiket diakónusoknak, sőt világiaknak, de már Szent Bonaventura és Duns Scotus követőinek iskolája rámutatott arra, hogy ez a gyakorlat nem maga a szentség, hanem a bűnbánat erényének gyakorlása csupán¹⁸. V. Márton pápa tisztázta később teljes világossággal, hogy szentségi gyónást végezni csak papnál lehet¹⁹. Még világosabb meghatározást adott erről azután a Trentói Zsinat²⁰. A XIV. század végén tehát ez a kérdés nem számított teljesen békésnek. Az egybeesés a nîmes-i, a krakkói és az esztergomi szöveg között mégis maradéktalan:

¹⁶ Fejezetrubrika Nanker püspök zsinati könyvéből. In: HEYZMANN 11.

¹⁷ Vö. D.4 c.36 de cons: FRIEDBERG, Aemilius: *Corpus Iuris Canonici*. I–II, Lipsiae, 1878–1879. (úny. Graz, 1955.) (Fr), I, 1374.

¹⁸ Vö. JOMBART, Émile: *Confession. = Dictionnaire de droit canonique*. Ed. Raul NAZ. IV. Paris, 1949. col. 47.

¹⁹ Martinus V, Bulla „Inter cunctas”, 1418. február 22, Art. 20. In: DENZINGER, Henricus: *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. 30. kiad. Friburgi Br. – Barcinone, 1955. Nr. 670.

²⁰ Conc. Trident., Sess. XIV, *Doctrina de sacramento poenitentiae*, cap. 6. In: DENZINGER Nr. 902.

Esztergomi zsinati könyv
(1382). Ed. Batthyany 266.a:

....quintus, si periculum
imminet nec habere potest
proprium Sacerdotem, quo
casu deficiente alio Sacerdote
confiteri potest Laico et etiam
mulieri in necessitate.

Petrus de Sampsona zsinati
könyve (1252). Ed. Pontal
284–286 [21]:

Quintus cum imminet sibi
periculum mortis, et non
potest habere proprium
sacerdotem, in quo casu
possit etiam layco confiteri.

Nanker püspök szinodusi
statutumai (1320). Ed. Heyz-
mann 7.

...quinto, si periculum mortis
sibi imminet, confiteri layco
potest, eciam mulieri.

Az esztergomi zsinati könyv későbbi verziói ezen a ponton enyhe interpolációt alkalmaznak, mivel az ígét kihagyják a mondatból. Így ugyan a szöveg már alig érthető, de összhangban marad az egyetemes Egyház időközben pontosabban megvilágított tanításával és ugyanakkor elég nagy mértékben megőrzi a saját kánoni hagyomány korábbi szövegének formáját²¹.

Milyen jellegűek az eltérések a krakkói és az esztergomi zsinati könyv között ebben az első részben? – Előre kell bocsátanunk, hogy úgy tűnik, a lengyel zsinati könyv nem az egyetlen forrás volt, ahonnan a magyar szerkesztő Petrus de Sampsona régebbi munkájából származó anyagát merítette. Az esetek nagy többségében ugyan ennek a bolognai mesternek a Dél-Franciaországban kiadott zsinati könyve csupán annyiban van jelen az esztergomi Constitutiókban, amennyiben már a krakkói zsinati könyvben is szerepelt, előfordul azonban néhány olyan hely, ahol, már a zsinati könyvnek ebben az első részében is, Petrus de Sampsonától olyan anyagot találunk, amely – legalábbis Nanker püspök szinodális könyvének Heyzmann-féle kiadása szerint – a lengyel zsinati könyvben nem szerepel. Példa gyanánt két helyet említünk:

1) Már a keresztség szentségéről szóló fejezet bevezetésében találunk néhány olyan szót, mely vagy arra utal, hogy a magyar szerkesztőnek a lengyel zsinati könyvön kívül más, jóval kisebb mértékben használt mintája, forrásszövege is volt, vagy annak jele, hogy a krakkói szinodális könyvről rendelkezésünkre álló szövegkritikai ismeretek még nem teljesek, s így annak igen kis mértékben eltérő egyéb változatai is voltak.

²¹ Esztergomi zsinati könyv (1450). Ed. BATTHYANY III, 471a: 'Quinto: si periculum sibi imminet, nec habere proprium Sacerdotem quo casu deficiente alieno Sacerdoti potest Laico vel etiam Mulieri'. Esztergomi zsinati könyv (1493). Ed. Uő.: 549a: '...quintum, si periculum sibi imminet, nec habere proprium Sacerdotem aut casu, deficiente alieno Sacerdote, potest Laico vel etiam mulieri.'

Petrus de Sampsona zsinati könyve (1252). Ed. Pontal 268 [4]:

Quoniam baptismus sacramentorum omnium janua est et etiam fundamentum merito de ipso hic primitus est tractandum.

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 4:

Baptismus est primum sacramentum, quo non recepto nullum aliud sacramentum proficit ad salutem. Per illud enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta, et ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis superest edificium etc.

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 261a:

Baptismus est primum Sacramentum Janua, et fundamentum omnium aliorum, quo non recepto, nulla alia prosunt ad salutem; per illud enim ingreditur ad Christum, ac ubi Christus non est, fundamentum nullius boni operis super est aedificandum.

2) Vannak olyan helyek már ebben az első részben, ahol a megfelelő szöveg csak Petrus de Sampsona művében és az esztergomi zsinati könyvben található meg, Nanker püspök szinodális könyvéből viszont teljesen hiányzik:

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 266a:

Illud postremo addicimus, quoad Sacerdotes Plebes sibi commissas frequenter ad confessionem, et ad poenitentiam moneant, et adhortentur.

Petrus de Sampsona zsinati könyve (1252). Ed. Pontal 286 [21]:

...precepimus quoad parochiales presbyteri frequenter moneant plebes suas, ut ad confessionem veniant quamcito poterunt post commissum peccatum, et hoc propter incertitudinem hore mortis...

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 7:

A két zsinati könyv második részében ugyan igen hasonló témák kerülnek elő, ám a róluk szóló szövegek többnyire teljesen különböznek. Csak kivételleppel találhatók erőteljesebb hasonlóságok, így pl.:

Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. Batthyany 274b:

... omnes Clerici... Tonsuram, et habitum deferant Clericalem ordini aut statuti suo competens, vestes variegatas, seu diversi coloris minime deferentes...

Nanker püspök szinodális statutumai (1320). Ed. Heyzmann 17:

...clerici quicumque tonsuram et vestes deferant clericales suo ordini et statuti congruentes, nimia brevitate aut longitudine non notandas, calceis rostratis, aut ferri excisione decoratis, et caligis virgulatis vel scacatis, rubeis vel viridibus, publice non utantur.

Vagy:

Batthyany 279a:

Mandamus insuper, et volumus omnes excommunicatos, et interdictos ab omnibus Regularibus exemptis, et non exemptis in divinis officiis; et sacramentis Ecclesiasticis evitare quorum nulli possunt super hoc Apostolicis privilegiis tueri, qui vero contra fecerint scienter, vel tales ad Ecclesiasticam sepulturam receperint aut celebrare in Ecclesia praedicta praesumpserint; poenam suspensionis ab ingressu Ecclesiae, et a participatione Sacramentorum a Canone inductam contrahant ipso facto, et ipsorum Ecclesia etiam Ecclesiastico subjiciatur interdicto, dum Capitulum vel Conventus, aut major pars ipsius sit in culpa. Qui autem interdicti, vel excommunicati, vel in Ecclesia interdicta scienter divina celebrare praesumpserint irregularitatem incurrunt, super qua non potest, nisi per sedem Apostolicam dispensari.

Heyzmann 30:

Excommunicatos publice et nominatim ac interdictos ab omnibus secularibus et regularibus, exemptis et non exemptis, precipimus in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis evitare, qui nullis possunt in hoc privilegiis apostolicis se tueri, quominus contrarium facientes, penam suspensionis ab ingressu ecclesie indictam a canone contrahant ipso facto, et demum irregularitatem, si postea celebraverint sic suspensi. Similiter, qui taliter excommunicatos, vel interdictos, vel usurarios manifestos, aut tempore interdicti corpora defunctorum scienter sepellire presumunt, excommunicationis sententiam se noverint incurrisse ipso facto. Qui autem interdicti, vel suspensi, aut excommunicati, vel in ecclesijs interdictis divina officia celebrare praesumpserint, irregularitatem incurrunt, super qua non possunt, nisi per sedem apostolicam dispensari.

Ezek a helyeken mindenesetre olyan előírásokkal állunk szemben, melyeknek az egyetemes egyházjogban további forrásuk van. A klerikusok tarka öltözetének tilalma – legalábbis ebben a formájában – a *Clementinae* nevet viselő dekretális gyűjteményre megy vissza (Clem 3.1.2) és – hasonlóan a klerikusok életére vonatkozó más rendelkezésekhez – egyéb egyházmegyei és tartományi zsinati könyvekben, így pl. Arnustus de Pardubice első prágai érsek nagy tartományi szinodális könyvében is előfordul²².

Az esztergomi zsinati könyv második részében a témák (sőt bizonyos mértékig a fejezetek rubrikái is, melyek a Batthyány-féle kiadásban találhatók) meglehetősen hasonlítanak a legtöbb szinodális könyvhöz, így az 1320-as krakkói szinodáléhoz is. Mindez azonban nem érvényes a témák és címek sorrendjére.

Végül, ha összehasonlítjuk az esztergomi zsinati könyv és Nanker püspök statutumai közötti megfeleléseket azokkal a hasonlóságokkal, melyek az utóbbi mű és a tőle erősen függő lengyel zsinati határozatok között fennállnak, el kell ismernünk, hogy a hasonlóság foka ugyanolyan nagy, sőt az első rész vonatkozásában az Esztergom és Krakkó közötti megfelelés még erőteljesebb. Megjegyzendő még, hogy a krakkói zsinati könyvet igen erőteljesen használó 1415-ös

²² Vö. A Prágai Egyháztartomány zsinati könyve (1349), c. 28: ZELENY, Rostislav: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes (1343–1361)*. = Apollinaris (45.) 1972. 514–515.

przemysli zsinati határozatok szintén inkább a második részben térnek el a krakkói mintától, mégpedig mind a szöveget, mind a témák sorrendjét illetően²³.

Az esztergomi zsinati könyv fejezetcímei Batthyány kiadása szerint a következők:

- (1) Sequuntur statuta Synodalia Almae Ecclesiae Strigoniensis
(I. Prologus, inc. 'Sicut Doctor summus')
- (2) Hic incipiunt Constitutiones Synodales et statuta Almae Ecclesiae Strigoniensis
(II. Prologus, inc. 'Charissimi Fratres, Domini Sacerdotes')
- (3) Incipiunt puncta Principalia statutorum Synodalia etc. (II. Prológus, folytatás 'Ut igitur vita')
- (4) Sequitur nunc de primo Sacramento, videlicet Baptismo
- (5) Sequitur secundum Sacramentum, seu Confirmatio etc.
- (6) Sequitur tertium Sacramentum seu Poenitentia
- (7) Sequitur quae sit forma Poenitentia. Haec est
- (8) Nunc instat quartum Sacramentum scilicet Eucharistia
- (9) Nunc sequitur quintum Sacramentum seu extrema unctio
- (10) Nunc instat sextum Sacramentum videlicet Ordinis
- (11) Nunc restat dicere de septimo Sacramento, seu Matrimonio
- (12) Sequuntur diversae informationes, et ponitur hic
- (13) Tertia species scientiae ponitur haec
- (14) Nunc sequitur de Simonia vitanda capitulum
- (15) De sepulchris, et qui in Ecclesia, vel coemeterio sunt sepeliendi, et qui non, et quibus debeant denegari sacramenta
- (16) Capitulum de Decimis, et qualiter non solventes debeant puniri, et qui interdictum non servaverunt
- (17) De Sententia excommunicationis majoris, et minoris, et aliis censuris et effectu utriusque et interdicti
- (18) Et postea absolvat eum, dicens:
- (19) De vestimentis Clericorum deferendis, et quibus pannis, et quo habitu Clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur
- (20) De Clericis Concubinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in Domibus eorum.
- (21) Quoad Clerici in Domibus eorum /non/ Tabernent, nec Mercimoniis Laicalibus se immisceant
- (22) Qualiter, et qua hora Missa et alia, et alia Divina officia debeant celebrari, et quibus Indumentis uti debeant
- (23) De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes
- (24) De usurpantibus bona Ecclesiae jura, et Jurisdictionis bona, de poenis eorundem et tributiorum

²³ Vö. SAWICKI, Jakub: *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. VIII. Synody Diecezji Przemyskiej obrzadku lacinskiego i ich statuty*. Wrocław, 1955. 6–9.

- (25) De poena non confirmatorum in beneficiis capitulum
 (26) De poenis non residentium in beneficiis capitulum
 (27) Qualiter Testamenta fieri debent in praesentia Sacerdotis Parochialis
 (28) Quoad relicta ad pias causas, et male ablata intra sex Menses executioni demandentur, executiones non facientes sunt excommunicati
 (29) Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati.

A megfelelések Nanker püspök zsinati könyvének fejezeteivel (a Heyzmann-féle kiadás szerint, ahol a prológust első fejezetként számoltuk meg) az alábbi táblázatban szemléltethetők:

Esztergom	Kraków	Esztergom	Kraków	Esztergom	Kraków
Art.	Art.	Art.	Art.	Art.	Art.
1a	–	11	8	23	–
1b	1a	12	9	24	–
2	1b	13	10	25	–
3a	–	14	11	26	21?
3b	1c	15	–	27	41?
4	2	16	–	28	–
5	3	17	–	29	49
6	4	18	–		
7	–	19	22?		
8	5	20	–		
9	6	21	22b?		
10	7	22	18		

b) A tartalmi eltérések

A fent bemutatott szövegszerző és – olykor váratlan helyeken is felbukkanó – tartalmi hasonlóságok után nem tűnik érdektelennek egy pillantást vetni a tartalmi különbségekre, különösen egyes olyan pontokon, ahol a szövegek egyébként igen közel állnak egymáshoz. Csak a legfőbb forrásszöveggel való összehasonlítás után lehetséges ugyanis pontosabban megítélnünk, hogy mi az esztergomi zsinati könyv saját anyaga. Csupán ebből vonhatunk le némi bizonyossággal következtetéseket az adott kor és terület pasztorális helyzetére nézve.

A bérmlásról a két szinodális könyv szinte ugyanazokkal a szavakkal szól. Csakhogy a krakkói statutumok harmadik fejezete a szentség fontosságáról szólva azt hangsúlyozza, hogy a papoknak bátorítaniuk kell a világiakat gyermekeik idejében való megbérmláltatására²⁴, az esztergomi könyv viszont annak

²⁴ Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 6: '...sepe dicatur laycis, ne diu expectent Episcopi adventum ad confirmandum, sed pueros mittant ad loca, ubi Episcopum audierint vel scierint adesse cuiuslibet consecrationis'.

szükségességét emeli ki, hogy a felnőtt világiak idejében béráltassák meg gyermekeiket, s vegyék fel maguk is e szentséget²⁵. A klerikusok helybenlakási kötelezettségéről Nanker püspök szinodális könyve azt írja elő, hogy minden plébános (és templomigazgató?) plébániáján lakjon, és akik egy éven belül e kötelességüket nem teljesítik, veszítsék el automatikusan plébániájukat²⁶. Esztergomban valószínűleg nem mertek ilyen radikálisan fellépni e kérdésben. A kilátásba helyezett büntetés ugyanis csak a felfüggesztés. Csak ennek hatástalansága esetén következik a javadalomtól való megfosztás²⁷. Ezekből és más hasonló helyekből, úgy tűnik, olyan képet nyerhetünk, hogy az esztergomi egyházi törvényhozónak elemibb lelkipásztori problémákkal kellett szembenéznie, mint krakkói elődjének.

Az eltérések egy másik csoportja a helyi (pl. klimatikus) viszonyok különbözőségével magyarázható. Krakkóban pl. csak azt rendelik el (természetesen hosszú kánonjogi hagyomány²⁸, különösen a Vienne-i Zsinat határozata²⁹ alapján), hogy a klerikusok ne üzenek „illetlen” világi foglalkozásokat és ne látogassák a kocsmákat³⁰. Esztergomban viszont inkább azt a problémát tartják szem előtt, hogy hogyan árúsíthatják a klerikusok saját szőlőjüket (illetve javadalmuk) termését³¹. Ebben az összefüggésben azt hangsúlyozzák, hogy a klerikusok saját házukban sört vagy bort kocsmái módra ne mérjenek ki. Még világosabb lesz ez a szempont az olasz zsinatokon. A téma még a Trentói egyetemes Zsinat után is előkerül. A firenzei tartományi zsinat 1564-ben

²⁵ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 262b: ‘...saepe dicatur Laicis per Presbyteros, ne diu expectent confirmari, nec hoc faciant de pueris suis fieri’.

²⁶ Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 17: ‘Quia propter defectum residence ministrorum presertim parochialium ecclesiarum frequenter ipse ecclesie dampna gravia paciuntur, et multa exinde pericula proveniunt animabus, proinde statuimus, quod rectores in suis ecclesijs debeant residere; quas si infra annum deseruerint... extunc censeantur ecclesias ipsas habere pro derelictis’.

²⁷ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 277b–278a: ‘Et quia propter defectum residentiae Ministrorum frequenter Ecclesiae ipsae damna patiantur, et multa exinde proveniunt pericula animarum in hac praesenti Synodo publice, et peremptorie Praelatos, et Rectores, Canonicos, Clericos, et beneficiatos quoslibet nostrae civitatis Diacesis, et jurisdictionis admonemus, ut intra sex Menses... ad suas Ecclesias, et beneficia... revertantur facturi deinde continuum residentiam apud illos, alioquin ipsos ex nunc beneficiis ecclesiasticis, vel Ecclesiis suspendimus in his scripta privantes eosdem, si suspensionem non sustinuerint intra Mensem, nisi ab ipsa residentia legitimo impedimento vel Dispensatione Canonice excusentur’.

²⁸ Vö. pl. X 3.1.16: ed. Fr II, 453–454.

²⁹ Clem 3.1.1: ed. Fr II, 1157.

³⁰ Vö. Krakkói zsinati könyv (1320). Ed. HEYZMANN 17.

³¹ Esztergomi zsinati könyv (1382). Ed. BATTHYÁNY 275b: ‘...nec vinum vel Cervisiam in domo sua propinare audeat, ut in Taberna fieri consuevit’.

kiadott statútumai pl. meglehetősen árnyalt leírását adják a „tabernarius” fogalmának. Ennek során nem mulasztják el tisztázni, hogy ez a tevékenység csupán személyesen a klerikusoknak tilos, de megbízottjuk útján kimérethetik termésüket³².

3. A többi lengyel forrás

Nanker püspök híres szinodális könyvén kívül, vannak más lengyel zsinati szövegek is, melyekhez az esztergomi Constitutiók jelentős mértékben hasonlítanak. Ezek a párhuzamos helyek azonban a többi zsinati szövegekkel nem olyan gyakoriak és az azonosságok általában nem annyira szó szerintiek. Az 1382 előtt keletkezett lengyel zsinati szövegek közül különösen két, szintén a krakkói egyházmegyéből származó szöveget kell megemlítenünk: Johannes Grot krakkói püspök 1331-ben kiadott statútumait és Florian Mokrski krakkói püspök határozatait 1373-ból. Ezek a szövegek maguk is sokkal kevésbé szisztematikusan felépített és kevésbé terjedelmes írások, mint Nanker püspök statútumai. Az előljáróban vázolt értelemben nem is nevezhetők önmagukban szinodális könyveknek. Mint Johannes Grot statútumainak prológosában kifejezetten is megfogalmazódik, ezeket a rendelkezéseket csupán Nanker püspök továbbra is érvényes szinodális könyve kiegészítésének vagy kisebb módosításának szánták³³.

Így pl. az esztergomi zsinati könyv egyes rendelkezései a végrendeletekről és a nyilvános bűnösök keresztény temetésének megtagadásáról Johannes Grot határozatainak felelnek meg³⁴.

³² Firenzei tartományi zsinat (1564). Cap. 12: Ed. *Statuta Concilii Florentini*, Florentiae 1564, 8: ‘Tabernariorum sane appellatione hoc casu comprehendí declarauit, uendentes panem, uinum, carnes hominibus ut tunc edant et bibant. Vendere autem uinum amphoris, aut paruis uasis et ut uulgo dicitur: a fiaschi, ita demum prohibuit si ipsi emerint, immo ut sic uendant, aliis ita uendere que propriis aut ecclesie agris collegerunt nullatenus prohiberi decreuit’.

³³ Johannes Grot statútumai (1331). Prológos: Ed. HEYZMANN 35: ‘... nos quibusdam constitutionibus dicti domini Nankeri, fratris nostri, de consensu capituli in melius reformatis, ceteras approbavimus, et novas, pro varietate temporis, edidimus, cum ceteris (sic) penis inflictis seu infligendis transgressionibus (sic!) constitucionum veterum ac novarum’.

³⁴ Vö. Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (15): Ed. BATTHYÁNY 272a–b és Johannes Grot statútumai (1331): Ed. HEYZMANN 40 vagy: esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27): Ed. BATTHYÁNY 278a és Johannes Grot statútumai (1331): Ed. HEYZMANN 40.

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (15). Ed. Batthyány 272a–b:

Debent autem Ecclesiastica Sacramenta denegari Haereticis, Paganis, Judaeis, Gentilibus, et omnibus extra Fidem Catholicam constitutis, nec non excommunicatis majori excommunicatione, et interdictis, atque his, qui in torneamentis moriuntur, et insuper usurariis, praedonibus et Raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras vel rapinas restituerint, vel de restituendis securitatem praestiterint secundum formam Juris, si vero praedicti non haberent in facultatibus tempore mortis suae unde restituere possent non debet usurarius praedicta poena puniri, raptori vero, qui in sanitate non poenituit, vel se emendavit, in morte tamen si contritus fuerit; et apparuerit, si securitatem praestare nequi verit Coemiterium non negetur, nullus tamen Clericorum intersit illius sepulturae. Item illos, qui se suspendunt, vel praecipitant, vel gladio, vel cultello se peremerunt, nisi in morte signa poenitentiae in iis apparuerint manifeste denegetur sepultura, generaliter omnibus, quos constat in peccato mortali decessisse.

Valamint:

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27). Ed. Batthyány 278a:

Caeterum, quia nihil est quod magis debetur hominibus, quam ut eorum ultimae voluntatis eulogia impleantur, statuimus, ac mandamus, quod quicumque de nostra civitate, Diaecesi, et jurisdictione de bonis suis aliquid disponere voluerit, seu Rectorem Capellanum Ecclesiae intra cujus deget Parochiam tanquam personam, quae ejus conditionem et conscientiam non creditur ignorare, et qui illi viventi Sacramenta contulit Ecclesiastica, et ministravit omnino ipso praesente, maxime pro anima sua leganda, et ordinanda ordinet, et disponat, et per quam dirigi folet, vel poterit in his quae ad salutem animae ipsius pertinebant cujus dispositio et ordinatio ubi est possibile conscribatur pro memoria futurorum...

Johannes Grot statutumai (1331). Ed. Heyzmann 40:

Unde sciendum est: quod denegatur hereticis, scismaticis, judeis, paganis, et omnibus extra fidem catholicam constitutis, nec non excommunicatis majori excommunicatione et interdictis, atque illis, qui moriuntur in thorneamentis; insuper usurarijs, predonibus et raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras seu rapinas restituerint vel de ipsis restituendis iuxta formam iuris presterint cautionem. Predoni vel raptori, qui cautionem in mortis articulo parare nequit, et inde poenituerit, cimenterium non denegetur; nullus tamen clericorum sepulture interesse debebit. Item illis, qui se suspenderint, vel precipitaverint, vel se gladio aut quovis alio modo perimerint, nisi forsam in morte signa poenitencie in illis apparuerint manifesta. Item hijs, qui saltem in anno semel sua peccata confessi non fuerint proprio sacerdoti, vel de ipsius licencia, iusta de causa, alij. Item blasphemis dei et sanctorum eius. Item renuentibus recipere vel peragere poenitentiam a canone promulgatam, et generaliter omnibus, quos constat decessisse in peccato mortali.

Johannes Grot statutumai (1331). Ed. Heyzmann 40:

Quia nichil est, quod magis debetur hominibus, quam ut eorum pija supreme voluntatis eulogia impleantur, igitur statuimus et ordinamus ut si quispiam clericus vel laycus, sanus vel infirmus, cuiuscumque condicionis existat, pro anima sua aliquid disponere voluerit testamentum, aut testari, seu eciam eligere extra suam parochiam sepulturam, rectorem parochialis ecclesie, aut eius vicesgerentem, tanquam personam, que eius condicionem et conscientiam non creditur ignorare, et que sibi ministraverit ecclesiastica sacramenta, omnino advocet, et ipso praesente pro anima leganda et testanda ordinet et disponet, et si voluerit, eligat sepulturam. Per cuius providenciam ipse testator dirigi poterit in hijs, que ad salutem animae sue pertinent, peragendis...

Más bekezdések az esztergomi zsinati könyv 27. cikkelyében bizonyos mértékig Florian Mokrski egyik szabályának felelnek meg³⁵:

Esztergomi zsinati könyv (1382), art. (27b).
Ed. Batthyány 278a–b:

...si autem directe, vel indirecte, dispositioni ultimae voluntatis Rectorem, vel Capellandum prohibuerint interesse, vel ipsum testatorem in scriptis testari prohibuerint, in ipsos sententiam excommunicationis promulgamus, monentes insuper tenore praesentium Iudices, et juratos Civitatum, oppicorum, Castrorum, et aliorum locorum quorumcunque Civitatis, Diaecesis, et Jurisdictionis nostrae, ne statuta, monitiones, praecepta seu Mandata contra praesentem nostram constitutionem faciant, sed si quam, vel si quas fecerint intra sex Dies a publicatione praesentium debeant revocare, nec non etiam per praedecessores ipsorum facta, et factas. Quod si non fecerint, ipsos, et quoslibet ipsis vice tenentibus seu utentibus sententiam excommunicationis proferimus in his scriptis, praesentem autem constitutionem in quolibet Die Dominico in vestris Ecclesiis publicetis, et populo ad notitiam deducetis.

Florian Mokrski statutumai (1373). Ed. Heyzmann 49:

Quodammodo dolentes referimus, quod ad nostrum auditum pervenit, quoad monnulli advocati, sculteti, consules civitatum, opidorum seu castrorum, jurati villarum et rectores, nec non alij, qui potestatem videntur habere, iura sibi ecclesiarum usurpant, et ipsis onera non verentur imponere. Et dum eorum impie voluntati per rectores ecclesiarum resistitur, ipsi statutis, minis, inhibicionibus et preceptis fideles utriusque sexus a presentandis oblacionibus et eleemosinis retrahunt, ymmo et circa funera, quemadmodum necessarium statutum est, sepulture pannos et alia offerre sacerdotibus, prohibentes; per quod caritas fidelium refrigescit et cultus divinus minuitur. Nos... presenti decreto, de fratrum nostrorum consilio, prohibemus: ne advocati, sculteti, consules civitatum, opidorum seu castrorum, jurati villarum et rectores, et alij potestatem habentes, iura ecclesiastica sibi usurpare presumant, et hactenus usurpata, infra unius mensis spacium dimittant; nec fideles Christianos a prestandis elemosinis vel oblacionibus retrahant quomodocumque publice vel occulte. Alias contrafacientes sententiam excommunicationis incurrere volumus ipso facto.

Fel kell figyelnünk azonban arra, hogy efféle kisebb egybeesések néhány passzus tekintetében sok európai szinodális könyvvel lehetségesek, mivel: a) e rendelkezések az egyetemes egyházjog legfőbb forrásaitól függenek; b) egyes alapvető zsinati könyvek, mint Petrus de Sampsona munkája vagy – az esztergomi zsinati könyvben egyébként hatásaiban nemigen kimutatható – 1310-es mainzi tartományi zsinati könyv nagyon sok hasonló műfajú későbbi szöveget befolyásoltak kisebb-nagyobb mértékben.

³⁵ Florian Mokrski statutumai (1373): Ed. HEYZMANN 49.

Egy másik körülményre is ki kell térnünk ebben az összefüggésben: a Nanker statutumaitól függő 1382 után kiadott lengyel zsinati határozatokban példákat találhatunk az esztergomi zsinati könyvvel kimutatható hasonlóságokra is. Ezek mértéke és jellege azonos azzal, amit a két fentebb bemutatott későbbi krakkói statutum esetében láttunk. A már említett 1415-ös przemysli egyházmegyei zsinati határozatokban pl. olyan helyeket találunk, melyek a temetés megtagadásával kapcsolatban közelebb látszanak állni az esztergomi zsinati könyvhöz, mint magához a Nanker-féle szinodáléhoz.

Összefoglalás és eredmények

A mondottak alapján állíthatjuk, hogy az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinati határozatok minőségileg és mennyiségileg legfontosabb forrása Nanker krakkói püspök szinodális könyve volt.

Az esztergomi zsinati könyv szerzője minden valószínűség szerint a krakkói egyházmegyei zsinati könyvnek egy későbbi, feltehetőleg egyházmegyei zsinatokon kiadott püspöki hozzáfűzésekkel ellátott változatát vagy példányát tartotta szem előtt. Ez a példány még az 1373-as statutumokat is tartalmazta. Azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy az 1382 után kiadott lengyel zsinati könyvekkel való hasonlóságok esetleg részben olyan közös forrásokra mennek vissza, melyek a krakkói zsinati könyvnek ebben a késői változatában már jelen voltak.

Semmi rendkívüli nem volt abban, hogy a XIV. század nyolcvanas éveiben az esztergomi klerikusok az akkor még az Esztergomi Főegyházmegyével szomszédos Krakkói Egyházmegye zsinati könyvének egy akkor viszonylag újnak számító változatát választották munkájuk vezérfonalául. Tudomásunk van arról is, hogy a krakkói zsinati könyvnek egy későbbi formája a XV. század során az Esztergomi Főegyházmegye területén egyházi tulajdonban volt³⁶.

³⁶ Vö. ERDŐ Péter: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben.* = MKsz 1992. 307.: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 108. Ez a kézirat a lechnitz-i karthauziak birtokában volt az akkori Esztergomi Főegyházmegye területén; vö. MEZEY, Ladislaus: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Bp. 1961. 174.

PÉTER ERDŐ

Les sources polonaises du livre synodal d'Esztergom (1382)

C'est le livre synodal de Nanker, évêque de Cracovie qui était la source la plus importante du „liber synodalis”, contenant les décisions du synode diocésain d'Esztergom de l'année 1382. L'auteur de ce livre synodal utilisait, selon toute vraisemblance, une variante ou un exemplaire postérieur du livre synodal de Cracovie, pourvu de compléments épiscopaux publiés à des synodes diocésains. Cet exemplaire contenait encore les statuts de 1373 aussi. L'auteur de la présente étude risque même l'hypothèse que les ressemblances avec les livres synodaux publiés après 1382 remontent éventuellement à de telles sources communes qui étaient déjà présentes dans cette variante postérieure du livre synodal de Cracovie aussi. Une forme postérieure du livre synodal de Cracovie était, au cours du XVe siècle, en possession ecclésiastique dans le territoire de l'Archidiocèse d'Esztergom.

HAJÓS JÓZSEF

Frölich Dávid

A Kriterion Könyvkiadónál 1977-ben, *Békességet magamnak, másoknak* címmel, a „fehér sorozat”-ban megjelent, igen értékes kötet egyik csemegéje – legalábbis bibliofilek számára – a 613–621. lapon szereplő, Pápai Páriz Ferenc tulajdonában levő könyveket fősoroló lajstrom. Ezt – írja Nagy Géza, a kötet rendkívül gondos összeállítója a 714. lapon – „egy számos névhibát tartalmazó jegyzékből másolta le Monai A. József könyvtárőr az általa 1761-ben megnyitott könyvtári katalógusba”, melyben a 22. levél rectóján kezdődik a Pápai Páriz-hagyaték jegyzéke. A Nagy Géza készítette, betűrendes listán a 60. szám alatt áll ez: „Groeliatius [?], David: *Calendarium ad annum 1647*. Nem találtuk a könyvtárban.” A névmutatóban, a 767. lapon elmarad a kérdőjel: „Groeliatius, David, kb. XVII. sz.–1616”. A kötet elkallódásán nincs mit csodálkozni, hiszen tulajdonképpen naptári része csak egy évre volt érvényes. Inkább az lephet meg, hogy annyi évtizedig fennmaradt. Ennek valószínű oka az, hogy önéletrajzi vagy családi érdekű adatokat írt bele Pápai Páriz Ferenc apja, Imre, akinek épp 1647-ben jelent meg először a *Keskeny útja*, éspedig Utrechtben, ahol akkor tartózkodott. Ő beszerezhetette például az 1647-es bécsi magyar naptárt, csakhogy ezt „Jablonski Miklós krakai mathematicus” készítette.

Groeliatius vagy Groeliat nevű egyén alkalmasint sohasem létezett. Ez a névalak, „olvasat” talán annak is tudható be, hogy a David név „biblikusan vonzza” a *liat* névvéget. Mivel azonban 1647-es naptárról van szó, ennek szerzője bizonyára David Froelich volt (latinosan: Froelichius) – a 17. század legtermékenyebb magyarországi naptárkészítője, akinek *Schreibcalender* című sorozatából az utolsó darab pontosan 1647-re szól és *Der New und Alt Kalender* címmel nagyszombati utánnomásnak is örvendett.

Allításunk beigazolódik, ha jobban megnézzük Monai „juratus bibliothecarius” kérdéses névbejegyzését. Ez bizony „Dav. Groelichii”-nek olvasandó. Az utolsó négy betűt Nagy Géza rosszul látta, ugyanis Monainál az *a* mindig zártan íródik, nem hanyagul, tehát nem *c*-szerűen; a *t* mindig nagyon alacsony, a *h* viszont felnyúlik, mint az *l*; ha pedig mégis *t*-nek vennék a *c* utáni betűt, egy *m*-szerűség maradna hátra, s ehhez nem illik a fölötte levő két pont. Következésképp a hibás olvasatból csak a kezdőbetű irandó Monai rovására. Tévedése azzal magyarázható, hogy a tőle átmásolt listán az F részint T-szerű volt (az F-fé tevő vonalkája alig látszott vagy az *r* elejének tűnt), részint olyan ductusú F volt, amelynek másodikként meghúzott, a függőleges vonal csúcsától lefelé

induló vonala balra, majd szigmaszerűen kanyarodott, s így másoláskor a szigmaszerű felső résszel kezdte Monai, éspedig fordított irányban, majd egyhuzamban ment tovább a tolla – eléggé szabályos G-t rajzolva. (Maga Monai is T-szerűen, ti. a függőleges vonal *elő* nyúló vízszintes vonallal írja az F-et, pl. a „Fasciculus alter incipit de Lue” esetében, amely kötegről – ha szabad itt előre-bocsátani – külön tanulmány készül.)

Frölich életútjáról nem túl sokat tudunk. Biztos, hogy Késmárkon született, de születése évéről két határozott változat van: 1600 és 1595. Az előbbi – a forrás megadása nélkül – Weszprémnél bukkan fel (1781-ben) és több szerzőnél tartja magát. A Frölichet öt esztendővel idősebbnek feltüntető évszám elég későn jelenik meg (l. pl. MKsz 1930. 289.), noha már Szinnyi impozáns művében az áll, hogy szerzőnk 1648. április 23-án, „53 éves korában” hunyt el. Szinnyi forrása nyilvánvalóan a Frölich halálakor Lőcsén kiadott *Mnemata Poetica*.

Tanulmányait Frölich Késmárkon kezdte, ahol „tudomány- és csillagkedvelő” („philologus & astrophilus”) apja 1601-től 1608-ig rektor volt, és 1616-ban Elbingben folytatta. Odera-Frankfurtban legalább két évig foglalkozott matematikai, csillagászati és orvostudományi stúdiumokkal. Utána tapasztalatszerzés végett jó 12 esztendeig utazgatott Európában. Kolozsvárt, 1630. május 20-án Szenczi Molnár Albert meleg hangú sorokat írt emlékkönyvébe. Naptáraival és 1639-es földrajzi művével kiérdemelte, hogy a tudománypártoló III. Ferdinánd (1637-től római császár) „császári és királyi számvetőnek” nevezze ki, ami csinos évdíjjal járt és élvezője irigyeinek a szaporodásával. Naptárkészítői jövedelmének a kipótolásáért állítólag matézist és történelmet tanított privatim (biztos, hogy nem a késmárki skóla rektoraként, ezt a funkciót ui. ifjúkori nagy támogatója, David Praetorius töltötte be 1646-ban bekövetkezett haláláig, aztán Daniel Fabri).

Vegyük számba Frölich munkáit (a Kolozsvárt nem találhatók csak futólag), éspedig nagyrészt időrend szerint, de felsorolva előbb az élete végéig készített naptárait, kezdve a német és a latin nyelvűekkel.

Saját szavaiból tudjuk, hogy 1622 végén kezdte közölni legkitartóbb foglalatossága termékeit. Német naptárai címének zömében megvan a Schreibkalender szó, ami arra utal, hogy volt bennük hely, ahová minden possessor beírhatta teendőit vagy az emlékezetes dolgokat. Legtöbb Schreibkalendere Boroszlóban jelent meg – természetesen a Késmárktól északnyugatra, nem a Kázmárktól és Nagyidától északra levő Boroszlóban. A kor szokása szerint ezeket a munkákat is pártfogolni szerető személyeknek ajánlotta, például az 1628-ra szólót Brandenburgi Katalinnak. (Neki dedikálta Johannes Frosch is a prédikációs könyvét, amely Gyulafehérvárt jelent meg, 1630-ban, Frölich erdélyi útja idején.) Az 1637-es boroszlói Schreibkalenderről kiváló 18. századi orvostörténészünk, Weszprémi István jelzi, hogy „nemcsak a Julián-, hanem a Gergely-naptárnak az idők folyamán apránként kiderülendő hibáit is föltárta”. Weszprémitől örökölte az utókor Frölich első 17 boroszlói naptárának „egyetlen kötetbe foglalt”, frölichi széljegyzetekkel ellátott példányát. (Ennek további possessorairól „J”,

azaz Jankovich Miklós ír a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évi 12. kötetében.) Weszprémi nem tudta, hogy szerzőnk 1640 után is adott Schreibkalendereket – 1647-ig. Ez a sorozatzáró kiadvány Szabó Károly vonatkozó könyvészetében az 1681-es számot kapta, s e tény kissé váratlan folyománya M. Zemplén Jolánnak ama téves állítása, miszerint a szóban forgó Schreibkalender „még 1681-ben is megjelent”.

Frölich boroszlói naptárai közül legalább hét (az első 1631-es, az utolsó 1648-as) *Almanach* néven látott napvilágot, *Weltspiegel* néven pedig az 1646-os. A linzi származású Marcus Pistoriusról, aki 1629-től 1653-ig (nem csupán 1632-ig) működött Nagyszebenben, föltételezhető, hogy már 1629-től megkezdte itt boroszlói mintájú német és magyar naptárak nyomtatását, és egy darabig évente csinálta, bár ezt nagyon kevés példány igazolja (1636 előtről ismeretes egy 31-es és egy 33-as német kalendáriuma). Persze a kimondottan boroszlói mintájúak közül sem frölichi ihletésű az 1621-es bártfai és az 1624-es debreceni magyar naptár, ezek ugyanis Martin Helwig boroszlói szerző munkáját ültetik át. Kolozsvárt egy-egy töredék van az 1627-es és az 1628-as debreceni verzióból, amely „az Baraszlai Kalendáriumból” fordítottat. Szintén „braszlai” eredetűt követ a Pistorius nyomtatta 1631-es *Uy és o kalendárium* (vö. ErdMúz 1915. 207–208). Szebenben Pistorius nyomtatta Frölich 1633-as, a Szepeességre és Felső-Magyarországra alkalmazott (*gerichtet*, nem „berichtet”) almanachját (vö. AVSLk 1884. 97), valamint az 1638-ast (ezt *Calendernek* nevezte), az 1644-est, az 1645-öst (*Tagbüchl* ...) és az 1647-est. (Az utóbbinak az egyik példányában – (l. *Korrespondenzblatt* ... 1891. 40.) – jegyezte fel Andreas Oltard, hogy szeptember 25-én, 45 évesen hunyt el Leo Siaa, az erdélyi fejedelem főorvosa. A Pistorius-féle naptárak tizenhatodrétiük, Pápai Páriz Ferencnek a Monai-listán lévő 1647-es naptára viszont negyedréti.

Valószínűleg Michael Hermann nyomtatott Brassóban egy német, 1643-ra szóló Frölich-naptárt (l. Adleff: *Adalékok* ..., 1907. 27). Nürnbergben jelent meg Frölichtől három *Tagbüchlein* (1641, 1643, 1644), egy *Fasti sive calendarium* (1642) és egy *Judicium astronomicum* (1644).

Az utóbbi átvezet latin naptáraihoz. Közülük itt említjük a *Hemerologium* című öröknaptárát (Bártfa 1644), a bártfai, 1646-os *Ephemerist* és a löcsei, 1633-as kiadványt. Ennek teljesebb címe: *Ephemeris vulgo Calendarium Astro-Meteorologicum, Ecclesiastico-Politicum atque Historicum*. Címlapján John Owen kétsoros epigrammja áll, melynek első sora szerint „nem fogok minden olvasónak és hallgatónak tetszeni”. A könyv egyetlen példánya ismeretes, abból is hiányzik négy levél.

Csillagászati jellege okán itt említjük Frölich egy másik latin nyelvű és szintén csak egy (éspedig Marosvásárhelyt őrzött) példányban ismert művét: az *Anatome revolutionis mundanae*-t. Ez Lőcsén, talán még 1631 végén jelent meg. Csak a második fele és a címlapja maradt fenn. Címét eddig hibásan idézték és kifogásolhatóan fordították. Magunk így fordítanók: „Boncolás, amely mintegy a velőkig menően jeleníti meg a világ forgásának természeti állapotát nemcsak a Krisztus születése utáni 1632-es szököévre, hanem minden lefolyt és

jövendő századokra, a csillagok csalhatatlan elvei alapján. Ehhez csatlakozik két, a legkellemesebbekből kiszemelt matematikai állítás az ellenlábassokról és a napi körfordulásról. Kiadta Frölich Dávid gyakorló asztronómus.” A címlap idézi Horatius *Ars poeticáját*: „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci”. (A szokottnál szöhhűbb tolmácsolásban: Minden tetszést elnyer, ki hasznost és édeset vegyít.) A címbeli „ellenlábassok” csak a földgömb ellentétes részein lakókra céloz, de álláspontjával szerzőnk a geocentristák ellenlábasa, pontosabban azt a „reformált csillagászatot” vallja – legalábbis „a gyakorlat kedvéért” –, mely szerint a Föld egyenletes mozgással forog nyugatról keletre, s ezért látjuk „a Földet körülvevő fényeket ... felkelni és lenyugodni”. Frölich a glatzi David Origanustól vette idézett nézetét, persze nem ennek „1629–1631-ben hallgatott előadásaiából” (M. Z. J.), hiszen ez a tanára 1628-ban már elhunyt. Origanus Frankfurtban volt a matézis professzora, sokat foglalkozott naptár- és horoszkópkészítéssel. Tycho Brahéhoz csatlakozott, aki a tapasztalat iránti hűséget ötvözte a kopernikuszi rendszer eleganciájával, és pedig úgy, hogy világképe matematikailag – nem fizikailag is! – egyezett a lengyel zseniével. Tovább közeledett Origanus Kopernikuszhoz a Föld napi tengelyforgásának az elismerésével, például az *Ephemerides Brandenburgicae* című könyve előszavában. Az efemeridák „keringő égitestek napi állását előzetes számítások alapján megadó táblázatok”. 1614-ben született az a Gelei Benedek, aki 1647-ben ajándékozta Erneyi Mosa Istvánnak Kopernikusz korszakos műve első kiadásának egyik példányát (vö. *A Hét* 1973. febr. 16.; *Korunk* 1973. 1114). Azért is kell őt említenünk éppen itt, mert két évvel előbb, amikor a kolozsvári unitárius kollégium tanára lett, szerezte be Origanus jelzett, 1609-es művét. A Kolozsvárt őrzött példány címlapján két possessorori bejegyzés van: „Bened. Arkosi 1645. Claudiop. / Laurent. Dalnakj”. Dálnoki Nagy Lőrincről van szó, aki egy ideig Páduában volt diáktársa Arkosi Gelei Benedeknek, és 1639-ben lett Kolozsvárt lektor. Boldog possessorora volt Vives *De disciplinis* című, enciklopédikus könyve 1536-os kiadásának is (vö. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1992. 1. sz. 23). Az Origanus-mű birtoklásának alighanem rövid ideig örvendhetett, ui. Arkosi Gelei Benedekkel egy évben, 1661-ben halt meg.

Frölich magyar naptáraiból az első, az 1627-es csak Budapesten van meg, méghozzá nagyon csonkán. Itt említjük, hogy az első magyar öröknaptárt tudomásunk szerint Székely István alkotta az 1540-es években, s ennek egy ép példányát Kolozsváron őrzik. Ugyanott, 1569-ben jelent meg az első Magyarországon nyomtatott naptár. Ez elkallódott, viszont fennmaradt – csonkán – egy 1573-ra szóló kolozsvári és egy 1576-ra szóló szebeni magyar naptár. Kolozsvárt is van egy-egy hiányos példány az 1581-es bártfai, az 1583-as szebeni és az 1599-es debreceni naptárból, továbbá az öröknaptárt is nyújtó, Kolozsvárt, 1599-ben kiadott Canisius-fordításból. Megvan kincses városunkban az itt készült 1631-es, 1632-es és 1633-as kalendárium is.

Őt, Kolozsvárt ma is meglévő (expliciten) frölichi naptárról tudunk. Mind-egyik a Központi Egyetemi Könyvtárban van, és magyar nyelvű. Vegyük sorra őket – apró kitérőkkel.

Aki „Cluj-Napocán”, a Napoca (Jókai) utcától kőhajításnyira kikéri a „BMV 1980” jelzetű kötetet, ilyen szövegű címlapban gyönyörködhet: „*Kalendarium* 1634 esztendőre Christus Urunk születése után. Az Erdélyi és Magyar országai Eghez szorgalmatosan irattatott DAVID FREOLIK Késm. Ast. által. COLOSVARAT. Nyomtattatott Abrugi György által.” Az általunk kiemelt szavak piros betűsek. A címlapon Kolozsvár fametszetes címere látható. Unikális példánnyal van dolgunk. Nem egészen ép, mint az RMNy állítja, ugyanis hiányzik két levele: az A₈ és a B₁, azaz a jún. 18-tól aug. 18-ig menő időszakra vonatkozó naptári rész. Possessori bejegyzés: „Lutza Boér Antal adta az Museumnak 5^{dik} Mai 1844^{ben}”. A tulajdonképpeni naptári részhez beszúrt üres leveleken néhány egykorú, tintával írt feljegyzés van, pl. Georgius Barzi kapcsán. Abruginak ez valószínűleg a nyolcadik nyomtatványa volt. Előtte még három naptárt is nyomtatott, kezdve az 1631-es Herlicius-naptárral. (Hibás az az RMNy-adat, miszerint az 1631-es naptár unikuma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban van, nem az Egyetemiben.)

Abrugiról nem sokat tudunk. A Heltai-nyomda utolsó vezetője volt. Az 1632-es habermanni (avenariusi) naptárunk ajánlásában az előző évi kalendariumot első művének mondja. 1660-ig – későbből nincs róla adatunk – unitárius kiadványok egész sorát nyomtatta. Ő gondozta Debreczeni Simonides (Simonfi) Gáspár váradi skólamester 1633-as naptárát. Nem tudjuk, mennyire közeli volt a viszonya Csanaki Máté orvosdoktorral, aki maga is áldozata lett annak a kórnak, mellyel *A döghalálról való elmélkedés* címen foglalkozott, s aki úgy hitt az asztrológiában, hogy egyúttal vallotta: „a bölcs ember ... uralkodhatik a csillagokon”. (Vö. az 1603-as kolozsvári naptár címlapmottójával: „Astra inclinant, sed non necessitant.”) Hajlandók, de nem kénytelenek voltak egyesek „Abrugyi”-nak írni Abrugi nevét – alkalmasint abrudbányai származására gondolva s ignorálva, hogy ő maga „Abrugbányá”-t ír 1633-as naptára ajánlásában. Kénosi Tözsér János 1754-beli nyomdatörténeti kéziratában végig „Abrugi” áll.

Az Abrugi-féle Frölich-naptárak szerkezete egyezvén az 1631-es Herlicius-naptáréval, talán nem árt vázolni, ki volt David Herlitz (1557–1636). 1591-ben, Greifswaldban lett orvosdoktor, de előbb kezdett naptárakat készíteni. Az RMNy szerint naptárai 1590 és 1641 között jelentek meg latinul és németül, más forrás szerint 1584-től 1636-ig, éspedig akkora sikerrel, hogy számos nyelvre lefordították őket. A tudományok minden ágával foglalkozott (a jogot kivéve), verseket is írt, ám prózában szólt pl. a nevetés fiziológiai okairól, arról persze nem, hogy az orvosi munkáiból se hiányzó babonák mennyire okozhatnak derűtséget. Török tárgyú írásaiban természetesen magyar vonatkozások is vannak. Sokoldalúságára vet némi fényt ez a könyvcíme: *Tractatus Theologico-astronomistoricus*. Aligha van herlitzzi forrása az 1631-es kolozsvári naptár hónapverseinek. Ez a naptár pedig nem egyedüli forrása az 1634-es Frölich-naptárunk jelmagyarázatának, az utóbbiban ui. négygyel több „jegy” van, köztük a „szerencés nap”-é és a „jó halászás”-é. (Ez azonos az alább megadott állatvjelek egyikével, amely két halat ábrázol.)

Az 1634-es kolozsvári kalendáriumban – a szokásnak megfelelően – a hónapok naptártáblái két-két szembenálló lapot foglalnak el, jobb szélükön keskeny hasábjában van az ó-naptár, e mellett állnak a magyar Cisio Janus szótagjai napokra elosztva. A kötet legérdekesebb szava a január 10-ét jellemezni hivatott *zurza*.

1634-es naptárunkban minden hónaphoz egy két- vagy négysoros vers tartozik. A „böytmás” havi rigmus így szól: „Martius ha száraz, buzát s gabonát hoz, / De ha nedves nyar, leszen heves szára.” (Az 1631-es kolozsvári naptárban ez a két sor valamivel jobb; a 3. vessző a nyár szó előtt van.) Az áprilisi vers: „Szent György hava földnek meg uijttya erejét, / Hasznos veritekre taggittya à testet / Gyakran fekelekkel terheli bőrödöt, / Eret vagas erre, purgaltasd testedet.” Szeptemberi tanácsok: „Szárász edellel táplállyad magadat, / Bövön süttess főzesd köver madaradat, / Del után gyümölcs kövesse táladat, / Ez után ne terheld többel asztalodat.” Tanácsok novemberre: „Venus mulatóságát mostan ne ohaytsad, / Fördöt hogy készítsen, fördöst ne szolitsad.” Az utóbbi három hónapvers valószínű forrása az 1621-re szóló nagyszombati naptár. Az 1626-os (a januári verset az 1598-as debreceni naptárból átvevő) fejevári kalendárium záróversére üt a 12. Abrugi szedte okítás: „Subánál, bornál, meleg háznál hurut ellen, / Nints töb orvosag hid meg, de Isten után.”

Szőnyegre hozott, hajdan tán ponyván is árult naptárunk hét lapon, *Sokadal-mok Erdély és Magyar Országban* címmel sorol fel időrendben országos, olykor vasárnapra eső vásárnapokat (ha jól számoltunk: 424-et, ebből 8 Diószezen zajlott), majd tíz lap jön ilyen címmel: *Prognosticon. Az egghi csillagok forgasából az 1634 esztendőnek állapottyáról*. Mellyet Az Hires Erdély és Magyar Országgra, környüle lévő tartományokkal együt, szorgalmatosan irt DAVID FRÖLIK Késmárki Astronomus”. Itt öt lapnyi jóslás van az évszakokról (pl.: „az Csillagok természet szerint io Telet ígérnek”), aztán öt lap „Ecclipsisekről, hadakról és egyéb bódogtalan állapotokról”. Az ecclipsisnek itt *setétödés* a magyar neve, nem *sötétség*, mint az 1631-es kolozsvári naptárban. (Az utóbbiban a pronosztikon V. fejezete csak az eklipszisekről szól, a VI. „az hadrol, tamadásokrol és tumultusokrol”, a VII. a betegségről, a VIII. pedig a föld gyümölcseiről.)

Sokan – írja 1633 végén Frölich – „az deákos emberek közzül is ... ekkédig ez vélekedésen voltanak, mint ha ez világnak tsak ez utolso napiaiban volnának Ecclipsisek az Egghi világosságokban”.

Csöppet sem ócsárlón asszonyállatnak mondott fehérnépek, vászoncselédek, alias nőszemélyek is melankólia, tehát feketeepesség nélkül melázhattak a deákné vásznán és azon, hogy

„ez három állat, a Nap, Hold és Föld ... minden Ecclipsisekben úgy mint causae efficientes concurrálnak”; „9 esztendő alatt, mindenkor 36 Ecclipsis leszen, kit mind szépen szám-adásban és in hypothesi megbizonyithatnánk, ha hosszu dolog nem volna. Az többit tehát az iövendő esztendőre halasztom.”

Hasonlóan önreklámoz szerzőnk az 1637-es lőcsei naptárban:

„Aki többet effélét ez esztendőnek állapotjáról, avagy egyéb Philologia matériák, vizsgálásra méltó dolgok felől kíván tudni, vegye meg magának az én Deák öreg Calendariumomat.”

A szóban forgó naptár zárórésze „Rövid chronika”. Ez 18 lapon említ magyarországi és erdélyi eseményeket. A városalapítások sorát így indítja:

„1146. Medgyes Erdélyben kezd épülni.” Más mozzanatok: „1462. A Török pusztította Váradot / Draculyát el fogia Matyás Király”; „1552. ... Az Olahok az Nyirséget dullyak”; „1602. Mihály Vayda megöletik.”

Az utóbbi három adat nincs meg az 1631-es kolozsvári naptárban.

Szintén unikum a BMV 2005 jelzetű, bekötött naptártöredék, amely csak négy csonka levélből áll. Az Erdélyi Múzeum Könyvtárába Lugossy Józseftől került, aki újrakiadását is szorgalmazta (l. *Magyar Academiai Értesítő* 1844. 162). Lugossy bizonyára a prognosztikon-címlap rongáltsága miatt hitte ezt a naptárt 1636-ra szólónak. A címlapon ez áll (zárójelben a mi kiegészítéseink):

JUDICIUM(M) / ASTROMANT(ICUM) / az Eghnek és Csilla(gok)nak / Forgassábul, Christu(s U) / runk Születése után való / M.DC.XXV / Esztendőre. / Erdely Országra Szo(rgal) / matosson alkalmaztat(ott) / DAVID FRÖLIC(HIUS) / Practicus Astron(omus) / által / FEJERVARA(T) / Niomt(attatva).

A címlap hátlapján levő szöveg a kalendarium szó magyarázatával zárul.

A kötet kétszer is említi Brassót: a 2. levél rectóján egy holdfogyatkozás kapcsán, a 3. levél rectóján pedig Székely Mózes 1603-as vereségét jelezve. Idézzük a 3. levél még néhány adatát (zárójelben a hiányzó szövegrészek):

„1614. Silasi Janos és Ladany Gergely az (Medgye)si Toronybol alá hanyatattanak, (az) Batho(ri Gábor) halala miat. 1618. Nagy üstökös Csillag láttatek ... (1631) és 1632. Az Parasztok az alföldön fel ta(madtak) ... az (Hadna)gyok peng Csaszar Peter Cassan fel negyel(tetett)... (1633) Nagy dőghalal volt Erdélyben, és ... (M)agyar-Országban is.”

A felsorolt történeti adatok nagyrészt egyeznek az 1643-as kolozsvári naptáréival, de néhol pontosabbak, pl. Bethlen Gábor halálának a dátuma ott november 16-a, itt 15-e. Az 1634-es kalendariumban a történeti rész a legvégén van, s így azt hihetnők, hogy hasonlóan helyezkedett el egy évvel később is. De a 2005-ös jelzetű kötet idézett 3. levelén álló C ívjel azt sugallja, hogy az 1635-ös naptárban a krónika a vásárok felsorolása elé került. Kijelenthetjük: nemcsak hogy így történt, hanem éppenséggel a prognosztikon előtt foglalt helyet. Bizonyosság rá a C-ívet záró, elmosódott, ám kibetűzhető őrszó: IUD IC. Ennek „ugrásos” szedése és I kezdőbetűje nem teheti kétségesse, hogy itt a másodcím-lapot kezdő JUDICIUM-ra való utalással van dolgunk.

A 4. levél előbb a bizonyára „Az esztendőnek négy részéről” című fejezet végét nyújtja. E levél rectójának a végén kezdődik az „Eclipsissekről Hadakról betegsegekről és egyéb bodogtalan állapotokról” tárgyaló rovat. A 4. levél

versója tudatja, hogy „Az első Ecclipsis vagy Sötetödes leszen Martiusnak 3. napan, estve 8 ora utan egy fel fertálya mulva kezdetvén”. Ebből világos, hogy a 4. levél után van a logikus helye kötetünk második levelének, ugyanis ez szól a második holdfogyatkozásról, amely „leszen 28. Augusti, horâ 3. matutinâ”. – A 4. levél eredetileg biztosan „egy testet” alkotott az elsővel (mint $C_2 + C_7$). Az most is látszik, hogy a 2. és a 3. levél „egy test” ($C + C_8$). Így hát ezt helyesbítő átrendezés esetén ki kell venni mostani helyéről és kifordítás után helyezni el, vagyis tenni első és utolsó levélle. Tehát a helyes levélrend: 3–1–4–2.

Ezt a naptártöredéket mindenesetre össze kell hasonlítani a szintén 1635-ös, de Kolozsvárt, Abrugitól nyomtatott frölichi kalendáriummal, amelynek csak öt budapesti, erősen csonka példányáról tudunk. Összehasonlítható továbbá az 1636-os debreceni és lőcsei naptárral is a három nap- és két holdfogyatkozás dolgában. Ez az összehasonlítás eldönti, hogy a 2005-ös jelzetű judícium-címlapon M.DC.XXXV állt csonkulás előtt is, nem kell tehát megelégednünk azzal, hogy ennél nagyobb római szám megbontaná a címlap szimmetriáját, s így valószínűtlen.

A BMV 2030-as jelzetű, ugyancsak unikumként őrzött naptártöredékkel nincs a fentihez hasonló kötési probléma, merthogy ez a 23 levélnyi töredék ... bekötetlen. A levelek összetartozását részint az hivatott biztosítani, hogy borítékban szoronganak, amelyre valamikor valaki ráírta: „Néhai Orog Toldalagi Mihálynak 1636^{beli} Calendariuma”. (A főúri Toldalagi-család tulajdonképpen, emlékiróként is ismert megalapítójáról van szó, aki 1639-ig többször járt követésben a portára és egyébüvé, és akinek második, 1640-ben tartott lakodalmán a két román vajda is jelen volt.) A naptár szinte egészen ép címlapján ez olvasható: „*Kalendatium* / az 1636. ESZTEN- / dőre, Christus Urunk szü / letése utan, a' mely / Bissextilis. / K. DAVID FRÖLIKTÖL / Az Magyar és Erdély Országi Meridia / nusra alkalmaztatott. / COLOCVARAT ABRUGI GYÖ”. (Az aláhúzott szöveg piros színű.) A címlap hátán latinul ajánlja kegyurának, Szentlászlói Kamuthi Miklósnak ezt a munkáját „Georgius Abrugi p. t. Typogr. Colosv.” A voltaképpen naptári részből hiányzik az első 4 levél. A közel 3 lapnyi kronologikumot ez a szöveg vezeti be: „Mivel a Holnapok alatt Rythmusok mostan nincsenek; azért ez rövid emlekezetre valo Historiat az helyet olvassad Kegyes Olvaso.” A hónapversek elmaradásáért persze aligha kárpótol a történeti események felsorolása. Emeljük ki még naptárunk történeti adataiból az egyedüli hazai vonatkozásút: „99. Trajánus 14 Császár Decebalust az Erdelyi Vaydat meg veri.”

Példányunk utolsó lapján kezdődik a vásárok megnevezése, s eljut a májusi tekei vásárig. A példányunkkal egyazon borítékban őrzött, 16 levélnyi naptártöredék vásárok megadásával kezdődik, éspedig a júniusiaknak a második harmadával, „jest”-tel, vagyis az Eperjest tartandóval, majd krónikát is ad. A 16 levélnyi töredék e két sajátosságából egy is elég, hogy – kettős „szófejtő ráadás-sal” – így nyilatkozzunk: a Toldalagitól ránk maradt 1636-os naptárral tévesen került „toldalékként” egyazon borítékba 16 levél, ezeket más borítékba kell „átolni” (lásd alább: 3.2.5.). A mostani borítékban levő régebbi naptártöredék

az RMNy-ben az 1616-os számmal szerepel. Az RMK-ból kimaradt. Itt hozzávetőleg az 1164-es számot viselné, ha egybeötvöznénk az 1. és a 2. kötetet, vagyis az ezekben előforduló összes magyarul, ill. Magyarországon megjelent nyomtatványt. Mutatja ez, hogy sokat haladt Szabó Károly óta a kutatás. Ugyanakkor az is meglephet, hogy jeles kutatóknál sem ritkák a nem várt pontatlanságok, kihagyások. Például Kovács Imre (*Régi magyar kalendáriumok 1711-ig*. Debrecen, [1938.] 53.) mellőz az év nélkül megjelent könyvében egy akkor épp 300 éves Frölich-naptárt, melyről Asztalos Miklós jóval előbb jelezte (I. MKsz 1930. 290.), hogy megvan a Todoreshku-könyvtárban. Ez a mellőzés igazán váratlan, hiszen Kovács említi Asztalos szóban forgó cikkét, és bizonyára abból veszi, hogy Frölich egy 1641-i naptártöredékben „immár 18 Esztendei Practicus Astronomus”-nak nevezi magát. Ezzel át is térhetünk Frölich 1641-es kolozsvári naptárára.

Az Erdélyi Múzeumnak most az Egyetemi Könyvtárhoz tartozó állományában van az 1641-es kolozsvári naptár tudtunkkal egyetlen példánya. 39 levélből áll. A címlap kiemeli, hogy ez a kalendárium „calculáltatot DAVID FRÖLIK-TÖL”. (A bártfai 1641-es naptár a címlap szerint „Frölich Dávidnak Kesmárki Astronomusnak” a munkája „és Magyar s Erdély Országra figyelmetessen alkalmaztatot”. Az OSzK-ban őrzött példányán a „Dr. Todoreshku Gyula és neje Horváth Aranka könyvtára” bélyegző díseleg. A csepregi 1641-es kalendárium – idézzük címlapját – „szereztetet a Késmárkon lakozo DAVID FROLICHIUS Mathematicus Doctor által, és Ez Magyar Ország es Erdeli Eghez szorgalmatossan alkalmaztatot”. Szinnyei szerint nyolcadréttű, míg a kolozsvári 16r., a – Szinnyeitől és Szabó Károlytól nem említett – bártfai pedig 12r.) A kolozsvári kiadvány (= RMK I, 717) Csíkcsicsói Petki Istvánhoz, Csík, Gyergyó és Kászón szék főkapitányához szóló latin ajánlásának a szerzője „Georgius Abruigi Typographus”. Tulajdonképpen naptári része – a hagyománynak megfelelően – bibliai eseményekre is utal. Két külön lapot foglalnak el „Az Holnapokra való Versek”. A naptár másodcímlapja közli: a „Prognostichon Astrologicum az, az AZ EGHNEK FORGASABOL, ÉS AZ CSILlagoknak tekinteléséből való jövendölés” jelen esetben „szorgalmatosan irattatott DAVID FRÖLIK, és rész szerint, LEMKA GYÖRGY Astrologusok által” és „Nyomtattatott Heltai Gáspár Műhelyében”. A tulajdonképpen prognosztikon „EZ IELEN VALO ESZtendőnek állapattyáról” szól 14 részben (a 9. betegségekről, a 13. Magyar- és Erdélyországról nyilatkozik). Nem jövendöl, jósol, csak javall, javasol – és nem javas módjára, nem varázsigékkel – a „Szántó embernek vetésben valo reguláia” című, 18 soros vers, amelyet ez a mondat vezet be: „Végezetre tetczet a’ régi szántó vető gazdáknak megh-rögzöt Reguláit, a’ Szentek Idnepinek rendi szerént elő hozni.” A vers gyanítható forrása az 1592-es kolozsvári Cisióban található, földműveseknek adott verses tanács. Első és utolsó négy sora így hangzik:

„Szent Egyeddel vess gabonát, / Benedekkel zabot, árpát, / Vess hagymákat szent Ambrussal, / Az föld meg zöldüllyon Tiburczal” (NB: a „meg” kimaradhatott volna.) „Vigan észí Márton ludát, / Erre szent András jó bort ád. / Balás bárány czimert süttet, / Oculi sovány heringet.”

Az utolsó előtti, 17. sor értelme: „Február 3-án báránycsombot süttet.” A vers a bártfai 1641-es naptárba is bekerült – apró eltérésekkel (itt a záró sorok rendje: 17, 18, 15, 16). Az 1592-es verzió első és utolsó két sora:

„Ves Buzát Egidij, Árpát, Zabot Benedicti, / Borsót Gregorij, Lenczét, Ledneket,
Philippi. / ... Egyél Diszno hust Blasij, legy iámbor per circulum anni. / Es iól lehet
dolgod, most és tempore omni.”

Az 1592-es, még jócskán „deákos” változat 24 nevéből az 1641-es versben megvan 14, és hozzájuk adódik három. E vers után jön a „Christus Urunk Születése után valo rövid Chronica”, melyből ilyesmik tudhatók meg:

„385. Lőcse fundáltatik à Szepesbe. ... 1300. Fogarast kezdik építeni. ... 1400.
Brasso kezd épülni. ... 1543. More Laszlot à Török elfogja. ... 1602. Mihály Vayda
meg öletik. ... 1637. 1. Februarij. Nagy földindulás vót Colosvár körül. ... 1638.
Posoni Gyűlés 18 hétig tartot. ... 1639. Egész Magyar Országban nagy drágaság
volt.”

Az ötödik Kolozsvárt őrzött Frölich-naptár 1648-ra szól. Két csonka példányunk van (vö. RMK I. 804.).

A BMV 2488-as jelzetű, 8 levélnyi példánynak főcímlapja is van. Ebből megtudjuk, hogy ezt a munkáját is „az Erdély és Magyar Országi Polushoz” alkalmazta „FRÖLIK DAVID”, és a kiadvány „Hel. G. M.”, vagyis Heltai Gáspár műhelyében készült. „Georgius Abrugi Typograph.” a szív őszinte érzelmével (*syncero cordis affectu*) dedikálja a kötetet Szamosfalvi Mikola Zsigmondnak, Rákóczi György fejedelem főasztalnokának. A szoros értelemben vett naptári részből, amely bizonyára az A_{2b} laptól a B_{6a}-ig terjedt, megvan a február 16-tól április 15-ig és a június 16-tól július 15-ig menő rész, tehát az A₅₋₆ és a B₁ levél. Ha arab számokkal látjuk el kötetünk nyomtatott leveleit, az 5. levéllel kezdődik a prognosticon („Rövid IÖVENDÖLES Az 1648. esztendőre, ... Mely Bissextilisnek mondatik ... alkalmaztatott FRÖLIK DAVID Kesmárki Astronomus által”, I. rész: A Télről). A 6. levél nem az évszakok jellemzését folytatja, hanem vásárokat említ, kezdve a szeptember 14-én tartandó üregdivel és végezve a december 30-án esedékes diószegivel. Igaz ugyan, hogy 1647 végén még csak „jövendőlni” lehet a következő év vásárait, mert utólag kiiktathatja némelyiküket valamilyen súlyos akadály, de ez mégsem valódi jövődölés. Az igazi jövődölés a 7. levélen folytatódik, amelyen történetesen épp a VII. pont áll. Ez a pont – nevezhetjük fejezetnek vagy paragrafusnak is – „Az Kerti, Szőlőbeli, Mezei termésnek reménségéről” beszél. A 8. levélen kezdődik a VI. pont, melynek címe: „Hadakrol, Betegsegröl, Gyuladásokrol, s-egyéb nyavalyákrol”. Itt, a júliusi „Coniunctio Saturni & Martis” kapcsán állítja szerzőnk: „Az barmokban penig az dög, bizonyos elöl járo postása az emberekben levő Pestisnek”. Mivel a 8. levél őrszava a hetediknek az elejére utal, már csak ebből is világos, hogy az utolsó két levél kötéskor hibás sorrendbe kényszerült. A 6. levelet pedig az 5. elé kellett volna kötni, ami a 2030-as jelzetű példányból is kiderül.

A 2030-as jelzetű borítékba – mint már említettük – tévedésből került a simán Toldalagi Mihálytól ránk maradtnak vehető töredék mellé egy 16 levélnyi fragmentum. Az utóbbi nem is lehetett az 1642-ben elhunyt Toldalagié, mert jó öt évvel ennek halála után készült. Ennek az 1648-as naptárpéldánynak csak az első két íve hiányzik és valami (valószínűleg legfeljebb egy ív) a végéről. A két első levél a vásárok felsorolásának a második felét adja. A voltaképpen prognosticon (C_{1-8a}) kilenc számozott részből áll. Az első négy az évszakokról szól, a nyolcadik („IIX.”) „Az Bányakrol” (hat sorban), az utolsó, csupán két sornyi rész pedig a terhes asszonyokról. A ránk maradt, kilencedfél levélnyi *Chronica* a bibliai mágusoktól halad 1636-ig, amikor „Vallensteiner Romai Csász. Generalissa Csehország. Egraban megöletik”. (A Schiller-rajongók számára nyilván nem kell pontosítanunk „Vallensteiner” kapcsán, de azt talán nem fölösleges megjegyezni, hogy pontosság dolgában ez a krónika alig különbözik a korabeli magyar Frölich-naptárakétól.)

Az 1648-as kolozsvári Frölich-naptárból megvan Kolozsvárt 20 levél, ebből 4 duplán. A most 2030-as jelzetű két – 1636-os, ill. 1648-as – töredéket is jó volna bekötni, mégpedig olyan gondosan, mint az 1635-öst és az 1641-est, melyek fedőlapján vignetta hirdeti „Hantz György tud.-egyetemi KÖNYVKÖTŐ” hozzáértését. (Talán csak a hozzáértés hiánya miatt történt, hogy új birtokosok néhol eléggé érdekes régi possessorori bejegyzésekre ragasztottak intézményi címkét a nem ok nélkül nacionalizálásnak mondott államosítás után.)

Itt jelezzük, hogy Frölich magyar naptárainak a kiadásaiból Szinnyei 12-ről tudósít 1894-ben, Kovács Imre pedig 1938-ban már 14-ről, s ezek közt van hét Szinnyeinél még hiányzó (Bártfa 1641, 1646; Csepreg 1642; Kassa 1629; Lőcse 1636–7, 1650), tehát kimarad öt a Szinnyeinél előfordulók közül (Gyulafehérvár 1635, Kolozsvár 1634, 1641, 1648, Kőszeg 1659 – az utóbbit az 1649-es lőcsei elé teszi, létét valószínűleg a MKsz 1881. évfolyama 91. lapja nyomán állítja). Szinnyei és Kovács Imre együtt 19 magyar nyelvű kiadást ismer. Mindketten ignorálják az 1638-as lőcsei verziót, amelyet Frölich a *Medulla* előszavában tesz szavá.

Szeretnénk látni, átnézni Frölich 1640-re szóló, szintén Lőcsén kiadott szlovák naptárát is.

A maga módján minden régi naptár nagyon érdekes. Igyekezett segíteni olvasóját, hogy okuljon a múlt bizonyosságaiból (beleértve a nemzeti múltat is) és okosan készüljön többé-kevésbé előrelátható dolgokra, eseményekre (természeti jelenségekre, ünnepekre stb.). Segített átérezni, hogy az idő folyásának egyetemes és könyörtelen egyhangúságát kisebb-nagyobb körforgásos ismétlések barázdálják meghitté, és e barázdákban minden napot egyedivé varázsoló változatosság virágozik.

Frölich életművében – a naptárai mellett – igen fontos helyet foglal el az 1639-ben megjelent *Medulla geographiae practicae*. Hosszú címe így fordítható (kihagyásosan):

„A gyakorlati földrajz veleje, elsősorban vándorok használatára ..., amelyből főképp Európa híresebb és könnyebben megközelíthető vidékei adatnak elő új és rövid eljárással: azok fekvése, nagysága, milyensége, birtoka, felosztása, a városok, falvak, várak eloszlása, a bennük levő nevezetes dolgok, a lakosok helyzete, műveltsége, szokásai és erkölcei; szigetek, félszigetek, tengerek, öblök, folyók, tavak, kikötők, hegyfokok, hegyek, meleg fürdők, savanyúvizek, ásványok, szántóföldek, díszkertek, erdők, halastavak, élőlények, a hajdankor emlékei, továbbá bármely hely több más jelesebb természeti és mesterséges dolgainak az ismertető jelei vázolatnak egyenként Frölich Dávid késmárki matem. szerzőtől a Gepida Kárpátoknál, részint tapasztalatból és saját szemével megfigyelve, részint az új geográfusok olvasása révén szerkesztve”,

előfutár (prodromus) gyanánt a szerző *Vándorok könyvtára és vezérfonala* című opusához,

„két nagyon bőséges, hasznos és kiváltképp szükséges tárgymutatóval, Bertram Bertalan késmárki gyógyszerész költségén, bártfai betűkkel ...”

(Unikumként fennmaradt, *Epithalamia votiva* c., lakodalmi verseket tartalmazó nyomtatvány értesít arról, hogy az igen szorgos, olvasott és szemérmes Juditot, a tanácsos és „chymicus” Bertram leányát 1635-ben nőül vette David Froelichius, a nagyon híres matematikus, gyakorló csillagász, polihisztor és filológus.) Frölich az apósa pénzén kiadott kötetet egy katolikus, egy református és egy evangélikus főúrnak dedikálja, ami persze nem akadályozta annak, hogy a Kolozsvárt őrzött három példány egyike az Akadémiai Könyvtár unitárius részlegén legyen található. E példány idekerülésének nincs köze ahhoz, hogy 1630 májusában Frölich meglátogatta kincses városunkban Senczi Molnár Albertet, aki ekkor „szeretettel és jóindulattal” írt néhány sort a „sokrétű tudású csillagász és geográfus” emlékkönyvébe. (Történetesen Senczi Molnár 1630-ban megjelent, az emberi dolgok bizonytalanságáról és a legfőbb jóról szóló fordításához írt tetrasztichont az a Spilenberger Sámuel nevű orvos, aki aztán Frölich *Medullájában* is szerepel üdvözlő verssel.) A Molnárral való találkozást szerzőnk nem jelzi a *Medulla* ajánló levelében, viszont hálásan említi itt a „tunc vivus, nunc divus Joh. Henricus ALSTEDIUS” gyulafehérvári professzort, a nagyhirű „polygraphus”-t, aki tanácsokkal is ösztönözte könyve kidolgozására, s akinek nyolc év múltán bekövetkező haláláról egy brassói diáktól értesült Késmárkon. (Elképzelhető, hogy Alstedius Herbornból egy német földön, születésekor megjelent, családi bejegyzéseket tartalmazó naptárat hozott magával Gyulafehérvárra, és itt megmutatta Frölichnek, hogy ennek címével is ösztönözze további naptárkészítésre – a *Fröliche Practick* szavakkal kezdődően ez a cím. Úgyszintén elképzelhető, hogy az illető, 1588-as naptár egyik példányát Kolozsváron látta Frölich, hiszen ezt a művet a címlap szerint „zu Clausenburg in Siebenbürgen” nyomták. Ezt a két feltevést nem zárja ki sem az, hogy a naptár szerzője a Rhelasus anagramma mögé búvó Joh. Hasler, sem az, hogy a mű valójában – mint újabb kutatások bizonyítják – külföldi nyomtatvány.)

Az olvasóhoz intézett előszóban Frölich megrója azokat az „erénnyel kérkedő tudósokat”, akik – sánta vargaként – folyvást otthon húzódnak meg, becsmérlik a külföldi utazásokat, mégis a földrajz körül forgolódnak. Német nevük: Buchgelehrten (szobatudósok). Csupán könyvek olvasásából annyit vélnek tudni, mint mások *autopsia*, saját-szemmel-látás által. A filozófus jobb szeret valóságot mondani, mint szavakat (rem mavult quin verba loqui). Ami természetesen nem jelenti a szavak fontosságának a kicsinylését. A műszavakét sem. Következésképp a *Medulla* Prolegomenája mintegy 85 latin földrajzi kifejezést értelmez, egy részükhöz német és magyar megfelelőt is csatol. A 46 latin szakszóhoz társuló mintegy 70 magyar terminus jó része hétköznapi.

A *Medulla* tulajdonképpen földrajzi szövege 453 számozott lapból áll, ebből 447 foglalkozik Európával. 33 lap mutatja be Magyarországot, 16 pedig (363–380) Erdélyt. A hozzávetőleg 100 erdélyi helynév közül kissé váratlanok ezek: Medveschianum (kétszer, de a 6. lapon Mediesinum), Kisdinum (Szászkézd), Zabesus (Szászsebes). Megtudjuk, hogy Kolozsvárt, Tordán és a környékükön photinianusok, azaz unitáriusok is élnek. Szerzőnk hosszabban ír Gyulafehérvárról, Szebenről, Brassóról (Honterust is említi) és Kolozsvárról („Megnézendő itt Hunyadi Mátyás és Bocskay István szülőháza”). Másutt is szóba jönnek nagy személyiségek, pl. Copernicus (kit „Thorunium szült”) és Erasmus, aki „megtoldotta Roterдам halhatatlan fényét és díszét”.

A kötet végén Johannes Mautner, a kassai iskola rektora arra érdemesíti a Froelichius nevet, hogy három anagrammát gyártson belőle. A legsikerültebb – noha mellőzi a h-t – ez: FOELIX VIR. Nos, lehet, hogy Frölich boldog férfiú volt, de nem örömmel jegyzi meg a *Medulla* 363. lapján, hogy a *Chronologia Pannoniae* című művéhez nem talált támogatót, s így molyok és férgek civa-kodnak miatta. S e fájó tényt nem szüntette meg az, hogy 1641-ben megjelent Lőcsén németül „Az ősi németmagyar szepesi és erdélyi honfitárs” (Landsmann) c. könyvecskéje, melyet „előfutárul” szánt az „új magyar történelem” bemutatásához. Frölich nagy ambíciójára jellemző, hogy a *Medullát* is csak előfutárnak tekintette az 1644-es főművéhez. Kolozsvárt három *Medulla*-példány van: kettő az Egyetemi Könyvtárban, egy az Akadémiai Könyvtár unitárius részlegén.

A rövidség kedvéért *Viatorium*nak nevezhetjük Frölich legnagyobb, tartalmilag leggazdagabb, legváltozatosabb munkáját. Zemplén Jolánnál többször fordul elő „Viatorum” – *i* nélkül. Ez szerinte – miként a „fordításából” kiderül – többes számú birtokos eset, nyilván az -orum szóvég „okán”. A könyv címében szereplő cynosura eredeti jelentése ’kutyafarok’, ebből ’vezércsillag, vezérfonal’ lett, mert a kis göncölszeker kutyának is látható. Az 1644-es könyvcímét így magyarosítjuk: „Külföldjárók könyvtára, azaz útmutató, vagyis minden eddig kiadottnál teljesebb, igen gyönyörűsége és hasznos útkönyv két részre felosztva”. A címlap felsorolja a két rész 4–4 „könyvét”, majd így zárul: „Különféle olvasmányok, tudnivágyó társalgás és fáradságos és költséges tapasztalás révén szerkesztette David Frölich ... Ulmban, Wolfgang Endter költségen és betűivel 1644”. Kolozsvárt megvan az első rész (kötet), és pedig három

példányban: egy a hajdani Református Kollégium könyvtárának az állományában, kettő az Egyetemi Könyvtárban (az egyiket Odera-Frankfurtban szerezte 1739-ben Szentsimoni József, aki utóbb gyalui református lelkész lett). A BMV 2358-as jelzetű példánynak a címlapja előtt egy levél van, s ennek hátán illusztráció, melynek alján három latin mondás olvasható (az első: Per aspera ad astra). A három latin üdvözlő vers közül a másodikat Abdias Trew altdorfi matematika tanár írta. (Kolozsvárt megvan a *Practica universalis* című, német nyelvű, az érvágásról szóló könyvecskéje.) Trew hű tisztelője Frölichnek, aki szerinte annyira sokoldalú, hogy – idézünk verse közepéről, egy 1960-as fordítás nyomán – „hittudomány, nyelvek, történet mestere, / orvos is és végül jogtudományhoz is ért”.

A *Viatorium* első részének az első három „könyv”-t már 1643-ban kinyomtatták. Erre vall címlapjaik évszáma. A második és a harmadik „könyv” 1644-es ajánlását utólag iktatták közbe. Az első rész élén álló üdvözlő verseknek az idételetek elfeledték vagy talán nem is akarták eltávolítani az 1643-as évszámú címlevelet. Így ez zavaróan választja el a 10. levél végén az „INDEX Pro-” örszót az „INDEX PROBLEMATUM APODEMICORUM” kezdetű levéltől. (Az apodemica Alstedius Enciklopédiájának 2209. lapja szerint „est disciplina composita de ratione recte peregrinandi”). Frölich az első „könyvben” 164 lapon tárgyal 110 kérdést. Jó előre tisztázza, hogy a peregrinatio a peragratiohoz tartozik. A második „könyvben”, éspedig az első kötet 165–270. lapján 27 fejezet nyújt utazáskor hasznosítandó intéseket. Megtudjuk itt egyebek közt azt, hogy a filozófia egyetemes kurzusával foglalatoskodókat nagy becsben kell tartani, mert elsődleges gondjuk és szívügyük a tudományszakok összefüggése és módszere.

Az első rész harmadik „könyve” (1–540. l.) simplicissima methodo, nagy adatbőséggel tárgyal 33, jórészt földrajzi fogalomkört. Erdélyi jelenségekre is gyakran utal. Jelzi például, hogy élnek itt szombatosok és anabaptisták is (60. l.); derűs ég esetén a Tátráról Váradig látni (104), melynek közelében termálvizek vannak (146); a brassói iskolát híressé tette Honterus, „a kiváló teológus és matematikus”. (Laskai Csókás Péter református teológiai enciklopédiája, a *Speculum exilii*, 1581-ben jelent meg a Cenk alatti városban. Hogy Frölichnek tudnia kellett róla, az még igen elrugaszkodott spekulativitással sem következik abból a tényből, miszerint ő Elbingben a kriptokálvinista Johannes Mylius tanítványa volt, éspedig történetesen pont 1616-tól, amikor – mint a *Viatorium* első része 268. lapján közli – a wittenbergi akadémiát egyedülálló dicséretességgel vezette gróf Thurzó Imre.) Frölich mintegy 56 lapot szentel tanintézeteknek, 56-ot városoknak. Lipcse kapcsán említi „amaz igen hírneves mágust, Doctor Faustust”. Az első rész negyedik, jó 200 lapnyi „könyvében” többek közt megadja egyes városok egymástól való távolságát táblázatos összeállításban és az utak indexét (ami a szó szoros értelmében útmutató).

A *Viatorium* második része vándoroknak való földrajzot (geographia apodemica), történelmet és öröknaptárt ad (az utóbbinak az alkalmazásával pedig négyféle prognosztikont: meteorológiát, fiziognómiát, tenyérjósolt és „oneirokritikust”, azaz álomfejtőt), végül utazói imákat és himnuszokat.

Ha a *Viatorium* első három „könyvét” 1643-asnak vesszük is, az 1644-es év fölöttébb gyümölcsöző volt Frölich számára. Ekkor jelent meg egy német almanachja, egy *Tag-Büchleinje*, egy *Judicium astronomicum* (az utóbbi kettő Nürnbergben) és Bártfán – két jelentős jószágigazgatónak dedikálva – a *Hemerologia*, amely öröknaptár s egyben ismerteti a naptárkészítést, az ünnepek kiszámításának a módját, a török háborúkat.

A naptárcsináláshoz szükség van csillagászatra, de Frölich természetesen nem a gnomon nevű (Pápai Páriz Ferencnél mint „mutató vas az árnyék órában” szereplő), legrégebb, legegyszerűbb csillagászati eszköz révén szerette meg a sarkcsillagul, vezércsillagul, cynosura gyanánt vehető velős, sarktételszerű mondásokat, vagyis a gnómákat, s ezek gyűjtésekor aligha „prognosztizálta” ama nézet megszületését, miszerint nem a gnóma viseli nevét a „törperövid” gnómmal való hasonlósága miatt, hanem a mesebeli törpe azért gnóm, mert bölcs, okos, akár a gnóma, a „rövid bölcselő epigramma”.

Gnomologia metrica, hoc est versiculi sententiosi a címe Frölich utolsó nem naptárszerű könyvének. Teljes címe magyarul így szólhat: „Mértékes velős mondások gyűjteménye, azaz eszmedús versecskék igen jeles költőkből felkutatva és betűrendbe rakva. Azon ifjak használatára, akik jámbor, művelt és erkölcsös bölcsesség ösvényén törekszenek járni időmegtakarítással. Kiadta K. D. F.” (K. = Késmárki.) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárába került példányon a címbeli „Alphabeticum”-ot valaki tintával „Alphabeticam”-ra javította, hogy egyezzek a nőnemű „seriem”-mel. A mű 55 levélből áll és Boroszlóban, Georg Baumann betűivel jelent meg, 1646-ban, akárcsak Frölich egyik 12 levélnyi *Schreibcalendere* és a 28 levélnyi *Weltspiegel oder historischer Kalender*. Címlapján Aeschinestől, azaz Aiszkhinésztől olvasható egy latin mondat, amely szerint a költők szentenciáit állandóan kell tanulnunk gyermekkorunkban, hogy majdan férfiakká váltan használjuk őket. Hetedfél lapnyi ajánlásában Frölich utal Hippokratész első, az élet rövidségét és a művészet „hosszú” voltát hangoztató aforizmájára, továbbá a naptárkészítés időigényességére. (Másutt is szóvá teszi, hogy a „calendarographia anniversaria”, az évenkénti naptárírás miatt nehezen jut ideje más munkákra.)

A Frölich válogatta gnómák egysorosak. Rövidségüket néhol (vagy inkább: Kolozsvárt) fokozza az, hogy példányunk új bekötésekor a – barbár – körülvágás szöveget is csonkított. Más okból csonka ez a mondás: „Non stilla una cavat marmor, neque protinus uno est. Ov.” Noha „gutta cavat lapidem”, itt a stílus lapidaritásától márvánnyá meredtek (románul: înmărmuriți) lehetünk, a mondás végéről ugyanis hiányzik ez: condita Roma die. A teljes szállóige Szabó György adta fordítása: „Egy csepp nem vájja ki a márványt, s Rómát sem egyszerre, egy nap alatt építették fel.” (*Apró cseppekből lesz a zápor*. Kolozsvár, 1982. 114.) A frölichi Ov. rövidítés egy-két bárányszelíd ovidiológust is felbőszíthet, éspedig nem azért, mert Ovidius nevének esetleg nincs köze az ovis ’juh’ szóhoz, hanem azért, mert itt az Ovenus név rövidítésével van dolgunk. Ki ez az Ovenus? Nem más, mint John Owen (1560? – 1622) walesi újlatin epigrammaköltő, akit Frölich az *Anatome* végén is idéz, s aki a fenti mondást alighanem Marcellus Palingeniustól vet-

te át. S ha már az imént együvé került Ovidius, Owen és Palingenius, szögezzük le, hogy ők együtt 355-ször neveződnek meg gnómagyűjteményünkben, ami a bevett gnómák szinte 16,5%-át érinti. Frölich 2152 gnómát ad, 936-hoz minimális forrásmegjelölést is csatol – többnyire csak egy rövidített nevet. Körülbelül 40 szerzőről van szó. Legalább hatszor fordul elő: Ovidius (195-ször), Owen (118), Horatius (90), Petronius (53), Vergilius (47), Palingenius (42), Cato (38), Juvenalis (21), Mantuanus (9), Claudianus (8), Martialis (8), Ausonius (6). Közülük csak Owen, B. Mantuanus és Marcellus Palingenius – eredeti nevén Pier Angelo Manzoli – nem ókori. (Háromjuk közül az utóbbi jelenléte hangsúlyosabb Kolozsvárt. Szóbanforgó, *Zodiacus vitae* c. műve 1537-ben jelent meg először.) Frölich-től bevett ókori auctor továbbá Cicero, Galenus, Lucanus, Manilius, Persius, Propertius, Tibullus, későbbi pedig Helius Eobanus Hessus (Koch, 1488–1540), Petrus Lotichius Secundus (1528–1560), Johann Stigel (1515–1562), Victorinus Strigel (1514–1569), Ercole Strozzi (1471–1508). Sem az ókori, sem a későbbi szerzők tényleges, nem csak névleges előfordulásának a számát nem könnyű pontosan megadni. Frölich például Ovidiusnak tulajdonítja a „Quicquid agis, prudenter agas et respice finem” mondást, amely a *Gesta Romanorum*-ból való. (1713-as közmondásgyűjteményében Kisviczay Péter szerző nélkül idézi és így fordítja: „Dolgodnak kezdetét jól meggondold s végét.”) Horatiusnak tünteti fel Frölich az „Omnia cum pereunt, est virtus sola perennis” szállóigét, amelyet Szabó György oweninek minősít és így tolmácsol: „Minden múlandó, csak a virtus egymaga tartós.” Szabó 1982-es gyűjteménye 39 Owen-textusából 12 megtalálható Frölichnél, de ezekből négy – a 316., 868., 907. és 991. számú – a szerző neve nélkül. A 907. így szól: Qui caret argento, frustra utitur argumento. Kisviczay magyarázatában: „Tudgyad, nem érdemre, de teli erszényre fordul a kotzka háta.”

Owennek tulajdonítja Frölich azt a mondást, amelyet az angol író – mint már jeleztük – bizonyára Palingeniustól vett át. Frölich 42 explicit Palingenius-idézetéből egy sincs meg Szabó György említett 1982-es könyvében, ennek hét Palingenius-mondásából pedig pont csak az szerepel Frölichnél, amelyet ő oweninek tüntet fel. Hiányzik Frölichnél például a „Vita hominum nihil aliud est, quam fabula quaedam”. S ha már fabulánál tartunk, hadd jelezzük, hogy éppen a nagy meseíró Phaedrus nevét írta be valaki tintával a *Gnomologia* kolozsvári példányába, szerinte tőle, nem a Frölich megnevezte Ovidiustól való a fennebb idézett, „Quicquid agis” kezdetű gnóma. Alkalmassint ugyanaz az olvasó húzott alá tintával két rusztikus vonatkozású mondást, és írta be az R kezdőbetűsök végére a „Rustica natura tenet sua jura”-t („A paraszti természet hű önmagához”), amelynek középkori leoninus a forrása. A szállóigék, aforizmák többnyire csak indukzív, nem általánosan érvényes voltáról árulkodik az, hogy gyűjteményünkben nem kevesebb, mint 32 mondás kezdődik *saepe*vel, öt pedig *saepius*szal. A vergiliusi „Saepe dat una dies, quod totus non dedit annus” és a „Saepe Deus, quae sunt tristia, laeta facit” példányunkban tintás aláhúzásnak örvend. Az ilyen aláhúzások is hozzátartoznak egy mű utóéletéhez, bár gyakorta nem éppen lényegesek.

Frölich utóélete, hagyatékának a sorsa viszonylag mostoha volt, de eléggé gazdag ahhoz, hogy rövidesen külön tanulmányt szenteljünk neki.

JÓZSEF HAJÓS

Dávid Frölich

Der gebürtige Käsmarker (Késmárk) David Frölich (1595–1648), der seine Hochschulstudien in Frankfurt/Oder und Wittenberg absolvierte, war der bedeutendste Kalendermacher und Geograph seiner Zeit in Ungarn. Seine Kalender erschienen in deutscher, ungarischer, lateinischer und slowakischer Sprache. Seine deutschsprachigen Kalender nannte Frölich *Schreibkalender*, *Almanach* oder *Tagbüchlein*. Die meisten von ihnen sind in Breslau erschienen; von manchen dieser Kalender sind auch in Hermannstadt angefertigte Nachdrucke bekannt. Seine lateinischen Kalender tragen den Namen *Fasti*, *Ephemeris* oder *Hemerologium*. (Das im Jahre 1644 in Bartfeld (Bártfa) herausgegebene Hemerologium ist ein Universalkalender.) Von seinen in lateinischer Sprache verfaßten astronomischen Werken ist die *Anatome revolutionis mundanae* (Leutschau/Löcse/, 1631) das bedeutendste. Dieses Werk zeugt vom Einfluß des frankfurter Professors David Origanus, der ein Verfechter der Ideen des Tycho Brahe war.

Von den ungarischen Kalendern des David Frölich sind über zwanzig überliefert worden. Eine Besonderheit dieser Kalender sind die sogenannten Monatsverse. (Die vorliegende Studie befaßt sich eingehend mit den in Klausenburg/Kolozsvár/ aufbewahrten Exemplaren). Bedeutend sind auch zwei geographische Werke des D. Frölich: *Medulla geographiae practicae* (Bartfeld/Bártfa, 1639) sowie *Viatorium* (Ulm, 1643–44). Beide enthalten auch einige "reisetheoretische" Überlegungen. Beide Werke schildern das im Jahre 1615 erfolgte Besteigen der Tatra, das von zahlreichen Autoren, unter ihnen auch von Otto von Guericke, in späteren Werken zitiert wird. Beachtenswert ist auch D. Frölichs Werk *Gnomologia metrica* (Breslau, 1646), das 2152 Gnomen enthält. Die in diesem Werk am meisten zitierten Autoren sind: Ovidius, John Owen, Horatius, Petronius, Vergilius und Palingenius. Der vor 400 Jahren geborene käsmarker Polihistor würde eine Monografie verdienen – eventuell "schon" anläßlich seines 350. Todestages.

Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben¹

Az átnézett mintegy 600 könyv- és könyvtárjegyzék, a több mint 2000, könyv birtoklására vonatkozó adat összesen 309 hadtudományi témájú könyvet tartalmaz.² Pontosabban 305 könyvet és 4 kéziratot. Ezekből egyelőre 209-et (67,6%) sikerült bizonyosan vagy csaknem bizonyosan azonosítani; 23 esetben (7,4%) bizonytalan az azonosítás, míg a maradék 77 tétel (25%) azonosítatlan maradt, a rendelkezésünkre álló címleírás általánossága és/vagy hiányossága miatt.

A 309 tétel legkevesebb 134 címet takar, ami azt jelenti, hogy minimum ennyi, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló mű ismeretével lehet számolni a 16–17. században Magyarországon, Erdélyt is beleértve.³ A könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az európai hadtudományi szakirodalom legjelesebb alkotásai rendre megjelentek a magyarországi gyűjteményekben, és nálunk is figye-

¹ Az 1750 előtti magyarországi hadtudományi nyomtatványok és kéziratok összegyűjtése és katalógusának elkészítése az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának támogatásával (T 019777) 1996-ban kezdődött a Hadtörténeti Intézet Hadtudományi Könyvtárában. A négy-évesre tervezett kutatási program első szakaszában a fennmaradt és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozatban kiadott könyvkatalógusok vizsgálatát végeztük el, és az ezekben található hadtudományi műveket azonosítottuk és értékeltük. Ezeket egy saját fejlesztésű számítógépes adatbázisban dolgoztuk fel, amely lehetővé teszi a leírások minden fontos elemének visszakeresését. A katalógus és a program hozzáférhető a Hadtudományi Könyvtárban. Tanulmányunk e katalógus alapján készült. (Az első híradást az alaplistával l. HAUSNER-VESZPRÉMY 1996.) Munkánkban a Szegeden folyó könyvtártörténeti kutatások eredményeire támaszkodtunk. Külön köszönettel tartozunk Monok Istvánnak, az ebben nyújtott értékes segítségéért.

² Újfént hangsúlyozni kívánjuk, hogy elemzésünkben kizárólag a kiadott könyvlistákban fellelhető hadtudományi munkákat vizsgáljuk. A további kutatás feladata lesz a történeti Magyarország területén található jelentősebb könyvtárak 1750 előtti hadtudományi könyvanyagának számbavétele, az adatok kiegészítése az autopszia módszerével. Az általunk átnézett jegyzékeket tartalmazó kiadványok felsorolását lásd a Felhasznált irodalom és rövidítések c. jegyzékben az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címszó alatt.

³ Az alább következő adatok – a köteteknek az egyes művek pontos meghatározását, tematikai besorolását lehetővé tévő kézbevételeig – nem tekinthetők véglegeseknek. Közlésüket mégis szükségesnek tartottuk, mert esetleges pontatlanságaik ellenére jelzik a nagyságrendeket és a magyarországi hadtudományi könyvanyag arányait.

lemmel kísérték a hadügyi fejlődés eredményeit.⁴ A történelmi körülmények, a császári-királyi udvar bécsi székhelye, a magyar arisztokrata udvarok kis száma, a Birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai rendszer hiánya, a hazai kiadású, illetve magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac, mind közrejátszottak abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok importja révén elégítették ki.

A művek keletkezési ideje alapján korszakba sorolható tételek döntő többsége az újkori hadtudományi irodalom képviselője: a 16. századból való 63 tétel, a 17. századból 128 tétel, végül a 18. századból 5 tétel. A könyvjegyzékekben 9 ókori auktor hadtudományi műve szerepel 40 előfordulással, a középkort viszont mindössze Böles Leó bizánci császár *Taktikája* képviseli, igaz ez öt könyvtárban is megvolt. A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló szerzők: Hugo Grotius (21 tétel), Vegetius (18 tétel), Justus Lipsius (15 tétel), Georg Andreas Böckler (8 tétel), Joseph Furttenbach (8 tétel).

A könyvanyag nyelvi megoszlása a hazai kulturális viszonyokat tükrözi. A latin széleskörű használatának megfelelően a legtöbb hadtudományi munkát ezen a nyelven szerezték be (96 tétel). A városok etnikai összetételének is köszönhetően a legnagyobb kereslet ezt követően a német nyelvű nyomtatványok iránt nyilvánult meg (76 tétel), míg a jelentősebb arisztokrata, illetve vagyonsabb nemes gyűjtemény-tulajdonosok a latin mellett az olasz (50 tétel) vagy francia (13 tétel) nyelvűeket is megvásárolták. E helyzet gyökeresen különbözött például a lengyelországitól, ahol a lengyel szerzők a hadtudományi szakmunkák sorát írták, illetve fordították nyugati nyelvekről.⁵

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi munkák tematikai megoszlása elgondolkodtató arányokat mutat. A művek három csoportra oszthatók: az elsőbe a legnagyobb számban előforduló erődítéstani, ostromtechnikai és tűzérési-pirotechnikai (134 tétel), a másodikba az elméleti kérdésekkel (pl. taktika, hadseregszervezés) foglalkozó munkák (68 tétel), a harmadikba pedig hadviselés legkülönbefőbb területeihez kapcsolódó jogi művek és szabályzatok tartoznak (54 tétel). Ezeken kívül néhány kötet a gyalogos és a lovas fegyvernemekről, a fegyverzet kezeléséről, a hadi orvoslásról, katonai matematikáról stb. szól.

⁴ Ez egybevág a magyar hadtörténetírás legújabb kutatási eredményével, amely szerint a 16. század második felében a Habsburgok révén Magyarország is részesévé vált a hadügy területén végbemenő fejlődésnek, az ún. „hadügyi forradalomnak” amelyet a hadseregek létszámának megnövekedése, a kézi löfegyverek elterjedése és az új, olasz erődítési rendszer kiépítése jellemez. L. KELENIK 1988. és KELENIK 1991.

⁵ 1547-ben fordítanak le először olaszból lengyelre egy, némileg elavult művet (*Tűzérési titkok lovagok számára*). Marcin Bielski (†1575) 1569-ben Krakkóban adta ki nyomtatásban tűzéréssel is foglalkozó katonai kézikönyvét, 1599-ben pedig nyomtatásban is megjelent Stanislaw Laski (†1550) általános jellegű lengyel nyelvű katonai kézikönyve. Végül elegendő utalnunk a legkiválóbb lengyel tűzérési munka szerzőjére, a hazai gyűjteményekben is ismert Kazimierz Siemienowiczra (†1651), valamint az erődítéstani művéről híres Adam Freitagra.

Nézetünk szerint az első csoportban említett munkák túlsúlya az európai hadügyi fejlődésből és Magyarország sajátos helyzetéből fakad.

A 15. század közepétől alapvető minőségi változás kezdődött a tüzérség fejlődésében, majd ennek hatására a várépítészetben. Az átalakulásban döntő szerepet játszott VIII. Károly francia király 1494–95. évi, Itália elleni hadjárata.⁶ Ennek során a korábbiaknál sokkal mozgékonyabb, technikailag tökéletesebb francia ostromtüzérség⁷ gyors egymás utánban vette be a legerősebb itáliai várakat is.⁸ Erre a kihívásra válaszul a találékony olasz hadmérnökök – viszonylag rövid idő, néhány évtized alatt – egy újfajta várépítészeti eljárást fejlesztettek ki. Ennek korai változatát utóbb óolasz, a későbbit pedig újolasz rendszernek nevezték el.⁹ Ez a rendszer, hibái ellenére, az 1530-as évek közepétől kezdődően Európa-szerte elterjedt.¹⁰ Az olaszok „helyzeti előnyüknek” köszönhetően, a 16. században uralták az erődépítészetet.¹¹ A 16–17. század fordulójára azonban, elsősorban a sok ostromot hozó spanyol–németalföldi háború (1566–1648) hatására, megtört az itáliaiak „monopóliuma”. A 17. századi háborúkban már többségében németalföldi, német és francia mérnökökkel találkozunk. Azonban ők is, szinte kivétel nélkül, az itáliaiak által teremtett alapokra támaszkodtak, miként a 17. század vége két legnagyobb hatású várépítője, a francia Vauban marsall és a németalföldi Coehoorn.¹²

Az erődépítészet nagy lendületet vett fejlődése persze nem maradt hatástalan a tüzérségre és főként az ostromtechnikára, hiszen e területek között szoros összefüggés és kölcsönhatás állt fenn. Nem véletlen tehát, hogy sok erődítési szakmunka foglalkozik a tüzérséggel, ostromtechnikával és viszont. A tüzérség területén javult az öntéstechnológia, a lőpor minősége, a célzás pontossága, a mozgékonyosság, hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹³ Velencében már 1526-ban tüzériskolát hoztak létre.¹⁴ Az ostromtechnikában az aknaharc megjelenése mellett leglényegesebb elem az egyre növekvő szervezettség és rendszerezettség (ezen belül a tüzérségé is), amely megsokszorozta a csapatok erejét. E folyamat a már említett Vauban marsall tevékenységében érte el csúcspontját.¹⁵

⁶ TAYLOR 1973. 129–133.; DUFFY 1979. 8.; PARKER 1988. 28–29.

⁷ SCHMIDTCHEN 1977. 141–143.; DUFFY 1979. 8., 13.

⁸ 1495 februárjában VIII. Károly csapatai Nápoly fontos határerődítményét, Monte San Giovanni vették ostrom alá. A francia tüzekek 8 óra alatt rohamra alkalmas rést törtek, s a gyalogság el is foglalta a korábban egyszer már 7 évi ostromot is kiállt erősséget. DUFFY 1979. 9–11.

⁹ Erre, és általában a 16–17. századi erődépítészetre, ostromtechnikára és tüzérségre I. DOMOKOS 1986.

¹⁰ DUFFY 1979. 41.

¹¹ Pl. 1543-ban száz olasz dolgozott Luxemburg megerősítésén (DUFFY 1979. 45.); Antwerpen citadelláját Paciotto da Urbino építette 1567-ben (ZASTROW 1839. 54.).

¹² ZASTROW 1839. 137–138.

¹³ L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁴ DUFFY 1979. 14.

¹⁵ ZASTROW 1839. 209–222., 231–244.

Mindezeket a nagyszabású változásokat a katonai szakkönyvek számának növekedése kísérte.

Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb számát az is magyarázza, hogy az erődépítéset-ostromtechnika-tüzérség hármassága kívánta a katonáktól a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb, legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Ennek egy jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni.¹⁶ Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát”, s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

Mint említettük, a szakkönyvek tematikai arányai a korabeli Magyarország helyzetével is magyarázhatóak.

Buda eleste után (1541) a törökök meghódították az ország területének egy-harmadát. A török hadseregnek a 16. század második felében a nyílt csatákban megmutatkozó harcászati fölénye miatt, s általában megfelelő keresztény mezei hadak hiányában, az oszmánok ismétlődő támadásait csak egy összefüggő, többretegű és többlépcsős várláncolat tudta feltartóztatni.¹⁷ E nagyszabású építkezések, a döntő súlyú stratégiai, hadszervezeti és pénzügyi kérdések mellett, számos technikai problémát vetettek fel. Minthogy ehhez helyben nem álltak rendelkezésre a megfelelő szaktudással rendelkező mérnökök, kőművesek és kőfaragók, az Udvari Haditanács olasz hadmérnököket hívott segítségül. A 16. század második felében Magyarországon dolgozó várépítők, az egy Daniel Specklét leszámítva, egyelőre úgy tűnik, mind olaszok voltak.¹⁸ Az előző időszak várépítési lendülete azonban a 17. századra lelassult, elakadt, néhány kivételtől eltekintve új erősségek nem épültek.¹⁹

A török elleni védekezéshez a várakat fel kellett szerelni megfelelő fegyverzettel, főként tüzfegyverekkel. Eleinte inkább az ágyúk voltak túlsúlyban, de az idő múlásával mind nagyobb szerepet kaptak a kézi löfegyverek.²⁰ A tüzertevénység, amelybe az ágyúöntés, a löporkészítés, a tüzes szerszámok és a külön-

¹⁶ Gondolunk itt pl. az erődítmények tervezéséhez szükséges geometriai és matematikai ismeretekre. A természettudományi és matematikai ismereteknek a hadviselésben játszott szerepét hazai földön elsőként a holland egyetemekről hazatért Apáczai Csere János fogalmazta meg 1653-ban, a gyulafehérvári akadémián tartott székfoglaló beszédében: „A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.” APÁCZAI CSERE JÁNOS: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók XVII. század*. Vál. és s. a. r. TARNÓC Márton. Bp., 1979. 618.

¹⁷ PERJES 1967. 360–364.

¹⁸ A Magyarországon dolgozó olasz várépítőkre I. PATAKI 1931. 98–132. A bécsi Kriegsarchiv rendkívül gazdag anyaga számos adattal támasztja alá e megállapítást.

¹⁹ Csak Lipótvár megépítését és Győr, Komárom, Gyulafehérvár átépítését említhetjük.

²⁰ KELENK 1988. 484–490.

bőző lövedéktípusok gyártása is beletartozott, nagy szakértelmet igényelt.²¹ E feladatkört többségében németek töltötték be.²²

Végül pedig e várakat meg kellett védeni a törökök ostromaitól, vagy ha elvesztek, vissza kellett azokat foglalni. Ez felkészült, nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező parancsnokokat kívánt, akik nagyrészt szintén idegenek voltak.

A magyarországi helyzet rövid áttekintése alapján azt várhatnánk, hogy az eddig áttekintett könyvlistákban azonosított erődépítészeti szakmunkák többsége a 16. századi olasz mesterektől származik, s csak néhány a 17. századból. Pedig éppen fordított a helyzet.²³ A Magyarországra bekerült, Magyarországon ismertté vált csekély számú olasz mű közül a legkorábbi Jacopo Castriotto és Girolamo Maggi közös műve, amely Velencében, 1564-ben jelent meg.²⁴ Ebben Castriotto írta a tulajdonképpeni erődítéstani részt, míg Maggi klasszikus szerzőktől és a történelemből vett példákkal illusztrálta azt. A két építész az olasz rendszer korábbi, ún. óolasz változatát képviselte.²⁵ A 16. század második felében Magyarországon újonnan emelt vagy átépített erősségek szinte kivétel nélkül e módszer szerint készültek el,²⁶ ám hogy erre Castriottonak, vagy bárki másnak volt-e konkrét hatása, arról egyelőre semmilyen adatunk nincs.

Időben a következő Girolamo Cataneo, akinek két különböző munkája is megtalálható a könyvlistákban. Az első, korábbi, 1571-ben jelent meg Bresciában, a későbbi, mely magában foglalja az előzőt is, ugyanott 1584-ben.²⁷ Ez utóbbinak azonban csak egy része foglalkozik erődítéssel, főként azonban ostromtechnikával és tábori erődítésekkel. Cataneot már az olasz rendszer későbbi, fejlettebb, ún. újolasz változata képviselőjének tartják, aki több ponton módosította az erődök alapformáját, jelentősen javítva védelmi képességüket.²⁸

²¹ A témakörre általában I. DOLLECZEK 1887.; SCHMIDTCHEN 1977.

²² Iványi 1928. 422–423. Jó például szolgálnak erre a különböző várinventáriumok, ahol olykor megnevezik az adott löveg öntőmesterét.

²³ Az egész további fejtegetés el nem hallgatható gyenge pontja, hogy csak azt tudjuk az adott művekről, mikor vették fel azokat egy könyvlistába, de azt nem, mikor kerültek az országba. Csak a 17. századi munkáknál tapasztalható viszonylag nem túl nagy késedelem alapján feltételezhetjük, hogy a 16. századiak esetében is csak hasonló mértékű időbeli csúszásról van szó.

²⁴ *Della fortificatione della citta ...* Velence, 1564. (L. Zsámboky 355–356.). ZASTROW 1839. 51.; JÄHNS I. 819.

²⁵ ZASTROW 1839. 51.; DE LA CROIX 1963. 41–42.

²⁶ L. erre nézve DOMOKOS, *Kézirat*.

²⁷ *Nuovo ragionamento del fabbricar le fortezze*. Brescia, 1571. (I. Magánkönyvtárak 2. 50.) *Dell'arte militari libri cinque*. Brescia, 1584. (I. Lesestoffe I. 306., *Bibliotheca Zriniana* 229–230., fennmaradt példány, Brescia, 1608. évi kiadás). Ez utóbbi tartalmaz egy másik, szintén korábban megjelent művet: *Libro nuovo di fortificare*. Brescia, 1564. JÄHNS I. 819.

²⁸ Meg kell még említeni Alessandro Capobiancot, aki fontos tüzérségi traktátusa végén szentelt egy fejezetet a várépítészetnek: *Corona e palma militare di artiglieria et fortificationi*. Velence, 1598. (I. *Bibliotheca Zriniana* 246–247.). JÄHNS I. 848.

A sorból kiemelkedik Francesco de Marchi, akit az utókor az újolasz rendszer megalkotói, első képviselői között említ. Műve viszont, bár 1542–65 között született, csak 1599-ben jelent meg először, így hatása irodalmi úton csak késleltetve jelentkezett.²⁹ Más módon, mégpedig utazások és szakmai konferenciák³⁰ révén viszont sokkal hamarabb és gyorsabban terjedtek az ismeretek. A bécsi Kriegsarchivban talált adatok szerint pl. a Magyarországon dolgozó itáliai hadmérnökök gyakorta tértek haza.³¹

A 16. századból származó szakmunkákat két német mű foglalja keretbe. A század elején a híres festőt, Albrecht Dürert találjuk, aki, bár 1527-ben adta ki traktátusát, mégis az olasz rendszer előtti, kerek rondellás stílust képviselte.³² Ennek oka az lehet, hogy ekkor az olasz mesterek még csak tesztelték az új módszereket, de nem írtak róluk, így a külföld keveset tudott azokról.³³ A századot pedig a strassburgi születésű Daniel Speckle zárja.³⁴ Az eddig felsorolt személyek közül ő az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy járt Magyarországon, részt vett magyar várak építésében, bár pontos szerepe ebben tisztázatlan. Művében külön is megemlékezik Győrről és Komáromról, bírálva alaprajzi elrendezésüket.³⁵ Speckle jelentősége abban rejlik, hogy korát messze megelőző módon javította ki az olasz rendszer hiányosságait, megalapozva ezzel a 17. századi erőépítéset fejlődését.³⁶

A 16–17. század fordulóján egyszerre három francia, Claude Flamand, Jean Errard de Bar-le-Duc és Jacques Perret neve is felbukkan. Az utóbbi kettő

²⁹ *Della architettura militare*. Brescia, 1599. (I. *Bibliotheca Zriniana* 227., fennmaradt példány). ZASTROW 1839. 52.; DE LA CROIX 1963. 42. Jähns szerint Marchi rajzainak gyűjteménye már a teljes mű megjelenése előtt is közkézen forgott. JÄHNS I. 1889. 804–805.

³⁰ HALE 1965. 473–474.; DUFFY 1979. 34.

³¹ Pl. 1560. decemberében Pietro Feraboscho kap útlevelet Itáliába (ÖStA KA HKR Prot. Reg. 141. köt. fol. 62. no. 639.); vagy 1569. márc. 19-én Francesco Theobaldi fordult ilyen irányú engedélyért az Udvari Haditanácshoz (uo. HKR Prot. Exp. 149. köt. fol. 24.). L. még PATAKI 1931. 118–119.

³² *Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schloß vnd flecken*. Nürnberg, 1527. (I. *Zsámbooky* 128. Párizs, 1535. évi kiadás, Camerarius latin fordításában). JÄHNS I. 783–791.

³³ DE LA CROIX 1963. 38. szerint „While the literature on the subject was lagging, the new fortification method was tried and retried in practical applications, especially after the sack of Rome, when fortress building activity was greatly accelerated. It was as if the military authors wanted to be sure that the new system actually worked before they flung themselves into the task of publicizing and discussing its virtues and shortcomings.”

³⁴ *Architectura Von Vestungen*. Strassburg, 1589. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 314.; *Bibliotheca Zriniana* 229., fennmaradt példány, Strassburg, 1608. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.) JÄHNS I. 822–831.; POLLAK 1991. 94.; ZASTROW 1839. 57–77.

³⁵ STORNO 1941.

³⁶ DUFFY 1979. 55–57.

ugyan munkáját a 16. század végén írta, de azok a Bibliotheca Zriniana csak 17. század eleji kiadásban kerültek be.³⁷

A 17. században, ahogy már említettük, az olaszok mellett megjelennek más nemzetiségű hadmérnökök is. Így van ez az általunk azonosított munkák esetében is. Mindössze három olasszal találkozunk: időrendben Pietro Sardival,³⁸ Francesco Tensinivel³⁹ és Pietro Paolo Florianival.⁴⁰ Meg kell állapítanunk, hogy elődeikhez képest kevés nyomot hagytak az erődépítéset korabeli arculatán, s elképzeléseiken erősen érződik a németalföldi hatás.

A németalföldi erődépítéset, mint említettük, a spanyolok ellen vívott hosszú függetlenségi háború alatt alakult ki. Legfontosabb jellemzőjeként helyi adottságok, a föld és a víz kiterjedt használatát kell megemlíteni. Könyvlistáinkban a következő mestereket találtuk: Adam Freitag, Menno van Coehoorn, Simon Stevin, Gerhard Melder, Andreas Cellarius és Hendrik Ruse. Közülük az első kettőt kell feltétlenül kiemelni.

A fentebb már említett Freitag az ónémetalföldi rendszer utolsó nagyszabású képviselője. Rendkívül népszerű művében az addig elért eredményeket összegezte, s ezzel szélesebb közönség számára is megismerhetővé tette azt, kü-

³⁷ FLAMAND: *Le guide des fortifications et conduite militaire pour bien se defendre*. Mömpelgard, 1597. (I. *Lesestoffe* 2. 174.) A latin nyelvű bejegyzésből (De fortificationibus, et militaris disciplina ...) inkább a német fordításra lehet következtetni: *Gründtlicher Vnderricht von Auffrichtung vnd Erbauung der Vestungen ... sodann Kriegsdisciplin von Belägerungen ...* Bázél, 1612. JÄHNS I. 835–837. ERRARD BAR-LE DUC, Jean: *Fortificatio, das ist künstliche und wolgegründigte Demonstration und Erweisung, ...* Frankfurt, 1604. (első kiadás Párizs, 1600., I. *Bibliotheca Zriniana* 245., fennmaradt mű, első kiadása franciául Párizs, 1600.). ZASTROW 1839. 110–111.; JÄHNS I. 832–835. PERRET, Jacques: *Architectura et Perspectiva. ...* Oppenheim, 1613. (első kiadás: Párizs, 1594. I. *Bibliotheca Zriniana* 245–246., fennmaradt mű, *Lesestoffe* 2. 173.) Errardban az első önálló francia erődítési munka íróját tisztelhetjük, aki megalapozta a 17. századi francia hadmérnökök tevékenységét, jóllehet műve sok szempontból visszalépést jelentett a kor eredményeihez képest. Művében ostromtechnikai kérdésekkel is foglalkozik. Perret munkája is inkább praktikusságával, semmint újdonságával tűnt ki.

³⁸ *Discorso sopra la necessita et utilita dell'architettura militare ...* Velence, 1618. (I. *Bibliotheca Zriniana* 236–237., fennmaradt példány, Velence, 1642. évi kiadás). JÄHNS II. 1098–99.; DUFFY 1979. 34.; POLLAK 1991. 88–91.

³⁹ *La fortificatione, guardia, difesa et espugnatione delle fortezze, ...* Velence, 1624. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.; *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, Velence, 1630. évi kiadás). Tensini Crema, Bergamo, Pescara városait és Verona citadelláját erődítette. Műve nagy népszerűségnek örvendett korában. Mint címéből is látszik, sok kortársához hasonlóan, az erődítések mellett ő is foglalkozik ostromtechnikával. JÄHNS II. 1098.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 107–109.

⁴⁰ *Diffesa et offesa delle piazze*. Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) Floriani legfontosabb tevékenysége La Valetta megerősítése volt. ZASTROW 1839. 53.; JÄHNS II. 1376.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 44–45.

lönösen a német nyelvterületen.⁴¹ A Freitag által képviselt módszerek azonban a 17. század végi, a franciákkal vívott sorozatos háborúkban már nem feleltek meg az elvárásoknak. Ekkor lépett színre Coehoorn, aki felismerte a változtatások lehetséges útját, és a németalföldi rendszert a hagyományok megőrzése mellett az általa is kiválónak ítélt francia mintához (Vauban) közelítette. Eközben sokat merített Speckle elgondolásaiból is.⁴² Az így létrejött újnémetalföldi rendszer már képesnek bizonyult a francia támadások feltartóztatására.

Gerhard Melder⁴³ és Hendrik Ruse⁴⁴ nevét a köztük építészeti kérdésekben dúló vita tette ismertté. E viták nyomtatásban történt közzététele is arra mutat, hogy a közvéleményt érdekelték e kérdések.⁴⁵

Bár a 17. századot a francia erődépítészeti iskola előretörése fémjelezte, mégis mindössze két, nem túl jelentős és ugyancsak németalföldi hatás alatt álló képviselőjük került elő a könyvlistákból: Georges Fournier⁴⁶ és Allain Manesson-Mallet.⁴⁷

Annál számosabbak a német várépítők. A már említett Speckle mellett a 17. századnak és a 18. század elejének számos jeles alakja felbukkan: Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf, Georg Andreas Böckler, Wilhelm Dilich, Matthias Dögen, Joseph Furttendach Sen., Johann Sebastian Gruber, Christoph Heide-

⁴¹ *Architectura militaris nova et aucta, Oder Neue vermehrte fortification von Regular Vestungen*, ... Leiden, 1630. (I. Magánkönyvtárak 2. 43., 315.; *Bibliotheca Zriniana* 358., fennmaradt példány, Leiden, 1635. évi kiadás). ZASTROW 1839. 79–84.; JÄHNS II. 1111–14.; NOWAK 1976. 52.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 48–51.

⁴² *Nieuwe Vestingbouw op en natte of lage horisont*, ... Leeuwarden, 1685. (Erdélyi könyvesházak 3. 112. Hága, 1706. évi kiadás). Coehoorn erődítményei közül példaként Bergen-op-Zoomot, Namurt és Coevordent kell megemlíteni. ZASTROW 1839. 184–204.; JÄHNS II. 1382–91.; DUFFY 1985. 63. skk.; POLLAK 1991. 18–19.

⁴³ MELDER, G.: *Korte en klare instructie van regulare en irregulare fortificatie*, ... Utrecht, 1658. (I. *Bibliotheca Zriniana* 231. függelékében Ruse művével). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1339–41.

⁴⁴ RUSE, Hendrik, Baron von Rysensteen: *Praxis fortificatoria oder Kunstgründige Anweisung*, ... Osnabrück, 1664. (*Lesestoffe* 1. 305. német fordítás, első kiadása hollandul, Amsterdam, 1654.). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1338–41.; RÖMELINGH 1973.; POLLAK 1991. 87.

⁴⁵ Az ónémetalföldi rendszert képviselő Stevin munkája (*Steekten-Bouwing*) először Leidenben jelent meg 1594-ben, a könyvlistában szereplő német fordítás (*Festung Bawung das ist kurze und eygentliche Beschreibung wie man Festungen bawen*) Frankfurtban, 1608-ban és 1623-ban (I. *Magánkönyvtárak* 1. 166.). JÄHNS I. 839–842.; SARTON 1934.; DUFFY 1979. 61., 81., 91.; POLLAK 1991. 100. Cellarius művét (*Architectura militaris oder gründtliche Underweisung* ...) először Amszterdamban, 1645-ben adták ki (I. *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, uo., 1656. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1125.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 16.

⁴⁶ *Traité des Fortifications ou architecture militaire* ... Párizs, 1661. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 158.). JÄHNS II. 1338–39.; DUFFY 1979. 136.; POLLAK 1991. 46.

⁴⁷ *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau*. Amsterdam, 1672. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 172.) Bár az eredeti bejegyzésben levő cím megegyezik az első könyvének francia kiadásával (*Architectura militaris – Architecture militaire*), az előbbihez fűzött „germanice” kétségtelenné teszi, hogy főművének (*Les Travaux de Mars ou l'art de la guerre*. Párizs, 1671–72.) német fordításáról van szó. JÄHNS II. 1344.; DUFFY 1979. 129.; POLLAK 1991. 69.

mann, Christoph Nottmangel, Johann Georg Pascha, Johann Bernhard Scheiter, Wendelin Schildknecht, Leonhard Christoph Sturm.⁴⁸ Nagy számuk részben nyilván a Habsburg uralommal és a Magyarországot folyamatosan érő német politikai, gazdasági, kulturális és katonai befolyással magyarázható. A felsorolt személyek jelentősége természetesen igen eltérő.

A 17. századiak közül kiemelkedő Dilich⁴⁹ és Dögen⁵⁰ munkássága. Mindketten támaszkodtak a korábbi itáliai hagyományokra és a kortárs németalföldi tapasztalatokra. Műveik nem maradtak hatástalanok a német várépítészetre. Scheiter részt vett a híres candiai ostromban, s ott szerzett gazdag erősítési és ostromtechnikai tapasztalatait tette közzé művében, noha ő sem tudott elszakadni az elődök módszereitől.⁵¹

⁴⁸ Böckler egy jól használható kézikönyvet írt: *Manuale architecturae militaris, Oder Handbüchlein über die Fortification*. Frankfurt a. M., 1659. (I. Magánkönyvtárak 2. 172. [kétszer], 322.; Erdélyi könyvesházak 3. 113., 249.). JÄHNS II. 1123–24., 1344. A könyvlistákban talált nyolc említés a mű népszerűségét jelzi.

Furtenbach csak bemutatta a hadiépítéset helyzetét, önálló gondolatok nélkül: *Architectura universalis das ist Von Kriegs-, Statt- und Wasser Gebäuen*. Ulm, 1635. (I. Magánkönyvtárak 2. 314.; *Lesestoffe* 1. 349.). JÄHNS II. 1001., 1115. Másik, átfogóbb jellegű munkájában a csillagerősítményekről értekezik: *Mannhaffter Kunstspiegel*. Augsburg, 1663. (I. Magánkönyvtárak 2. 315.). JÄHNS II. 1002., 1342–43.

Gruber csak egy rövid áttekintést adott az erősítésekről és a tüzérségről: *Neue und Gründliche Mathematische Friedens- und Kriegs-Schule*. Nürnberg, 1697., 1702., 1705. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 113.). JÄHNS II. 1230.

Heidemann Speckle nyomdokain haladva alkotta meg rendszerét: *Architectura militaris oder Anlaitung starke Vöstungen zu bawen ...* München, 1664. (I. Magánkönyvtárak 2. 118., 156.). JÄHNS II. 1343.

NOTTMAGEL: *Manuale fortificatorum, oder kurtzes Handbüchlein von der Vestungs-Bawkunst*. Wittenberg, 1656. (I. Magánkönyvtárak 2. 173., *Bibliotheca Zriniana* 230–231.). JÄHNS II. 1341.

Pascha nagy valószínűséggel Gebhard Himsley, vagy Himsel tallini mérnök csaknem azonos című munkáját (Reval, 1647.) adta ki saját neve alatt: *Florilegium Fortificatorium Tripartitum, Oder Kurtze ... Anweisung zu der ... Krieges-Bau-Kunst*. Halle und Leipzig, 1662. (*Bibliotheca Zriniana* 230.). JÄHNS II. 1131., 1342.

Schildknecht gyakorlati jellegű művében Freitag elveire támaszkodott: *Harmonia In Fortilitiis construendis, defendendis et oppugnandis. Das ist Eine einstimmige gründliche und ausführliche Beschreibung Vestungen zu bawen*. Stettin, 1652. (I. Magánkönyvtárak 2. 173.). JÄHNS II. 1143–47., 1336–38.

⁴⁹ *Peribologia oder Bericht Wilhelmi Dilichy Hist: von Vestungs gebewen*. Frankfurt, 1640. (I. Magánkönyvtárak 1. 165.) ZASTROW 1839. 88.; JÄHNS II. 1118.; POLLAK 1991. 25.

⁵⁰ *Architectura militaris modernae Theoria et Praxis*. Amszterdam, 1647., 1656., majd Leiden, 1670. latinul, *Architecture militaire moderne* címmel franciául, Amszterdam, 1648., 1658. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.; Erdélyi könyvesházak 3. 75., a két lista 1687-ben, ill. 1673 körül keletkezett, így bármelyik kiadás lehetett. A *Bibliotheca Zriniana* 229. példánya fennmaradt, Amszterdam, 1647. évi kiadás.; *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1128–31.; POLLAK 1991. 28.

⁵¹ *Novissima praxis militaris Oder Neu-Vermehrte und Verstärckte Vestungs-Baw- und Krieges Schuel*. Braunschweig, 1672. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.). JÄHNS II. 1348–50.

A már a 18. században működő Borgsdorff⁵² és Sturm⁵³ neve, miként Melderé és Ruseé, szintén a köztük dúló vita miatt érdemel említést, amelyből az itt találtakon kívül még további könyvek is születtek. A 18. századi szerzők hiánya egyébként, nemcsak az építészet területén, hanem másutt is, azzal magyarázható, hogy egyrészt a hadtudományi képzés átkerült a szakiskolák feladatkörébe, másrészt a Rákóczi-szabadságharc lezárultával, a viszonylagos béke hosszú ideje alatt csökkent az érdeklődés e téma iránt, harmadrészt kevesebb az ezidőből származó könyvlista.⁵⁴

Kifejezetten és kizárólag ostromtechnikával csak két munka foglalkozik. Pietro Paolo Floriani traktátusa az olasz szakirodalomra is ható németalföldi hatást tükrözi.⁵⁵ A francia Goulon Candia ostromakor kezdte tanulni a mesterséget, mire tehát műve a 18. század elején megjelent, már óriási tapasztalat állt mögötte. Vaubanétól némileg eltérő nézeteket vallott a várharcászatról, de a legnagyobb, valóban maradandó hatást az aknaharc módszerére gyakorolta.⁵⁶

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tűzéségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

Két egészen korai, 16. század elei művel indul a sor: az első egy 1445-ből származó kézirat csaknem változatlan kiadása,⁵⁷ a másik Jacob Preuss traktátusa.⁵⁸ Bár összeírásuk pillanatában nyilván már mindkettő, de különösen az előbbi, elavultnak tekinthető, ám meglétük a tűzéség felé már korán megnyilvánuló hazai érdeklődést jelzi.

Jelentős munkát hagyott hátra a Németalföldet és Magyarországot is megjárt lipcsei Franz Joachim Brechtel. Ebben a tűzésszakma teljes ismeretanyagát igyek-

⁵² *Neu Triumphirende Fortification Auff allerley Situationen defensive und offensive zu gebrauchen.* Bécs, 1703. Ez egy korábbi művének átdolgozott kiadása, amelyben a Bécs 1683. évi török ostromában elesett Georg Rimpler elméletére támaszkodva fejtette ki nézeteit (*Erdélyi könyvesházak* 3. 112.) ZASTROW 1839. 100.; JÄHNS II. 1380–81. Rimpler erősítéseivel kapcsolatban írta vitairatát Sturmnak: *Defensions-Echo ... Oder: Erläuterung Über einige an Herrn Georg Rimplern befestigte Festung angemerkte Schwachheiten: Contra ... Leonhard Christopf Sturm.* Wien, 1704.

⁵³ JÄHNS II. 1703–1707.

⁵⁴ Nagy valószínűséggel ez az oka, hogy a 18. század közepétől fokozatosan kiadott Vauban-műveknek nálunk – egyelőre – nincs nyoma, noha Vauban jelentősége az erődépítéssel és az ostromtechnika területén óriási.

⁵⁵ *Diffesa et offesa delle piazze.* Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) JÄHNS II. 1376.

⁵⁶ *Mémoires pour l'attaque et la deffense d'une place.* Hága, 1706. (I. *Erdélyi könyvesházak* 3. 112. első kiadása Wesel, 1706. Jähns nem tud a fenti kiadásról.) JÄHNS II. 1741–43.

⁵⁷ (STAINER ZU AUGSBURG:) *Büchsenmeisterey von Geschoß, Büchsen, Pulver, Salpeter, ...* Strassburg, 1529. (I. *Dernschwam* 157. Frankfurt, 1531. évi kiadás.) JÄHNS I. 452–453., 590–591.

⁵⁸ PREUSS, Jakob: *Vom Geschlecht, Namen und Zahl alter Büchsen...* Strassburg, 1530.

szik áttekinteni.⁵⁹ Az olasz tüzérség korabeli helyzetét tekintette át a már említett Capobianco, művében a német alapokra támaszkodva.⁶⁰ A század végén a mind jobban fejlődő francia tüzérszaktmát képviseli a főként pirotechnikával foglalkozó Joseph Boillot.⁶¹ A 17. század elején írta meg művét a spanyol Diego Ufano, amely, noha érdemi új felfedezéseket nem tartalmazott, közérthetősége és gyakorlatiassága folytán méltán lett népszerű korában. Ezzel magyarázhatóak a gyorsan megtörtént fordítások is.⁶² Nem sokkal Ufano után jelentkezett az idősebb Joseph Furttenbach tüzérségi szakkönyvével, amely szintén gyakorlatiasságával hívta fel magára a figyelmet. Hasznosságát mutatja, hogy négyszer fordul elő könyvlistáinkban. Munkája két kiadásban is napvilágot látott, de eltérő címmel, ami azonosításukat nagyon megnehezíti.⁶³ Nem maradt el népszerűségben az előbb említettek mögött a lengyel Kazimierz Siemienowicz munkája sem, amely a tüzérszakra egyik fő művének és kézikönyvének számított még a 18. században is.⁶⁴ A 17. század végétől előtérbe nyomuló francia tüzérséget képviseli Surirey de Saint-Remy műve, amely mindenre kiterjedő aprólékosságával vívott ki magának nagy elismerést.⁶⁵ Itt ismét utalni kívánunk arra, hogy számos erődépítészeti szakmunka tartalmaz a tüzérséggel foglalkozó fejezete(ke)t.⁶⁶

⁵⁹ *Büchsenmeisterei, das ist kurtze doch eigentliche erklärungen deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen.* Nürnberg, 1591. (I. Magánkönyvtárak 2. 318.). JAHNS I. 650–652.

⁶⁰ L. a 28. jegyzetet.

⁶¹ *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs Instrumente, allerhandt vöste Orth zu defendirn und expugnirn.* Chaumont, 1598. (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt példány, Strassburg, 1603. évi kiadás). JAHNS I. 654–656., 832–835.

⁶² *Archeley, das ist gründlicher und eygentlicher Bericht von Geschüß und aller Zugehör, ...* Frankfurt, 1614. (I. Bibliotheca Zriniana 245., fennmaradt példány, első kiadása spanyolul: *Tratado de la Artilleria.* Brüsszel, 1612.). JAHNS II. 979–985.; LEON 1996. 83.

Itt kell még megemlíteni a szintén spanyol Luis COLLADO művét: *Prattica manuale dell'artigleria, ...* Velence, 1592. olaszul, később spanyolul: Milánó, 1592. (I. Bibliotheca Zriniana 247., fennmaradt példány, Milánó, 1606. évi kiadás). JAHNS I. 658.; LEON 1996. 71. skk.

⁶³ *Halinitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer neuen Büchsenmeysterey: ...* Ulm, 1627. A második kiadás: *Büchsenmeisterey-Schul.* Augsburg, 1643. (I. Bibliotheca Zriniana 244–245., 574.; *Lesestoffe* I., 189.; *Magánkönyvtárak* 2. 118.). JAHNS II. 997–1001.

⁶⁴ *Artis magnae Artilleriae pars I. ...* Amszterdam, 1650. (I. Bibliotheca Zriniana 247.; *Magánkönyvtárak* 2. 43., 173.). A „pars I.” megjelölés lényeges, mert Siemienowicz csak műve első, pirotechnikai részét tudta megírni, a második, fegyverekkel foglalkozó részt halála után Daniel Elrich készítette el. JAHNS II. 1196–98.; NOWAK 1976. 16.

⁶⁵ *Mémoires d'Artillerie tant par mer que par terre.* Párizs, 1697. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 112.). JAHNS II. 1231–32.

⁶⁶ Ilyenek Böckler, Gruber, Mallet, Marchi. A felsoroltakon kívül I. még: RUSCELLI, Girolamo: *Arte e precetti del guerreggiare al uso moderno, ...* Velence, 1641. (I. Bibliotheca Zriniana 578.). JAHNS II. 656.

Csak és kifejezetten pirotechnikával foglalkozik BOILLOT, Joseph fent idézett műve: *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. ...* (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt mű, első kiadás franciául Chaumont, 1598.).

Az általunk azonosított szakmunkák közül 25 foglalkozik elméleti, illetve általános jellegű katonai kérdésekkel.

François De la Noue diskurzusai a 16. század végén jelentek meg, s a francia hadügyre nagy befolyást gyakoroltak, jöllehet a 28-ból csak néhány rész tartalmaz valóban katonai témájú gondolatokat. Ezekben a polgárháborúval, a nemesség katonai nevelésével, taktikával foglalkozik.⁶⁷ Mario Savorgnano viszont a hadügy egészét ölelte fel és rendszerezte máig ható módon. Ezzel már kortársai közt is nagy tekintélyt vívott ki.⁶⁸ Hasonlóan átfogó jellegű Enea Cervellino és Giovanni Battista Colombina műve.⁶⁹ A háború és a politika viszonyát elemezte Girolamo Frachetta.⁷⁰ Magyar szempontból a legfontosabbak Lazarus von Schwendi hadi diskurzusai. Ebben a háború jogos, avagy jogtalan voltának filozófiai kérdéseitől kezdve számos hadügyi, hadvezetési és taktikai-stratégiai problémával foglalkozott, több évtizedes tapasztalatai alapján.⁷¹ Az említett Wilhelm Dilich gyakorlati útmutatója már a 17. század elején látott napvilágot. Ebben hadseregszervezési és -ellátási, kiképzési és taktikai kérdéseket tárgyal. Dilich műve is nagy hatással volt, de a német hadügyre.⁷² Közvetlen utána adta ki értekezését a magyarországi harctereket is megjárt Giorgio Basta. Ebben gyakorlati tapasztalatai alapján ír a „maestro di campo generale”, azaz a „General Feldoberst” feladatairól, az általa irányított sereg minden tevékenységéről.⁷³ A 17. század végének teljes német hadügyét tekintette át Johann Sebastian Gruber. Ebben a különböző beosztású és rangú katonák helyzetét, feladatait, az ellátás és a szolgálat, valamint a kiképzés kérdéseit tárgyalta.⁷⁴ A

⁶⁷ *Discours politiques et militaires*. Bazel, 1587. (I. Iványi 1983. 434.; és feltehetően Magán-könyvtárak 2. 90., bár itt a szerző nincs megnevezve, és a bejegyzés is latin nyelvű). JÄHNS I. 562–565., 728–729., 744–746.; DUFFY 1979. 91., 106–107.

⁶⁸ *Arte militare terrestre e maritima*, ... Velence, 1599. (I. *Bibliotheca Zriniana* 233., fennmaradt példány, Velence, 1614. évi kiadás). JÄHNS I. 580–583.; HAUSNER 1994. 22.

⁶⁹ CERVELLINO: *Militar disciplina*. COLOMBINA: *Origine, eccellenza, e necessita dell'arte militare*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., mindkét mű egy kolligátumban maradt fenn, Velence, 1641. évi kiadás). HAUSNER 1994. 23.

⁷⁰ *Il seminario de' governi di stato et di guerra*, ... Velence, 1597. (I. *Bibliotheca Zriniana* 233. fennmaradt példány, Velence, 1617. évi kiadás). JÄHNS I. 579.

⁷¹ *Kriegs Discurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens und von den Kriegsamptern*. Frankfurt, 1593. (I. *Lesestoffe* 1. 307.). JÄHNS I. 535–542.; KLENIK 1994.

⁷² *Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben* ... Kassel, 1608. (I. *Magánkönyvtárak* 1. 166., bár a szerző neve nem szerepel a bejegyzésben, a cím alapján az azonosítás egyértelmű.). JÄHNS II. 907–909.

⁷³ *Il maestro di campo generale*, ... Velence, 1606. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JÄHNS II. 927–930.; HAUSNER 1994. 22. Igaz, C. Lechuga spanyol művét plagizálta. LEÓN 1996. 81.

⁷⁴ *Die heutige Kriegs-Disciplin in drey besonderen Theilen* ... Augsburg, 1697. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 317., *Erdélyi könyvesházak* 3. 113., 309.). JÄHNS II. 1260–70.

felsoroltak mellett számos további, ám kisebb jelentőségű mű is felbukkan listáinkban.⁷⁵

Kevesebb munka található listáinkban a kiképzéséről, fegyverzetéről, harcászatról: 36 tétel. Ennek oka igen egyszerű. Magyarországon a török jelenléte miatt a nyugati hadseregektől és az ott kifejlődött haremmodortól teljesen eltérő szokások alakultak ki. Míg Nyugat-Európában mind nagyobb szerepet kapott a rendszeres kiképzés és a drill, addig nálunk a folytonos készenlét, az állandósult hadiállapot miatt a katonák sokszor a gyakorlatban, harc közben sajátították el a tudnivalókat.⁷⁶ A parancsnokokat sem a tiszti iskolákban képezték, hanem néhány, a hadviselésben fő szerepet játszó főúr udvarában. A parancsnoki posztra a katonák sokszor maguk közül választottak olyanokat, akik naponta bizonyították rátermettségüket, bátorságukat, katonai erényeiket.⁷⁷

A gyalogságról mindösszesen 5, a harmincéves háborút megelőzően megjelent traktátus szól. Az első Gianbattista della Valleé, amelyben, más katonai témák mellett, főként és érdemben a gyalogsági taktikával foglalkozik.⁷⁸ A spanyol Francisco de Valdés dialógusok formájában tárgyalja a spanyol gyalogsági taktika elemeit. Elmélete még a 17. században is befolyásolta a Habsburg gyalogság harcászatait, alakzatait.⁷⁹ Johann Jacobi von Wallhausen híres műve, amely az általa elképzelt hatkötetes, a korabeli hadtudományt felölelő sorozat első részeként jelent meg, mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalog-

⁷⁵ WALLHAUSEN, Jacobi von: *Manuale Militare, Oder Kriegß Manual* (Frankfurt, 1616.) címmel saját neve alatt adta ki du Praissac *Le discours militaires* (Párizs, 1614) c. művét. (I. *Lesestoffe* 1. 307.; és talán *Magánkönyvtárak* 2. 121. és 275. is). JÄHNS II. 934–935.

Georg Andreas Böckler, erődépítészeti traktátusához hasonló jelleggel, gyakorlati kézikönyvet írt, a hadügy valamennyi területét felölelve: *Schola militaris moderna. Neue Krieger-Schule, ...* Frankfurt, 1665. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 149.; *Lesestoffe* 1. 310.; *Lesestoffe* 2. 174.). JÄHNS II. 1152–54.

Ókori reminiscenciákból, elsősorban Caesar kommentárjaiból, kiindulva a hadseregirányítás és a taktika kérdéseit taglalja a francia hugenotta vezér, ROHAN, Henry de: *Le parfait capitaine un abrege des guerres des Commentaires de Cesar*. Párizs, 1631. (I. *Bibliotheca Zriniana* 238–239., fennmaradt példány, Bisaccioni fordítása olaszra, Velence, 1642. évi kolligátum kiadás; *Magánkönyvtárak* 2. 159., és talán 47. is). JÄHNS II. 950.; HAUSNER 1984. 21.

A táborozás problémáit tárgyalja SOLEMNE, David de: *La Charge de Maréchal des Logis*. Hága, 1632. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.). JÄHNS I. 951.

STAROVOLSCUS, Simon: *Institutionum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 155.). JÄHNS II. 961–962.

⁷⁶ PERJÉS 1976. 12–17., 22., 31–33.

⁷⁷ KELENIK 1996.

⁷⁸ Vallo: *libro pertinente a capitani ...* Nápoly, 1521. (I. *Bibliotheca Zriniana* 240., fennmaradt példány, Velence 1558. évi kiadás). Foglalkozik még erődépítészeti és ostromtechnikai kérdésekkel is. JÄHNS I. 472–474., 702–705.

⁷⁹ *Specchio et disciplina militare*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kolligátum). JÄHNS I. 729.; LEÓN 1996. 68. skk. Első kiadása spanyolul Brüsszel, 1586. Geoffrey Parker szerint talán Valdes alkalmazta legjobban a németalföldi újításokat. PARKER 1995. 41.

ság kiképzését, fegyverzetét, harcászátát, stb.⁸⁰ A gyalogsági fegyverek kezelését mutatja be Jakob de Gheyn alapvető munkája, 117 gyönyörű metszeten.⁸¹ Megemlíthető még Pellicciarinak a Zrínyi-könyvtárban fennmaradt munkája is.⁸²

Tulajdonképpen ide tartozik még az egykori gyalogskapitány, az olasz Lelio Brancaccio⁸³ és a francia De la Mont műve is, amelyek a gyalogos tisztek kiképzésével és feladataival foglalkoznak.⁸⁴

A lovasságról mindössze 7 művet találunk, közöttük azonban igen jelentőseket. A 17. század talán legjobb szakmunkájának tartják Lodovico Melzoét, amelyet több nyelven, többször is kiadtak. Melzo lovasparancsnokként részt vett a spanyol–németalföldi háborúban, így nagyrészt gyakorlati tapasztalatait írta meg.⁸⁵ Hasonló erényeket vonultat fel az előbb említett Basta sokszor kiadott traktátusa, amely a katonák kiválasztását, a menetet, a táborozást és a csatát tárgyalja négy fejezetben.⁸⁶ Az olaszok mellett a már említett Jacobi von Wallhausent is ott találjuk a lovasságról író szerzők közt. E munkája a tervezett sorozat második darabjaként jelent meg, és az egyes lovas fegyvernemek szerint tárgyalja a témát.⁸⁷ Végül megemlíthető, hogy De la Noue is értekezik könyvében a lovassági és a gyalogsági taktikáról, hadrendről.⁸⁸

A harmadik nagy csoportba a jogi művek és szabályzatok tartoznak. Ezek együttes száma 48, de ennek csaknem a felét Hugo Grotiusnak a háború és a béke jogáról írott korszakalkotó munkája, a *De jure belli et pacis* és a nyomában kibontakozó kommentár- és apologetika-irodalom alkotja.⁸⁹

⁸⁰ *Kriegskunst zu Fuß*, ... Oppenheim, 1615. (I. *Lesestoffe* 1. 305.; *Bibliotheca Zriniana* 231–232., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035–42. Nem véletlen, hogy az ottani katonai reform előmozdítása érdekében 1649-ben, Moszkvában, orosz fordításban is kiadták. HELLIE 1990. 90–91.

⁸¹ *Wapenhandelinge van Roers Musquetten ende Spießen*: ... Hága, 1607. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 62.). JÄHNS II. 1005–7.

⁸² *Avertimenti in fattoni di guerra* ... Velence, 1619. (I. *Bibliotheca Zriniana* 237., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035.

⁸³ *Carichi militari o Fucina di Marte*. Velence, 1641. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236. fennmaradt mű, kolligátum). JÄHNS I. 579.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁴ *Les Fonctions de tous les officiers de l'infanterie depuis celle du Sergent jusques a celle du Colonel*; ... Párizs, 1671. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 120.). JÄHNS II. 1160–61. A mű végén egy rövid fejezet az erődépítésről és az ostromtechnikáról szól.

⁸⁵ *Regole militari sopra il governo et servitio particolare della cavalleria* ... Antwerpen, 1611. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kiadói kolligátumban). JÄHNS II. 1049–52.

⁸⁶ *Il governo della cavalleria leggiera*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JÄHNS II. 1052–55.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁷ *Kriegs-Kunst zu Pferd*, ... Frankfurt, 1616. (I. *Bibliotheca Zriniana* 232.). JÄHNS II. 1056–57.

⁸⁸ L. a 67. jegyzetét.

⁸⁹ Mivel ezek inkább a magyarországi jogi könyvkultúra részei, részletes ismertetésüktől eltekintünk, annál is inkább, mert vizsgálatuk önálló kutatási program feladata.

A hadtudományi nyomtatványok magyarországi tulajdonosai

A kiadott 16–18. századi magyarországi könyv- és könyvtárjegyzékek mintegy 10–12%-a tartalmaz a hadtudomány körébe sorolható kéziratot vagy nyomtatványt. A ma ismert 309 kötetet 72 tulajdonos birtokolta; egy tulajdonos átlagban 4 kötetet. Mivel a tulajdonosok többsége ismert – mindössze tíz ismeretlen van köztük – ez lehetővé teszi, hogy ha mégoly vázlatosan is, képet alkossunk a katonai elméleti művek magyarországi recepciójának folyamatáról.⁹⁰

Az első hadtudományi nyomtatványok a 16. század második felében bukkannak fel Magyarországon, a nagy humanista könyvtárak polcain. Az e századból ismert jegyzékekben 38 kötetben 18 katonai témájú mű található, nagyobb részt ókori auktorok tudós kommentárokkal ellátott kiadásai. Ezek elsősorban klaszszikus voltak és tananyag jellegük miatt kerültek be a hazai későhumanizmus jeles képviselői: Dernschwam János, Zsámboky János, Mossóczy Zakariás, Batthyány Boldizsár, valamint Brutus János Mihály bibliotékájába.⁹¹ Közülük csak Dernschwamnál mutatható ki határozott érdeklődés a hadviselés kérdesei iránt, aki Aelianosz, Frontinus, Polybiosz, Vegetius mellett korabeli szabályzatokat és kortárs hadtudományi műveket is beszerzett. A Dernschwam-könyvtár 15 kötete számánál és összetételénél fogva még évtizedekkel a tulajdonos halálát követően is a legjelentősebb az ilyen jellegű hazai gyűjtemények között.

A 16. századi szerény kezdetek után, az 1630-as évektől kezdődően mind több könyvjegyzékben fordulnak elő hadtudományi nyomtatványok. A hadviseléssel kapcsolatos könyvek iránti fokozódó érdeklődést mutatja a tulajdonosok számának az előző századból ismert 6-tal szemben 37-re növekedése.

A 17. századi Magyarországon a hadtudományi kötetek minden második tulajdonosa a városi értelmiség, az iparos és a kereskedő polgárság köréből került ki. Ennek az a magyarázata, hogy a javarészt németajkú, protestáns (evangélikus) városi polgárságnak kulturális és kereskedelmi kapcsolatai révén módjában állt megismerkedni a műveltség új, praktikus elemével, s ez egybevágott saját kulturális törekvéseivel.⁹² A hadtudományi nyomtatványokat birtokló városi polgárok többsége 1–3 kötettel rendelkezett. A legnépszerűbb szerző körükben Hugo Grotius volt, *De jure belli et pacis* című munkája hét

⁹⁰ Ennek szükségességére már egy évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet a hazai értelmiségtörténeti kutatás. L. ZOMBORI István: *Külföldi művek magyarországi fogadtatása*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Uő. Szeged, 1988. 160.

⁹¹ Dernschwam 45., 47., 126., 157., 173.; Zsámboky 130., 177., 183., 263., 312–313., 328., 330., 357.; Iványi 1983. 476., 478., 481. (Mossóczy), 423., 424., 434. (Batthyány), 124. (Brutus). A történetíró Forgách Ferenc testvére, Forgách Imre 1588-ban a trencsényi evangélikus egyház és iskola számára egyebek közt FRONTINUS *Stratagemata* című művének egy kéziratot példányát adományozta. *Magánkönyvtárak* 2. 6.

⁹² A protestáns magyar értelmiség a nagy protestáns egytemeken már a század elején megismerkedett a hadtudományi irodalommal: nevezetesen az erődtéstanal és Grotiusnak a háború és béke jogáról vallott nézeteivel. L. erről HAUSNER 1996. 23–24.

könyvjegyzékben is felbukkan.⁹³ A városi értelmiségiek (ügyvédek, városi jegyzők, aljegyzők, városi írnokok), a tanácsstagok és a városi polgárok a jogi munkák mellett az 1630-as évektől kezdve alkalmanként már a hadtudomány egészét felölelő kézikönyveket és modern erődítéstani, tüzérségi szakirodalmat is vásároltak. Gothard Gall soproni tanácsstag könyvjegyzékében például Joseph Furtenbach *Halinitro-Pyrobolia* (Ulm, 1627) című tüzérségi szakkönyve fordul elő, David Günther lőcsei tanácsos könyvei között egy *Muschqueten Exerciten Büchlein* című mű és Johann Jacobi von Wallhausen kézikönyve, a *Manuale Militare, oder Kriegs Manual*, Benedict Millner soproni polgár bibliotékájában egy pontosan meg nem nevezett német és egy olasz erődítéstani kötet, végül Michael Khern soproni tanácsstag könyvjegyzékében Franz Joachim Brechtel *Büchsenmeistereien* (Nürnberg, 1591) című tüzérségi könyve szerepel.⁹⁴ A városi kézműves, iparos réteg néhány tagja szintén megtalálható a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosai között. Johann Hueber ruszti fürdősmester mestersege gyakorlása során egyebek mellett a *Neue Feldscherkunst* című orvosi műre támaszkodott. Egy *Büchlein de medicina militari* című katonai orvosi munkát forgatott Johann Michael Wilhelmb pesti fürdős sebész is, míg, Martinus Christoph soproni kőműves Joseph Furtenbach építészeti szakkönyvét (*Architectura universalis*) használta munkájához.⁹⁵ Ennél lényegesen több volt a század második felének politikai mozgalmaiban fontos szerepet játszó Vitnyédi István soproni ügyvéd, vagy a később Caraffa által kivégeztetett Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő birtokában. Az előbbi 12, az utóbbi 10, míg Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár, Hain Gáspár történetíró fia, a 18. század elején 9 katonai munkát gyűjtött könyvtárába.⁹⁶

A hadászati könyvek iránti érdeklődés megélénkülésének a 17. század közepén több jele mutatkozik.⁹⁷ Amíg 1600 és 1650 között mindössze 11 könyvjegyzékben akad valamilyen katonai mű, addig 1650 és 1700 között, évtizedenként egyenletes elosztásban, 26-ban. Nemcsak a tulajdonosok száma bővült,

⁹³ Georg Poch soproni tanácsstag: *Lesestoffe* 1. 273., 275.; Gutt eperjesi polgár: *Magánkönyvtárak* 2. 88.; Fauth Márk soproni aljegyző: *Lesestoffe* 1. 291.; Georg Preissegger soproni polgár: *Lesestoffe* 1. 318.; Vitnyédi István soproni ügyvéd: *Lesestoffe* 1. 313.; Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő: *Magánkönyvtárak* 2. 120.; Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár: *Magánkönyvtárak* 2. 316.

⁹⁴ *Lesestoffe* 1. 189. (Gall); *Magánkönyvtárak* 2. 275., 276. (Günther); *Lesestoffe* 1. 88. (Millner); *Lesestoffe* 1. 77. (Khern)

⁹⁵ *Lesestoffe* 2. 139. (Hueber); *Magánkönyvtárak* 2. 166. (Wilhelmb); *Lesestoffe* 2. 349. (Martinus)

⁹⁶ *Lesestoffe* 1. 304., 305., 307., 310., 313., 314., 315. (Vitnyédi); *Magánkönyvtárak* 2. 118., 120., 121., 124. (Zimmermann); *Magánkönyvtárak* 2. 314., 315., 316., 317., 318., 322. (Hain)

⁹⁷ Zrínyi Miklós ugyan a *Vitéz Hadnagy* 1650-es évek elején írt aforizmaiban többször panaszkodik a magyar nemesség hadtudományi művek iránti közönyösségére („Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük” 36. aforizma), megállapításai inkább az előző évtizedekre vonatkoznak, semmint az 1650–60-as években kétségtelenül meglévő érdeklődésre.

hanem a tulajdonosok és ezzel együtt feltehetően az olvasók köre is. A városi polgárság mellé ezekben az évtizedekben zárkóztak fel a főrendek, a köznemes-ség, valamint az alsópapság képviselői (szerzetesek, tábori lelkészek és prédikátorok).

A könyvtárjegyzékek tanúsága szerint a 17. század közepétől a hadtudományi nyomtatványok legjelentősebb olvasói rétege a hivatásszerűen fegyverforgató arisztokrácia lett. A század egészét tekintve ez a társadalmi kör birtokolta a legtöbb hadtudományi nyomtatványt, a ma ismert 309-nek mintegy az egy-harmadát. A külföldi egyetemeken tanult, Párizst is megjárt Pázmány Miklós például, aki az 1650-es években előbb pápai, majd veszprémi főkapitány volt, 16. főként a várépítéssel és a tüzérség témakörébe tartozó kötetet gyűjtött könyvtárába, latin, olasz, német, francia nyelvűeket (ez utóbbiak egy részét feltehetően Párizsból hozta magával). Batthyány Ádám, a Kanizsával szembevetett végek főkapitánya 6 kötetet, amelyek között van egy „lovon való hadakozásról” szóló német és egy „erőségekről való” olasz könyv, Forgách Zsigmond Ádám szalánci birtokos, katonáskodó főúr 4 német munkát, amelyek közül 3 szintén az erődítéstan körébe tartozik. A század második felének egyik legkiválóbb katonája, Esterházy Pál, akit 1681-ben éppen katonai érdemeiért választott az udvar nádorrá, 16. javarészt ugyancsak a hadiépítészetéről és a tüzérségről szóló kötetet tudhatott a magáénak.⁹⁸

A legjelentősebb magyarországi hadtudományi gyűjteményt is az e rétegbe tartozó Zrínyi Miklós hozta létre csáktornyai bibliotékájában. Zrínyi könyvtárának 1662 kora őszén felvett katalógusa önállóan, „Militares” cím alatt tartotta nyilván a hadtudományi köteteket. 1662-ben ez a szak 62 művet tartalmazott 34 kötetben. A gyűjtemény teljes nagysága azonban a más szakba keveredett és a katalógusban nem szereplő, ám Zágrábban ma is meglévő darabokkal együtt 70 mű lehetett.⁹⁹ Ez a könyvegyüttes nemcsak nagyságánál, összetételénél fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében. A nagyszabású, koncepciózus gyűjtés eredményeként nyolc ország szerzői vannak benne képviselve hat nyelven, s a hadtudomány java termése az ókori klasszikusoktól az olasz reneszánsz hadelméleten át a 17. századi haditechnikai, hadiépítészeti szakirodalomig. Zrínyi naprakészégét a hadtudományi irodalomban jól jellemzi, hogy az 1662-es katalógusban 2 az évben napvilágot látott katonai témájú munka is szerepel.¹⁰⁰ A

⁹⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 43., 45., 46., 47., 48., 50., 51. (Pázmány); *Magánkönyvtárak* 1. 150., Iványi 1983. 274., 275. (Batthyány); *Magánkönyvtárak* 2. 165., 166. (Forgách); *Lesestoffe* 2. 160., 168., 173–174. (Esterházy).

⁹⁹ *Bibliotheca Zriniana* 227–247.; HAUSNER 1994.

¹⁰⁰ *Florilegium fortificatorium tripartitum*. Halla, 1662. (A Gebhard Himself tallini mérnök-író eredetileg 1647-ben megjelent művét kibővítő és jegyzetekkel ellátó Johann Georg Pascha előszava 1662. március 20-án kelt!) MONDUID, Felix: *Classicum novi Hannibalis...* Bécs, 1662. *Bibliotheca Zriniana* 230., 239.

csáktornyai bibliotéka „Militares” szaka bármely európai kortárs arisztokrata gyűjteményével állja a versenyt.¹⁰¹

Zrínyi Miklós könyvtárának java része napjainkig fennmaradt, s a meglévő kötetek részletes információt nyújtanak a hadtudományi nyomtatványok provenienciájáról, kölcsönzéséről, használatáról; számos olyan adatról, amit a könyvtárjegyzékek nem tartalmaznak. A „Militares”-szak több kötete például eredetileg a strassburgi akadémián 1616-ban politikai-katonai tézisekből disputáló Listius Ferenc, Bethlen Gábor „tudományokban és a hadművészetben jártas” diplomatájának a tulajdonában volt, s annak 1630-ban bekövetkezett halála után, a Zrínyi szolgálatában álló Listius János révén került a Bibliotheca Zriniana-ba.¹⁰² A bejegyzések alapján az is megállapítható, hogy Zrínyi gazdag hadtudományi könyvanyaga ismertté vált a vele szoros kapcsolatban állók körében. Vegetius klasszikus katonai művének kötete 1664-ben például ifjabb Listius Jánosnál volt, akkor írta be a fiatalember buzdítását szolgáló jelmondatot és a kötet tanulmányozásra serkentő ajánlást Klesch Dániel pozsonyszentgyörgyi lelkész.¹⁰³ A már említett Vitnyédi István, Zrínyi „főember szolgálja” is kölcsönzött katonai műveket a csáktornyai könyvtárból, abból a célból, hogy mint 1662. november 13-án kelt levelében írja: „hadd tanuljak valamit in theoria más praxisából, az mikor szükségem nincsen, hogy könnyebben tudjam ad praxin redigálni (ha) szükségem lenne”.¹⁰⁴

Ezek az adatok a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosainak a könyvjegyzékekből alig ismert, jelentős csoportjára vetnek fényt. Hogy a magyarországi katonatársadalom gerincét alkotó köznemesség szerepe jóval nagyobb lehetett az európai katonai gondolkodás befogadásában, arra többek közt Szirmay András zempléni alispán könyvjegyzékéből lehet következtetni. Szirmay Thököly Imre iskolatársa volt Eperjesen, ezt követően 1676–77-ben a frankfurti egyetemre járt, ahol erődítéstant is hallgatott, sőt tanára ajánlásával egy hadmérnök főtiszt mellett részt vett Stettin ostromában is. Tanulmányai alatt gyűjtötte össze 9 kötetből álló kézikönyvtárát, amelyben olyan új és korszerű tüzérségi és várépítészeti munkák találhatók, mint például Kazimierz

¹⁰¹ *Bibliotheca Zriniana* 25–27. Hasonló nagyságrendű és összetételű ehhez Savoyai Eugén könyvtárának 82 tételt tartalmazó militaria-anyaga: 1. *Specification deren in der Prinz Eugenischen Bibliothek sich befindenden, und von der Kriegskunst handelnden Büchern* MOL P 1400 Jeszenák család lt.-a, Kéziratgyűjtemény 67. kötet, a FLEMING, Hans Friedrich: *Der Vollkomme Deutsche Soldat* (Leipzig, 1726) c. műve után kötött üres lapokon; vö. HAUSNER 1994. 27.

¹⁰² SPECKLIN, Daniel: *Architectura von Vestungen*. Strassburg, 1608.; valamint egy Diego Uffano, Jean Errard de Bar-le-Duc, Jacques Perret és Joseph Boillot erődítéstani és haditechnikai munkáit tartalmazó kolligátum. L. *Bibliotheca Zriniana* 27., 229., 245–246. Vö. HAUSNER 1996. 24.

¹⁰³ VEGETIUS, Renatus Flavius: *De re militari libri quatuor*. Leiden, 1592. (I. *Biblioteca Zriniana* 27., 241–242.)

¹⁰⁴ *Vitnyédi István levelei 1652–1664*. Kiad. FABÓ András. = Magyar Történelmi Tár (XV/I) 1871. 242.

Siemienowicz 1676-ban (!) Frankfurtban megjelent *Aussführliche Beschreibung Der grossen Feuerwercks- oder Artillerie-Kunst* című kötete, Georg Andreas Böckler 1660-ban Frankfurtban kiadott *Manuale architectura militaris*-a, vagy Allain Manesson-Mallet németül 1672-ben Amszterdamban napvilágot látott *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau* című műve. Thököly később nagy hasznát vette Szirmay hadmérnöki ismereteinek: az ő segítségével vették be a kurucok 1682-ben a kassai citadellát, majd ezt követően az ő tervei alapján erősítették meg a Felső-Magyarország politikai és katonai központjának számító város védelmét. 1683-ban Thököly Szirmayra, „mint ahhoz tudó és jó formában értő emberre” bízta a kuruc tüzérség irányítását is.¹⁰⁵

Kifejezetten az ország helyzetéből eredő sajátosságnak tekinthető, hogy a magyar egyházi értelmiség bibliotékáiban és gondolkodásában már a század közepére fontos helyet kapott a külföldi egyetemeken megismert hadtudomány. A szepességi születésű Thann András evangélikus lelkész 1659-ben a hazai háborús helyzet miatti időszerűségével indokolja a wittenbergi egyetemen előadott katonai építészeti téziseinek a témaválasztását. A legújabb erődépítészeti szakirodalmat idéző értekezéséből kiderül, hogy Thann Wittenbergben maga is hallgatta Christoph Nottnagel híres matematikus és katonai építész előadásait.¹⁰⁶ Thann nyomtatásban is megjelent hadtudományi disszertációja korántsem egyedülálló a korban, jóllehet a magyarországi résztvevők közreműködésével készült hasonló témájú egyetemi disszertációk összegyűjtése még nem történt meg.¹⁰⁷ A könyvjegyzékek is az egyházi értelmiségnek a katonai kérdések iránti érdeklődését támasztják alá: a 17. századból az egyházi intézményeket nem számítva 8 tulajdonost ismerünk név szerint közülük. Miskolci Csulyak István könyvtárában megvolt Vegetius és Polienus klasszikus munkája, Johann Winckler soproni evangélikus prédikátor tékájában Arnold Mengerling néhány évvel korábban kiadott *Kriegs-Belial* (Drezda, 1633) című műve. Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát volt a tulajdonosa Adam Junghaus *Kriegs Ordnung zu wasser und Landt* (Köln, 1611), Melchior Coress menekült evangélikus prédikátor Leonhard Fronsperger *Von Kayserlichen Kriegssrechten* (Frankfurt a. M., 1566), Kaposi Sámuel református teológus Georg Andreas Böckler *Manuale architectura militaris* (Frankfurt a. M., 1659)

¹⁰⁵ Magánkönyvtárak 2. 170., 172., 173. Szirmayról l. NÉMETHY Lajos: Szirmay Endre életrajza 1656–1706. = Századok 1885. 414–423.; NAGY László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp., 1983. 142–144., 259.

¹⁰⁶ *Dissertatio politico-mathematica ex architectura militari*. Wittenberg, 1659. RMK III. 2096. Magyar fordítását Thann életrajzával együtt l. *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVIII. század*. Vál., bev. és jegyz. WACZULIK Margit. Bp., 1984. 244–251.

¹⁰⁷ A 17. századból nekünk 13, magyarországi résztvevő közreműködésével tartott hadtudományi tárgyú egyetemi disputációról van tudomásunk, ennek egy része az egyházi értelmiséghez köthető. L. HAUSNER 1996. 29.

című művének.¹⁰⁸ Fönnmaradt erődítéstani kéziratából kikövetkeztethetően építészeti könyvekben gazdag könyvtára lehetett Mösch Lukács piarista tanárnak is, aki 1686-ban gróf Pálffy János Károly oldalán tábori papként jelen volt Buda ostrománál, majd ezt követően előbb a gróf gyermekeit oktatta hadmérnöki ismeretekre Bajmócon, utóbb, az 1690-es években a piarista kollégium tanulóit Privigyén.¹⁰⁹

Számos jele van annak, hogy a hadtudományi nyomtatványok a királyi Magyarországhoz hasonló utakon (egyetemjárás, politikai kapcsolatok stb.) eljuttotak Erdélybe is.¹¹⁰ Mégis erről a folyamatról a 17. századból kiadott erdélyi könyvjegyzékek a nagyrészt akkor keletkezett fejedelmi gyűjteményekén (Rákócziak, Apafiak) kívül jószerével egyetlen adatot sem tartalmaznak. A 18. századból is mindössze a Teleki család, Bethlen Gergely és Bánffy Dénes könyvei között találtunk 1-1, illetve az utóbbi esetében 3 katonai témájú kötetet.¹¹¹ A fejedelmi családok könyvtárai közül is csak az I. Apafi Mihály által megteremtett Apafi-bibliotéka őrzött számottevő mennyiségű, korszerűnek mondható hadtudományi művet. A két Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond könyvjegyzékeiben mindössze 4 hadászati kötet található,¹¹² az Apafi-család különböző időpontokban felvett könyvtárjegyzékeiben ezzel szemben 16 kötet. I. Apafi Mihály könyvei között ott sorakoztak Vegetius, Justus Lipsius, Hugo Grotius fentebb már említett munkái és Matthias Dögen *Architectura militaris moderna Theoria et Praxis* (Amszterdam, 1647) című erődítéstani kézikönyve.¹¹³ A családi bibliotékáról 1714-ben készített jegyzékben a modern hadiépítészeti művek egész sora szerepel Böcklertől Borgsdorffon és Coehoornon keresztül Leonhard Christoph Sturmig.¹¹⁴ Az Apafiak birtokában volt 16 hadtudományi nyomtatvány fele, azaz 8 kötet az erődépítészet kérdéseit

¹⁰⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 76. (Miskolci Csulyak); *Lesestoffe* 1. 118–119. (Winckler); *Magánkönyvtárak* 1. 117., 121. (Himmelreich); *Lesestoffe* 1. 52. (Coress); *Erdélyi könyvesházak* 3. 249. (Kaposi)

¹⁰⁹ Mösch Lukács (szerzetesi nevén Lucas a S. Edmundo): *Nucleus Architectonicae Militaris*. A *Collectio manuscriptorum mathematicorum* című kéziratában, Piarista Központi Levéltár Archivum Vetus, MSA. For 0–5/15. ff. 131r–143v. Mösch kéziratára Kilián István hívta fel a figyelmünket. Vö. KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök*. = Vigilia 1986. 8. sz. 582–588.

¹¹⁰ Utalunk itt Apáczaianak a 16. jegyzetben említett 1653-as székfoglaló beszédére, valamint Bethlen Miklósról, aki élete leírásában elmondja, hogy az utrechti egyetemen egy Wasner nevű híres matematikusként tanulta a militaris architecturát, amin ő igen kapott, olyannyira, hogy Adam Freytag erődítéstani könyvét is lefordította németből latinra. L. *Bethlen Miklós élete leírása magától*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. S. a. r. V. WINDISCH Éva. Bp., 1980. 574.

¹¹¹ *Erdélyi könyvesházak* 3. 168. (Teleki cs.), 65. (Bethlen), 307–309. (Bánffy)

¹¹² *Rákóczi* 65., 118., 124.

¹¹³ Apafi Mihály 1673 körül összeírt könyvjegyzéke: *Erdélyi könyvesházak* 3. 75–76. 1714-ben újból összeírták Apafi könyveit: *Erdélyi könyvesházak* 3. 80., 82., 84. Apafi egyik Grotius-kötetére (legalább kettő volt a birtokában) l. *Erdélyi könyvesházak* 3. 86.

¹¹⁴ *Erdélyi könyvesházak* 3. 112–113.

tárgyalta, 1-1 pedig a tüzérség (Saint-Remy de Surirey: *Mémoires d'Artillerie*. Párizs, 1697), illetve az ostromtechnika (Goulon: *Mémoires pour l'attaque et la deffense*. Hága, 1706) kérdéseit. Ezen kívül volt még egy, a hadakozás egészét átfogó enciklopédia (Johann Sebastian Gruber: *Die heutige Kriegs-Disciplin*. Augsburg, 1697). Hasonló arányok mutatkoznak II. Rákóczi Ferenc hadtudományi könyvei között. A szabadságharc kitörése előtt, 1701-ben 4 erődítéstani kötet (Vitruvius, Christoph Heidemann, Georges Fournier és Giacomo Vignola egy-egy traktátusa), 1 enciklopédikus mű (Simon Starovolskus: *Institutorum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640) és Henri Rohannak a hadsereg vezetésével foglalkozó *Le Parfait Capitaine* című munkája volt a birtokában.¹¹⁵

A Rákóczi-szabadságharcot követő időszakból fennmaradt könyvjegyzékek közül mindössze 8-ban találjuk nyomát a hadtudomány iránti érdeklődésnek; a hadtudományi nyomtatványok kiszorulnak a családi otthonokból, s a század második felében kialakuló szakképző intézmények könyvtárainak polcain bukkannak fel újra.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkeszti: KESERŐ Bálint.

Iványi 1983. = 11. *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983.

Dernschwam = 12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Sajtó alá rendezte: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984.

Zsámboky = 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*. GULYÁS Pál olvasatában. Szeged, 1992.

Dudith = 12/3. *Dudith András Könyvtára*. Részleges rekonstrukció. Összeállította és az előszót írta: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993.

Magánkönyvtárak 1. = 13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rendezte: VARGA András. Bp.–Szeged, 1986.

Magánkönyvtárak 2. = 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992.

Partiumi könyvesházak = 14. *Partiumi könyvesházak, 1623–1730*. Szeged, 1988.

Kassa = 15. *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rendezte: GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990.

Erdélyi könyvesházak 1. = 16/1. *Erdélyi könyvesházak I*. JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*. JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991.

Erdélyi könyvesházak 2. = 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szeged, 1991.

¹¹⁵ *Magánkönyvtárak 2.* 155., 156., 158., 159.

Erdélyi könyvesházak 3. = 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994.

Jezsuita = 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár.* Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990.

Lesestoffe 1. = 18/1. *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged, 1994.

Lesestoffe 2. = 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Szeged, 1995.

Rákóczi = *A Kárpát-medence koraiúj kori könyvtárjai. I. A Rákóczi-család könyvtárjai, 1588–1660.* Szerk.: MONOK István. Szeged, 1996.

ÁGOSTON 1995. = ÁGOSTON Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok.* = Történelmi Szemle (37.) 1995. 465–485.

BELLETTINI 1993. = BELLETTINI, Pierangelo: *Printing Houses in Romagna in the 17th Century Italy.* In: *The Italian Book, 1465–1800.* Studies presented to Dennis E. Rhodes. Ed. Denis V. REIDY. London, The British Library, 1993.

Bibliotheca Zriniana = A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár IV.)

BIRCHER 1979. = BIRCHER, Martin: *Deutsche Drucke des Barock, 1600–1720.* In: *Katalog der Herzog August Bibliothek.* Wolfenbüttel, Abteilung A. 2. köt. Nandeln, 1979.

BURKE 1966. = BURKE, Peter: *A Survey of the Popularity of Ancient Historians, 1450–1700.* = History and Theory (5.) 1966. 135–152.

BRUCKNER 1971. = BRUCKNER J.: *A Bibliographical Catalogue of the 17th Century German Books Published in Holland.* The Hague – Paris, 1971.

The Catalogus Universalis = The Catalogus Universalis. A facs. ed. of the Dutch Booktrade Catalogues. Compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. Utrecht, 1986. (Catalogi rediivivi.)

CHBD 1C = *Catalogus van de Historische Bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Legermuseum.* Deel 1C Samenstelling: J. van der MEIJ – C. H. de RUYTER. Leiden-Delft, 1975.

CHRISMAN 1982. = CHRISMAN, Miriam Usher: *Bibliography of Strasbourg Imprints, 1480–1599.* New Haven – London, 1982.

CLAIR 1976. = CLAIR, Colin: *A History of European Printing.* London – New York – San Francisco, 1976.

COCKLE 1957. = COCKLE, Maurice J. D.: *A Bibliography of Military Books up to 1642.* Second edit. London, 1957.

DE LA CROIX 1963. = DE LA CROIX, Horst: *The Literature on Fortification In: Renaissance Italy. Technology and Culture,* (4.) 1963. 30–50.

DEE 1939. = DEE, John: *General and rare memorials pertaining to the art of navigation.* Idézi: PLANT, Marjorie: *The English Book Trade. An Economic History of the Making and Sale of Books.* London, 1939. (2. ed. 1965.)

DOLLECZEK 1887. = DOLLECZEK, Anton: *Geschichte der österreichischen Artillerie.* Wien, 1887.

DOMOKOS 1986. = DOMOKOS György: *Váráépítézet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században.* = Hadtörténelmi Közlemények (33.) 1986. 47–110.

DOMOKOS, Kézirat. = DOMOKOS György: *Az olasz váráépítézet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében.* Kézirat. Megjelenés alatt a Studia Agriensia-nál.

DUFFY 1979. = DUFFY, Christopher: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World*. London and Henley, 1979.

DUFFY 1985. = DUFFY, Christopher: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*. London, 1985.

HALE 1964. = HALE, John R.: *The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance*. = *The Newberry Library Bulletin* (6.) 1964. 91–102.

HALE 1965. = HALE, John R.: *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology. c. 1450 – c. 1534*. In: HALE, J. R. – HIGHFIELD, R. – SMALLEY, B.: *Europe in the Late Middle Ages*. Evanstone, 1965.

HALE 1980. = HALE, John R.: *Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento*. In: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/2. Ed. Girolamo ARNALDI – Manlio Pastore STOCCHI. Vicenza, 1980. 245–289.

HAUSNER 1994. = HAUSNER Gábor: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 18–27.

HAUSNER 1996. = HAUSNER Gábor: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 18–30.

HAUSNER–VESZPRÉMY 1996. = HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (109.) 1996. 2. sz. 118–126.

HELLIE 1990. = HELLIE, Richard: *Warfare, Changing Military Technology, and the Evolution of Muscovite Society*. In: *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. Ed. by John A. LYNN. Urbana, 1990. 74–99.

IVÁNYI 1928. = IVÁNYI Béla: *A tüzérség története Magyarországon a kezdettől 1711-ig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (29.) 1928. 18–33., 152–176., 325–341., 413–453.

JÄHNS 1883. = JÄHNS, Max: *Cäsars Kommentarien und ihre literarische und kriegswissenschaftliche Folgewirkung*. Beiheft zum Militär-Wochenblatt. 8. Heft. Berlin, 1883. 343–386.

JÄHNS I. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Erste Abteilung. Altertum, Mittelalter, XV. und XVI. Jahrhundert*. München und Leipzig, 1889.

JÄHNS II. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Zweite Abteilung. XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740*. München und Leipzig, 1890.

KELENIK 1988. = KELENIK József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 1988. 3. sz. 484–520.

KELENIK 1991. = KELENIK József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában (A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben)*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 1991. 80–122.

KELENIK 1994. = KELENIK József: *Egy jeles katonai teoretikus Magyarországi szolgálatában: lovag Lazarus Schwendi ezredes*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 13–17.

KELENIK 1996. = KELENIK József: *Tisztképzés vagy nemesi iskola? Gondolatok a XVI. század magyar katonai képzéséről*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 12–17.

La Manière 1975. = La Manière de Combattre. In: *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. V. J. PARRY. London, 1975. 218–256.

LAVATER 1984. = LAVATER, Hans Conrad: *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1984. (Ausstellungskataloge Nr. 42.)

LEERS 1992. = *Eleven Catalogues By Reinier Leers, 1692–1709*. Intr. H. H. M. van KIESHOUT – O. S. LANKHORST. Utrecht, 1992.

LEÓN 1996. = LEÓN, Fernando González de: „Doctors of the Military Discipline”: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. = *Sixteenth Century Journal* (XXVII/1.) 1996. 61–85.

NEUMANN 1992. = NEUMANN, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von Spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. Teil. I. Textband. Bonn, 1992. (Architectura militaris, Bd. 3.)

NICKLE 1975. = NICKLE, B. H.: *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*. Diss. University of Delaware, 1975.

NOWAK 1976. = NOWAK, Tadeusz Marian: *Polish Warfare Technique in the 17th Century*. In: *Military Technique Policy and Strategy in History*. Warsaw, 1976. 11–94.

OESTREICH 1969. = OESTREICH, Gerhard: *Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform*. In: UÖ.: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staats*. Berlin, 1969. 11–34. (először megjelent: *Historische Zeitschrift* (176.) 1953. 17–43.)

OESTREICH 1989. = OESTREICH, Gerhard: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606)*. Göttingen, 1989.

Orange-Nassau = The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library. Ed. A. D. RENTING – J. T. C. RENTING-KUIPERS. Rotterdam, 1993.

ÓSTA KA HKR Prot. Exp. és Reg. = Österreichisches Statsarchiv, Kriegsarchiv, Protocollum Expeditum és Registratur, kötetszám, foliószám, numerus.

PARKER 1972. = PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*. Cambridge, 1972.

PARKER 1988. = PARKER, Geoffrey: *Die militärische Revolution*. Frankfurt – New York, 1988.

PARKER 1995. = PARKER, Geoffrey: *The „Military Revolution, 1560–1660” – A Myth?* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. by Clifford J. ROGERS. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. 37–54.

PATAKI 1931. = PATAKI Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. Bp., 1931. 98–132. (A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I.)

PERJÉS 1967. = PERJÉS Géza: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)*. = *Hadtörténelmi Közlemények Új f.* (14.) 1967. 339–372.

PERJÉS 1976 = PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író*. (Bevezető tanulmány) In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp., 1976. 7–45.

POLLAK 1991. = POLLAK, Martha D.: *Military Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City. A Checklist of Treatises on Fortification in The Newberry Library*. Chicago, The Newberry Library, 1991.

RALSTON 1990. = RALSTON, David B.: *Importing the European Military. Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914*. Chicago–London, 1990.

REINHARD 1986. = REINHARD, Wolfgang: *Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform*. In: *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*. Hrsg. Franz Josef WORSTBROCK. Wernheim, 1986. 185–203. (Acta Humaniora, XIII.)

REYNOLDS 1953. = REYNOLDS, B.: *Shifting Currents in Historical Criticism*. = *Journal of the History of Ideas* (14.) 1953.

RÖMERLINGH 1973. = RÖMERLINGH, J.: *Hendrik Ruse*. = *Spiegel Historiae* (8.) 1973. 565–569.

SARTON 1934. = SARTON, George: *Simon Stevin of Bruges*. = *Isis* (21.) 1934. 241–304.

SCHMIDTCHEN 1977. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance*. Düsseldorf, 1977.

SCHMIDTCHEN 1990. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, 1990.

SCHUKKING 1964. = SCHUKKING, W. H. (Ed.): *The Principal Works of Simon Stevin*. Amsterdam, 1964.

SIMONI 1993. = SIMONI, Anne E. C.: *Italian military books published at Antwerp in the early 17th century*. = *The Italian Book* 1993.

STORNO 1941. = STORNO Miksa: *Adalékok a győri vár építéstörténetéhez*. = *Győri Szemle* 1941. 3. sz. 151–153.

TAYLOR 1973. = TAYLOR, Frederick Lewis: *The Art of War in Italy, 1494–1529*. Westport, Connecticut, 1973.

The Catalogus universalis. = *The Catalogus universalis*. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. (Catalogi redivivi).

VESZPRÉMY 1995. = VESZPRÉMY László: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban*. In: *A magyar katonai gondolkodás története*. i. m. Bp. 1995.

WEBB 1965. = WEBB, Henry J.: *Elizabethan Military Science. The Books and the Practice*. University of Wisconsin Pr., Madison, Milwaukee–London, 1965.

ZASTROW 1839. = ZASTROW, Anton von: *Geschichte der beständigen Befestigung ...*. Leipzig, 1839.

GYÖRGY DOMOKOS – GÁBOR HAUSNER – LÁSZLÓ VESZPRÉMY

Kriegswissenschaftliche Drucke in alten ungarischen Bücherverzeichnissen

Es begann im Jahre 1996 das Versammeln der ungarländischen kriegswissenschaftlichen Drucke und Handschriften und die Verfertigung eines Katalogs. Die auf Grund des in der ersten Periode verfertigten Katalogs geschriebene Studie machte die Verwertung der in den inländischen Bücherverzeichnissen gefundenen Drucke – 309 Stücke insgesamt –, was 134 Werke aus dem 16–17. Jahrhundert bedeutet. Die Untersuchungen beweisen, dass die wichtigsten Werke der europäischen kriegswissenschaftlichen Fachliteratur in den ungarländischen Sammlungen vertreten waren. Die Studie analysiert die sprachliche und thematische Verteilung der Werke, und nennt auch die am häufigsten vorkommenden Verfasser. Weil die Besitzer der 309 Bände meistens bekannt sind, auf Grund dessen stellen die Verfasser auch den Verlauf der inländischen Rezeption der kriegswissenschaftlichen Werke vor. Die bedeutendste ungarländische kriegswissenschaftliche Sammlung wurde von Miklós Zrínyi in seiner Bibliothek zu Csáktornya zustande gebracht.

TÓTH SZILVIA
A Kút (1926–1927)

A képzőművészek Új Társaságának folyóirata

A *Kút* művészeti folyóirat volt. A Képzőművészek Új Társasága adta ki, 1926–27-ben jelent meg.¹ Összesen tizenegy szám látott napvilágot, ebből kettő dupla szám volt. Az első 1926. március 28-án jelent meg, az utolsó szám pontos dátumát nem tudjuk.²

A folyóirat első számát Dénes Lajos, második és harmadik számát Dénes Lajos és Rózsa Miklós, a többit Rózsa Miklós szerkesztette. A szerkesztési munkában részt vett Gyöngyösi Nándor is.³

Dénes Lajos nevét lexikonok nem őrzik. A *Kút* 4. számában mond le szerkesztői tisztjéről, távozását hivatalos teendőivel indokolva. A *Kút* szerkesztősége az V. kerület Sziget u. 40-ben volt, az 1924-ben kiadott telefonkönyv szerint Dénes Lajos főgimnáziumi tanár lakásán.⁴ (A szerkesztőség 1926 augusztusában költözik az Andrásy útra, majd 1927-ben a Nagymező utcába.)

¹ A Képzőművészek Új Társasága 1924-ben alakult. A szakirodalomban legtöbbször a KUT rövidítéssel szerepel. A társaság 1926-ban *Kút* címmel folyóiratot adott ki. Dolgozatomban a félreértések elkerülése végett *Kút* szóval csupán a folyóiratot jelölöm.

De természetesen beszélnem kell a társaságról is. A folyóiratnak két évfolyama jelent meg. De mindazonáltal hangsúlyozni szeretném, hogy a folyóirat története még a kérdéses két évben, 1926/27-ben sem azonos a társaság történetével. Nem csupán azért, mert a társaság nem minden tagja szerepel a *Kút*-ban, hanem azért is, mert a társaság művészi és propaganda munkája tágabb volt – természetesen – a folyóiraténál. Így 1926-ban, tehát a *Kút* megindulása évében a Raith Tivadar szerkesztette *Magyar Írás* körkérdéssel fordult a társaság vezetőihez, hogy azok állásfoglalását az új művészet aktuális kérdéseiről megismerjék. L. *Magyar Írás* 1926. (6.) 2–3. sz. 15–19.

² A *Kút* első száma 1926. március 28-án jelent meg. Az utolsó száma 1927-ben a 4–5. szám volt. A pontos dátumot nem közli, ezt utoljára a II. évfolyam 1. száma adja meg, mely 1927. március 31-én jelent meg.

³ Gyöngyösi Nándor szerkesztő és felelős kiadó az I. évf. 2–4. számában, szerkesztő az 5. számban. Neve az I. évf. 6. számától kezdődően nem szerepel. Gyöngyösi Nándor első könyve 1922-ben jelent meg *Egy álarcos lovag szerelmei* címen. A *Kút* I. évf. 1. számába *A nagy példa* címen írt Rippl-Rónairól cikket. A *Kút* megszűnte után 1927–1933 között, a *Képzőművészet* c. folyóirat főszerkesztője volt.

⁴ A Budapesten és Budapest környékén levő magyar kir. távbeszélőhálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora 1924. január hó. Az 1924-ben kiadott telefonkönyv 1926-ban is érvényben volt.

Rózsa Miklós (1874–1945) író, művészettörténész, polgári foglalkozása szerint ügyvéd. Egy ideig *A Hét* egyik szerkesztője. A Nemzeti Szalon titkára volt, 1909-ben megalapította a Művészházat, melynek ügyvezető és művészeti igazgatója volt. A Művészházban kerültek bemutatásra, még az első világháború előtt, a francia és német avant-garde képzőművészet alkotásai először Magyarországon, – az ott látottakról Kassák Lajos soha nem feledkezett meg.^{5a} Rózsa Miklós Malonyai Dezső munkatársa volt a *Magyar nép művészete* c. gyűjteményes vállalkozásban. *A magyar impresszionista festészet* címen 1914-ben megjelent könyvéhez Lyka Károly írt előszót. Verset, novellát és színműveket is írt, a Debrecenből Budapestre felkerült ifjú Szabó Lőrinc egyik korai pártfogója volt. Személyében tehát a magyar és nemzetközi képzőművészet – az egyéb művészeti ágak iránt is érdeklődő – kitűnő szakértője került a *Kút* élére.^{5b}

A *Kutat* előbb a Budapesti Hírlap nyomdája, majd az Általános Nyomda Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság nyomtatta Budapesten. Az első évfolyam harmadik és negyedik számát a békéscsabai Tevan nyomtatta.

A *Kút* első nyolc számának borítólapja egységes tervezésű. Egyszínű alapon (kék, narancs, piros, sárga) a borítólap felső harmadában a cím szerepel. A lap alján négyszer alacsonyabb és keskenyebb betűtípussal „művészeti folyóirat” felírás olvasható. Alatta arab számmal a szám megjelölése. A színes borítólap belső oldalán van a tartalomjegyzék. A belső címlapot a *Kút* művészeinek alkotásairól készült egész oldalas reprodukció foglalja el. (Az elsőtől a harmadik számig Vaszary Jánosé, majd Rippl-Rónaié, Csók Istváné, Koszta Józsefé és Márfy Ödöné.)

Az 1927-es évfolyam borítólapja új tervezés szerint készült. A folyóirat címe átlós elrendezésben került a borítólapra, feltünteteti a szerkesztőt is, és megjelöli az évfolyamot és a számot. A borítólap a konstruktív képszerkesztés és tipográfia jegyeit viseli, az egyszínű alapon fekete és alapszínű négyszögek előtt illetve azok kompozíciójából rajzolódnak ki a betűk. Csak a második évfolyam harmadik számának egyszerűbb tervezésű címlapja kivétel. A második évfolyam belső címlapjait gróf Klebelsberg Kuno fényképe, Rippl-Rónai és Márfy Ödön egy-egy festménye, illetve Ferenczy Noémi kárpitja díszítette. A lap színes illusztrációkat, képeket nem közölt.⁶

^{5a} „Ebben az időben nyílt meg a Művészház Szekfü utcai palotája. Társadalmi szenzáció, a lakók foglalkoznak az egyesület múltjával, részletesen megtárgyalják a palotaszerű épületet és a megnyitás napján a hatalmas termék megtelnek nézőközönséggel. Uitz-cal mentünk el a kiállításra (...) Az általános zsongásból ki lehetett hallani Rózsa Miklós hangját. Vitakozott, gúnyosan felnevetett, lelkesedett a képek előtt, és harcolt a hitetlenekkel. Olyan volt ez a gyülekezet, mint valami népgyűlés. S ez a vékony termetű, nagy gesztusú ember volt az ünnepi szónok. Élet van körülötte, s ő maga az élet kikiáltója.” KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*. 2. köt. Bp. 1983. 118. Rózsa Miklósról és a Művészházról Rippl-Rónai József is ír *Emlékezéseiben* (Bp. 1957. 134.).

^{5b} 1930-tól Rózsa Miklós *Új Szín* címmel szerkesztett újságot. Molnár Farkas Bauhausról írt tanulmánya és 1931-ben Rabinovszky Máriusz Csontváry tanulmánya itt jelent meg.

⁶ A Gyöngyösi Nándor szerkesztette *Képzőművészetben*, és a Vankó Vilmos majd Biró Miklós által szerkesztett *Magyar Grafikában* voltak színes oldalak, illetve az utóbbiban illusztrációk. A nyomás technikája azonban inkább csak egyszerűbb színezésű síkkompozíció visszaadására volt megfelelő.

A *Kút* képzőművészeti lap, de nem egészen annak indul. Feltűnő ugyanis, hogy az első évfolyam első számában, 1926 tavaszán, Szabó Lőrinc és az akkor még költőként is számon tartott Komlós Aladár egy-egy verssel szerepel benne. A harmadik szám közölte Hervarth Walden *Nőstény* c. expresszionista drámáját. Szabó Lőrinc és Komlós Aladár jelenléte arra enged következtetni, hogy a lap a *Nyugattól* elszakadni kívánó fiatal költők egy csoportjának kínált helyet. (A *Kút* művészei a Szinyei Társaságtól és a Mücsarnoktól kívántak függetlennedni.) Szabó Lőrinc majd 1927-ben indította meg az összesen hat számot megélt és az ifjú írók önállóságát demonstrálni kívánó *Pandora* c. folyóiratát. 1927-ben a *Kút* és a *Pandora* között bizonyos rokonság volt megfigyelhető. Komor András a *Kút*-ban művészeti kritikát, a *Pandorá*-ban novellát közölt, Németh Antal mindkét lapban a színházról érkezett. Ugyancsak ő írt a *Pandorá*-ba terjedelmes tanulmányt Pátzay Pálról, melyet a *Kút* II. évf. 1. sz. Figyelő rovatában részletesen ismertetett. Itt a *Pandorát* „a modern irodalom új előkelő” folyóiratának nevezi.

A *Kút* első számában közzétett Szabó Lőrinc vers külön figyelmet érdemel. A vers címe itt *Akarom, hogy félj, ha látsz*. Ugyanez a vers az ugyancsak 1926-ban megjelent *A Sátán műremekei* c. kötetben *Sebeidet tányérodra rakom* címre változott. 1943-ban Szabó Lőrinc kiadta *Összes verseit*. A kiadás számára első négy kötetének anyagát lényegesen átdolgozta. A vers címe újra változott: *Nézlek, szelíden, szóltanul*. 1943 óta a különböző Szabó Lőrinc kiadások a kérdéses verset már ezen a címen közlik.

A harmadik számban közölt – már említett – expresszionista dráma kettős jelentésű a folyóirat összefüggésében. Talán még annak a jele, hogy a folyóirat irodalmi, de legalábbis színházi orgánum is kíván lenni. Ugyanakkor tiszteletadás a modern művészet egyik legnagyobb apostola előtt. Walden 1910-ben alapította meg előbb a Sturm galériát, majd az azonos című folyóiratot. (Az előbbi 1924-ig működött, az utóbbi 1932-ig állt fenn.) Mindkettő az akkor modernnek nevezett fiatal művészek nemzetközi seregszemléje volt. A galéria és a folyóirat már az első világháború előtt is jelentős szerepet töltött be: Chagall például ott állított ki először francia barátai Apollinaire és Cendrars támogatásával. A Sturm hatása a világháború alatt sem csökkent, tanúsítják ezt Kassák Lajos folyóiratai és a belga Pansaers *Résurrection* c. folyóirata. Az első világháború után Walden nagy szerepet játszott az avant-garde művészek nemzetköziségének újraélesztésében. A *Kút* munkatársai közül Kádár Bélának, Scheiber Hugónak^{7a} és Kállai Ernőnek volt szoros kapcsolata a *Sturmmal*. Moholy-Nagy László, akitől a *Kút* ugyan nem közölt képet, de a Képzőművészek Új Társaságának tagja volt, a *Sturm* főmunkatársa. Kassák Lajos, akinek ajánlására az említett magyarokat a Sturm galéria illetve folyóirat foglalkoztatta, harmadszázaddal később *Az izmusok történetében* a legnagyobb rokonszenvvel írt Waldenről. Szükségeseinek tartotta Kassák megjegyezni, hogy a *Sturm* által

^{7a} Mindketten megfestették Walden portréját. L. in: *The Hungarian Avant-garde 1914–1933*. Exh. and catalogue by John Kish. University of Connecticut, 1988. 24., 59.

kiadott levelezőlapoknak köszönhetően ismerte meg a magyar közönség számos nagy külföldi művész nevét. (Picasso, Braque, Klee, Chagall, Kandinsky, Koschka, Léger, Juan Gris stb.)^{7b}

A Képzőművészek Új Társasága 1924-ben alakult. A *Kút* című folyóirat – a Társaság két évvel később létrejött lapja – három cikkben is ismerteti a Képzőművészek Új Társasága történetét, előbb a második számban Rózsa Miklós (*Diadalmi ének*) és Fónagy Béla (*Reflexiók a KUT kiállítása körül*), majd az ötödik számban ismét Rózsa Miklós. Címe *Elöljáró beszéd* és eredetileg a Társaság műcsarnoki kiállításán hangzott el 1926-ban. A Képzőművészek Új Társasága 1924 májusában rendezte első, 1925 márciusában második, 1926 márciusában harmadik és 1926 novemberében negyedik kiállítását. Ez utóbbi volt az első műcsarnokbeli kiállításuk, amely társadalmi elismertetésüket igazolta. A Társaság tagjai, írja Rózsa, a Nyolcak és a MIÉNK utódjának tartják magukat. 1926-ban a Társaság tagjai két csoportra oszlottak: törzstagokra és rendes művésztagokra, de voltak műpártoló tagjai is, akiknek száma az ötszázat is meghaladta. „A rendes művésztagok száma e pillanatban 62, de azoknak csatlakozásával, akik lelki közösséget vállalnak velünk számuk, de műpártoló tagjainkké is szinte napról napra gyarapodik.”⁸ A Képzőművészek Új Társasága elnökségi tagjai: Rippl-Rónai József, Vaszary János és Márffy Ödön voltak. (Az 1927-es szervezeti átalakulás után Vaszary helyét Beck Ö. Fülöp foglalta el.) A Képzőművészek Új Társaságának külföldön élő magyar művészek is tagjai voltak: így Moholy-Nagy László (Dessau), aki Kassákkal közösen adta ki Bécsben, 1922-ben az *Új művészek könyve* c. antológiáját, továbbá Péri László (Berlin) és Huszár Vilmos (Hollandia).

A Képzőművészek Új Társaságának 1926-os újjáalakuló ülésekor tiszteleti taggá választották gróf Klebelsberg Kuno kultuszminisztert. Fontos ezt megjegyezni, ha a Társaságot és folyóiratát jellemezni akarjuk. A második évfolyam első száma belső címlapján közli a miniszter fényképét, majd szerkesztőségi cikket közöl. Mottójában idézi a miniszter szavait: „Felelős kultúrpolitikus, aki közpénzekkel sáfárkodik, saját egyoldalú ízlését nem követheti, és nem vonhatja meg az állami támogatást semmilyen iránytól sem, ha azt annak követői tehetséggel képviselik.” A szerkesztőségi cikk hangsúlyozza, hogy Klebelsberg Kuno elsőként merete kimondani, hogy sem a szépművészeti miniszter, sem más felelős tényező a saját ízlését nem oktrojálhatja rá az államra, hogy minden művészi irányzatnak megvan a létjogosultsága, nemcsak a „hivatalos”, az „állami művészetnek”. „Tehát nekünk is. Nekünk is a lenézetteknek, az eddig kiközösítetteknek, a progresszíveknek. A miniszter szavára egyszerre leomlottak a magyar reakciós művészet Jerikójának falai.” Ezt követően a *Kútnak* még három száma jelent meg.

A *Kút* története természetesen nem azonos a társaság történetével. A társaság 1924-ben alakult és többszöri átszervezés után 1941-ig fennmaradt. A *Kút* pedig mindössze két évfolyamot élt meg. A társaság és a folyóirat történetét

^{7b} KASSÁK Lajos: *Az izmusok története*. Bp. 1972. 205.

⁸ RÓZSA Miklós: *Elöljáró beszéd*. = *Kút* 1926. 5. sz. 3.

meghatározza az, hogy mindkettő jelentős szerepet játszott a háború után újjaszerveződő magyarországi művészeti életben.

1918-ban megszűnt az 1900 óta Lyka Károly szerkesztésében 1902-től kezdve megjelenő *Művészet* c. folyóirat, mely felbecsülhetetlen szolgálatot tett a világháború előtti magyar művészetnek. Helyén úr támadt, melyet olyan rövid életű lapok mint az Elek Artúr szerkesztette *Műbarát* (1921–1923) és a Pogány Kálmán szerkesztésében megjelenő *Ars Una* (1923–1924) nem töltötték be. Magyarországgal ellentétben, Bécsben volt bizonyos folytonosság. Kassák Lajos ugyanis 1920-ban Bécsben újraindította a *Ma* c. lapot, mely eredetileg Budapesten jelent meg 1916 és 1919 között. (Jellemző, hogy a Horthy elől emigráló Kassák folyóiratát még Kun Béla tiltatta be.) De a *Mában* csak emigráns magyar művészek vettek részt, és egyre inkább nemzetközi orgánummá vált.

Az úr betöltésére vállalkozott a Képzőművészek Új Társasága és a folyóirata. A lap munkatársai közül többen is szoros kapcsolatban álltak korábban (és olykor később is) Kassákkal, aki közülük nem is egyet, így Pátzay Pált, elsőként fedezett fel. A *Kút* nem állt egyedül, 1925-ben megindult a *Magyar Művészet*, melyet a Szinyei Merse Pál Társaság Barátainak Köre (úgyszintén 1925-ben alakult) és az Atheneum támogatott. A Majovszky Pál szerkesztette *Magyar Művészetet* a Baráti Kör tagilletményként kapta.⁹ Az 1920 tavaszán megalakult Szinyei Merse Pál Társaság több tagja majd a Képzőművészek Új Társaságában és a *Kútban* játszik vezető szerepet: pl. Rippl-Rónai József, Vaszary János, Csók István, Szőnyi István, Beck Ö. Fülöp.¹⁰ 1926-ban Beck Ö. Fülöp kapott Szinyei jutalmat, aki a *Kút* egyik állandó munkatársa volt, 1926-ban Aba-Novák Vilmos, szintén a Képzőművészek Új Társaságának tagja. „Az egész művésztszadalom – a mérsékelt konzervatívaktól a mérsékelt modernekig, vagy kissé azon túl is – számíthatott a Szinyei Társaságra. A Társaság áthidaló szerepet töltött be a Műcsarnok és a KUT között” – írja Timár Árpád.¹¹

A *Kút* első számának programcikkét Kállai Ernő írta. Kállai Ernő (1890–1954) Kassák bécsi *Májának* megbecsült munkatársa volt, ugyanakkor rendszeresen közölt cikkeket a budapesti *Ars Unában* kortárs magyar és német művészetről. A Bauhaus tanáráról évtizedekkel később *Az izmusok történetében* is nagy elismeréssel beszélt Kassák. Kállai cikke – *Magyarság és európaiság* – a szerző 1925-ben Budapesten magyarul és Lipcsében németül megjelent *Új magyar piktúra 1900–1925* c. könyvének és elsősorban 1925 januárjában Berlinben írt Előszavának nézeteit ismétli meg illetve gondolja tovább.

⁹ A *Magyar Művészet* jóval túlélte a *Kutat* mert csak 1938-ban szűnt meg. 1931-től a Művészeti Múzeumok Baráti Egyesülete is támogatta. A korszak két képzőművészeti lapja volt még a *Magyar Iparművészet* (1897–1941) – 1910-től 1930-ig Györgyi Kálmán szerkesztette –, valamint a *Magyar Grafika* (1920–1932) c. színvonalas szaklap, melyet Vankó Vilmos és Bíró Lajos szerkesztett.

¹⁰ A Szinyei Merse Pál Társaság pártoló tagjai közé tartozott Gerő Ödön.

¹¹ TIMÁR ÁRPÁD: *A művészeti élet szervezeti keretei*. In: *Magyar művészet története 1919–1945*. Szerk. KONTHA Sándor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 74.

„A *Kút* régen esedékes és szükséges folyóirata nagyon kifejezetten európai orientációjú modern művészeti szemlének indul. Teszi ezt olyan időben, amikor a legtüzesebb rajongók is túlvannak a háborút követő évek utópisztikus és romantikus nemzetköziségén.”¹²

Az idézet második mondata kimondatlanul is vitázik, Kassák egy időben a nemzeti jelleget a képzőművészetben és a költészetben túlhaladottnak tekintette. Valószínűleg a Kállai cikk az oka, hogy Kassák *Az izmusok történetében* nem említi a *Kút* c. folyóiratot (noha számos munkatársáról más vonatkozásban ír) és ez lehet az oka annak is, hogy Kállai Ernő nem szerepelt a *Dokumentum*-ban. A bécsi emigrációból visszatért Kassák 1926 decemberében alapította meg – Déry Tibor, Illyés Gyula, Nádass József és Németh Andor társaságában – az összesen hat számot megért folyóiratot. A *Dokumentum*, ami az eredeti tervek szerint a bécsi *Ma* folytatása lett volna, a *Kút* egyik riválisa volt. (Kállai Ernő majd újra szerepelt Kassák 1929-ben megindított *Munka* c. folyóiratában.)

Kállai *Új magyar pikktúra 1900–1925* c. könyvét összesen 83 kép illusztrálta. Érdekes megnézni, hogy kik azok, akiktől Kállai képeket közölt, és akik a *Kút*-ban is majd megjelennek. Ezek a következők: Rippl-Rónai József, Vaszary János, Schönberger Armand, Derkovits Gyula, Perlott-Csaba Vilmos, Szobotka Imre, Kmetty János, Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos, Nemes-Lampérth József, Czóbel Béla, Scheiber Hugó, Márfy Ödön, Egry József. Legalább olyan jellemző azok névsora, akik szerepelnek Kállai könyvében, de nem jelentek meg a *Kút* c. folyóiratban: Kassák Lajos, Tihanyi Lajos, Bernáth Aurél, Moholy-Nagy László, Péri László, Bortnyik Sándor, Huszár Vilmos. (Az a tény, hogy a felsoroltak közül többen is ez idő tájt külföldön éltek, nem döntő, mert ettől még tagjai lehettek, vagy voltak a Képzőművészek Új Társaságának. A *Kút*-ban azok nem szerepelnek, akiket Kállai a kubizmus és konstruktivizmus fejezetben tárgyal vagy Tihanyi, akit a szerkezetes naturalizmus címszóval jellemez.)

A *Kút* tehát leginkább expresszionista folyóiratnak nevezhető. De az expresszionizmus kifejezés nagyon bizonytalan. Kubista vagy futurista mozgalom vagy aktivista mozgalom (Kassák) ugyanis létezett, expresszionista mozgalom viszont nem létezett.¹³ A művészettörténészek ma is vitatkoznak azon, hogy az expresszionista szó mikor fordult elő először. Walden és a *Sturm* a háború előtt és a háború után nem csupán expresszionistákat, hanem a modern művészet legkülönbözőbb áramlataihoz tartozó alkotókat népszerűsített. Így Walden különösen sokat tett az olasz futurizmus terjesztéséért. A *Kút* munkatársai közül Scheiber Hugó egy ideig szoros kapcsolatban állt Marinettivel. A *Sátán műremekeit* író Szabó Lőrincet is az expresszionizmus jellemzi.¹⁴

Az expresszionista jelző csak rendkívül óvatosan és inkább irányt jelzően használható. A *Kút*-ban ugyanis több generáció és többféle művészi orientációjú

¹² KALLAI Ernő: *Magyarság és európaiság*. = *Kút* 1926. 1. sz. 7.

¹³ LYNTON, Norbert: *Expresszionism*. In: *Concepts of Modern Art*. Revised and enlarged edition. Ed. by Nikos STANGOS. London, 1981. 30.

¹⁴ Vö.: KABDEBŐ Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp., 1970. 390–445.

festővel, illetve műalkotással találkozunk. Rippl-Rónai József már a múlt század végén jelentős alkotó volt, aki egyfajta francia orientációt képviselt. Derkovits viszont mintegy három évtizeddel azután lép fel, hogy Rippl-Rónai első komoly sikereit aratta. A művészettörténet tanúsága szerint a *Kút*-ban szereplő Rippl-Rónai és Vaszary János az első világháború után nem hoztak létre jelentős új eredményeket.¹⁵ Ferenczy Béni 1910-ben Párizsban Archipenko tanítványa volt. Pátzay Pál az első világháború idején volt főiskolás hallgató, abban az időben, amikor a franciaországi utazások lehetősége megszűnt. Derkovits a háború után indult. Rippl-Rónait Kassák Lajos nagyon becsülte, előfutárnak tartotta, de hangsúlyozta róla, hogy nem volt avant-garde művész.¹⁶ Noha Csáky Józsefnek a már háború előtt Párizsban megtelepedett kubista szobrásznak, Blaise Cendrars barátjának egyik művét is reprodukálta a *Kút*, melyben egyébként rövid, inkább csak hírszerű beszámolót olvashatunk a belgákról és a hollandokról, a lapot elsősorban német orientáció jellemzi. Egyébként Kassáknak is főként német kapcsolatai voltak. Maga Kassák, aki a *Kút* című folyóiratot nem említi, *Az izmusok történetében* így ír: „A modern festők kiállító-helyisége ez idő tájt a „Belvedere” a Váci utcában. Igazgatója Fónagy Béla volt. Itt vonultak fel a magyar expresszionisták: Bokros Birman Dezső, Derkovits Gyula, Jándi Dávid, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Schönberger Armand, Tihanyi Lajos”.¹⁷ A „Belvedere” igazgatója, továbbá a felsoroltak Jándi és Tihanyi kivételével a *Kút* munkatársai voltak. Jelenlétük is indokolja, hogyha óvatosan is, a *Kutat* expresszionista vagy az expresszionizmushoz közel álló lapnak nevezzük.

Fónagy Béla (1875–1935), művészettörténész, aki budapesti tanulmányait az első világháború előtt Németországban és Olaszországban egészítette ki, majd hosszabb időt töltött Franciaországban, 1921 és 1924 között volt a „Belvedere” kiállító helyiség igazgatója. Az 1935-ben kiadott Éber László szerkesztette lexikon munkatársa volt, a *Művészet*, a *Magyar Művészet* és a *Nyugat* hasábjain jelentek meg írásai. A *Reflexiók a KUT kiállítására körül* c. cikkében, amelyben az egymást váltó generációkat követve beszél a KUT 3. kiállításának (1926. március, Ernst Múzeum) résztvevőiről, így ír:

„Aki a kiállítást szeretettel nézte, könnyen eligazodott benne a Rómába vezető utak minden sokfélesége mellett is. Csak az alkotó művészek szemével kellett nézni, hogy a művész tulajdonképpen mire törekedett és mennyiben érte el azt. Aki nem ezt tette, hanem más törekvésű és célú művészek szemével nézett, vagy a természet hű mását kereste ott, ahol a természet csak kiinduló pontja, vagy ébresztője volt a művészeknek, (kinek lelkében a látottak vagy élmények továbbrezegtek és tevődtek össze képpé, vagy szoborrá a saját lelkének és látási módjának törvényei szerint) – az már eleve hamis szemszögből nézte a kiállítást és természetesen így csak hamis értéke-

¹⁵ Vö.: BERNÁTH Mária: *Rippl-Rónai József*. (Bp. 1976.) és SZABADI Judit: *Rippl-Rónai József*. (Bp. 1978.), valamint HAULISCH Lenke: *Vaszary János*. (Bp. 1978.)

¹⁶ KASSÁK Lajos: *Az izmusok története*. Bp. 1972. 162.

¹⁷ Uo. 303.

léshez juthatott. (...) A művészet ún. törvényei a művészi alkotások alapján keletkeznek és hamar megdőlnék, ha új törvényhozók jelentkeznék.”¹⁸

Fónagy Béla ebben a cikkében a modern, sokszor avant-garde-nak nevezett művészet alapelveit sorolja fel. Ezeket az elveket költők és képzőművészek a század eleje óta a legkülönbözőbb változatokban ismételték meg. Adynál ez így hangzik:

„Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.”
(Hunn, új legenda)

Majakovszkij a *Hogyan kell verset írni* c. pamflettjében ugyanazokat a szabakat használja mint Fónagy: „A költő az, aki megteremti a költészet szabályait.” Kassák a legkülönbözőbb a budapesti írásaiban és a bécsi *Mában* variálja azt a gondolatot, hogy a természetűség vagy az utánzás ellenében a műalkotásnak olyan önálló létezőnek kell lennie, mint a fa, vagy az autó.

Kelemen Viktor, költő, író, novellista, műfordító, a nevét csaknem teljesen elfelejtették.¹⁹ Az Anatole France-t fordító Kelemen Viktor, akinek első verseskötete 1913-ban jelent meg, a *Kút* ugyanebben a számában *Expresszionizmus* címen írt jegyzetet.

„Ugyanazt a tartalmat többféle formában lehet kifejezni. De a tartalom és forma korrelációjából következik, hogy minden gondolatnak megfelel egy olyan forma, amely azt minden más formánál pontosabban, teljesebben, – maradék nélkül fejezi ki. Ez a forma, amit a zseni biztonsággal alkalmaz és amit az igazi művész megközelíteni törekszik. Az expresszionizmus úgy a külső, mint a belső formában (stílus és konstrukció) teljes szabadságot enged. Az expresszionizmus elsősorban új kifejezési lehetőséget, új stílust, új formanyelvet jelent.”²⁰

A *Kút* vezető kritikusa és művészeti írója, Rózsa Miklós mellett a nála csaknem húsz évvel fiatalabb Rabinovszky Máriusz (1895–1953), Budapesten Pasteiner Gyula, Berlinben Wölfflin tanítványa volt. Kiválóan ismerte a modern művészeti irányzatokat.

„E még sok tudománytörténeti teendőt ránk roví korszak kritikai parnaszszusán Rabinovszky Máriusz kétségtelenül Lyka Károly, Elek Artúr, Farkas Zoltán, Kállai Ernő, Ybl Ervin, Gerő Ödön között foglal helyet, ott lévén nem utolsósorban Derkovits Gyulának legkorábbi méltatói között is” írja Rabinovszkyról Vayer Lajos.²¹

¹⁸ FÓNAGY Béla: *Reflexiók a „KÚT” kiállításáról*. = *Kút* 1926. 2. sz. 10.

¹⁹ Kelemen Viktor nem szerepel az irodalmi és művészeti lexikonokban. A BOTKA Ferenc–VARGHA Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 6. (1905–1945. Személyi rész I. A–K.) (Bp. 1982.) c. kötete feltünteti, hogy 1925-ben a *Fáklya* c. lapban egy-egy cikket írt Drégely Gáborról és Fazekas Imréről. (L. i. m.: 328., illetve 367.)

²⁰ KELEMEN Viktor: *Expresszionizmus*. = *Kút* 1926. 2.sz. 11.

²¹ RABINOVSZKY Máriusz: *Két korszak határán*. (Válogatott művészeti írások.) VAYER Lajos előszavával. Bp. 1965. 18.

A *Nyugatban*, a *Magyar Művészetben*, a *Magyar Grafikában* és az *Ars Unában* publikált. Az utóbbiban Meggyessyről és Perlott-Csaba Vilmosról írt tanulmányt. Itt szeretném megjegyezni, hogy az *Ars Unában* Rabinovszky és Kállay Ernő tanulmányai a *Kút*at készítik elő.

„A két világháború közti közélet változó intenzitású örvényei közt Rabinovszky egyetlen stílustörekvésnek vagy művészcsoportnak sem kötelezte el magát. Talán még a *Kút* mozgékony és igényes szelleme állt hozzá legközelebb” – írta róla Perneczky Géza.²² Rabinovszky 1948-tól a Képzőművészeti Főiskola tanára, számos művészettörténeti mű szerzője. (*Az új festészet története* 1926., *Daumier* 1927., *Kétezer év festészete* 1943., *Itália festészete. A trecento* 1947.) A *Kút*ban hét cikke jelent meg, többnyire a Képzőművészek Új Társaságának kiállításaiival illetve művészeivel kapcsolatban vagy stílis és elméleti kérdésekről. *Mai festészetünkről* c. cikkében írja:

„Óvakodnunk kell attól, hogy a gyakran gyümölcsöző és hasznos jelszavaktól való irtózás rendszerré, tehát ismét „izmussá” váljék, ezúttal az „antiizmus” „izmusává”. Ha a *Kút* művészgárdáját tekintjük, úgy megállapíthatjuk, hogy a festőtagok nagyobb részének művészete a „festői expresszionizmus fogalma alatt foglalható össze. (...) Igaz a magyar festői expresszionisták távolról sem élnek szabadságukkal oly mértékben, mint éltek különösen a németek.”²³

Fónagy, Kelemen és Rabinovszky cikkei alátámasztják, hogy a *Kútra* az expresszionizmus jellemző leginkább. Itt jegyzem meg, hogy Németh Lajos és mások a társaságot az École de Paris magyar képviselőjének tartják.²⁴

Az avant-garde művészek és művészetteoretikusok sokat beszéltek a művészet új feladatairól. A *Kút* nyitószámában Rabinovszky *A művész feladata* c. cikkében írja:

„Nem lehet a rendszeres gondolkodás, a rendszeres műkritika létjogosultságát tagadni akkor, mikor ez a különösképpen amalgamált szellemi-intuitív tevékenység kézzelfogható szükségletnek köszönheti létét. (...) Csak egyvalakinek jobb, ha elzárkózik az elméleti megfontolások elől és ez az egy: az alkotó művész. Goethe parancsszava: »Művész alkoss, ne beszélj« (...) A *Kút* elméleti tehermentes indul útnak. Addig teljesíti hivatását, amíg minden doktriner és minden személyi szempontot kikapcsol. Amíg ez sikerül, addig van létjogosultsága, amint erről megfelelően, helyébe új alakulat lép.”²⁵

Gerő Ödön (1863–1939) Lyka Károly generációjához tartozott. Végzettsége szerint építész-mérnök, a *Budapesti Újság*, *Magyar Újság*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* és *Pester Lloyd* művészeti kritikusa, az *Élet* c. szemle megalapítója, 1910-től a *Világ* főszerkesztője volt. Művészeti tárgyú könyvei mellett (*Kompo-*

²² *Kortársak szemével. Írások a magyar művészetről 1896–1945.* Bp. 1967. 46.

²³ RABINOVSKY MÁRIUSZ: *Mai festészetünkről.* = *Kút* 1926. 1. sz. 4–5.

²⁴ NÉMETH LAJOS: *Modern magyar művészet.* Bp. 1968. 88. és LYKA KÁROLY: *Festészetünk a két világháború között.* Visszaemlékezések 1920–1940. Bp. 1956. 58.

²⁵ RABINOVSKY MÁRIUSZ: *A művész feladatai.* = *Kút* 1926. 1. sz. 13–14.

zício és ritmus 1908, Tegnaptól máig. A magyar festőművészet múltjából, Modern magyar festőművészet, Székely Bertalan, Magyar remekfestők I. 1913.) regényei is megjelentek. A Szinyei Társaság 1925-ben indított lapjában, a Magyar Művészetben is jelent meg írása. Utolsó könyvének gerincét (Művészetről, művészekről. Tanulmányok, vázlatok, emlékezőések. 1939.) a XIX. század második felében alkotó művészekről szóló írásai adják.

A Kútban *A progresszív művészet* címen olvashatunk tőle cikket az I. évfolyam 1. számában.

„Az a kérdés, hogy az elméletek megelőzik-e a művészi munkát vagy követik-e? Megszabják-e, hogy a művész hogyan dolgozzon vagy csak megállapítják, hogy hogyan dolgozik. Amazokból alakulnak a művészeti dogmák. A Kútról úgy tudom, hogy síkra száll a dogmatikus művészet ellen. Az ő elmékedői vizsgálni, bírálni, s a jövőendő útjain a szabad járást biztosítani akarják. A Kút éppen ezért nem esküszik semmire. Csak a jobb megismerés jogára és kötelességére. A Kút tagjairól azt tartom, hogy egyformán boldogok, amikor új művészeti megismerésre tesznek szert s amikor ettől a megismeréstől szabadulnak. A modernség ehhez a boldogsághoz való bátorság és jog.”²⁶

A Képzőművészek Új Társaságának a Kútban cikket író képzőművész tagjai Cselényi Walleshausen Zsigmond (1888–19(?)), Bor Pál (1889–1982), Vaszary János (1867–1939) és Márffy Ödön (1878–1959).

Vaszary János, akinek festészetére München után az 1900-as évek Párizsában Puvis de Chavannes, Toulouse-Lautrec, Bonnard, Carrière és Cézanne gyakorolt nagy hatást *Hogyan jutottunk festői kultúrához?* c. írásában emlékszik vissza erre az élményére.²⁷

Márffy Ödön, a Nyolcak művészcsoporthoz egyik megalapítója, az új művészgeneráció figyelmét a régi népművészetre hívja fel, különösen a díszítőművészet területén.²⁸

Cselényi-Walleshausen Zsigmond, festő, grafikus, író. (*Senkiember János* c. regényének megjelenéséről a Kút Figyelő rovatában tájékoztattott.) Cselényi-Walleshausen Hollós Simonnál, majd Párizsban tanult. 1920-ban Bécsben a Wiener Salonban, és 1922-ben a „Belvederé”-ben állított ki. Számos külföldi kiállításon vett részt. A negyvenes évektől Párizs mellett élt. *Korszellem és progresszív művészet* c. cikkében így csatlakozott a Kút programjához:

„Soha jelszavak embert még nem boldogíthattak, soha irányok művész előtt meg nem nyithatták a paradicsom kapuit. Mert nem az ember csinálja az irányokat és nem az irányok a művészt. (...) Közben új századba fordultunk s az új század termé-

²⁶ GERŐ Ödön: *A progresszív művészet*. = Kút 1926. 1. sz. 4.

²⁷ VASZARY János: *Hogyan jutottunk festői kultúrához?* = Kút 1927. 7–8. sz. 4–6. Vaszary János a Képzőművészek Új Társasága egyik alapítótagja, az 1927-es szervezeti átalakulásig az elnökség tagja. A Vaszary növendékeiből szerveződött UME – Új Művészek Egyesülete – elnöke. 1927-ben, amikor a KUT szervezeti átalakulását és legálissá válását követően az UME kivált a KUT-ból, Vaszary is kilépett a szervezetből.

²⁸ MÁRFFY Ödön: *Vigyázat!* = Kút 1926. 1. sz. 6–7.

szettudományosan gondolkodó embere természetszerűleg az analízis és rendszerezés ideológiájához érkezett. Így történt, hogy a Cézanne-i, valamint a Van Gogh-i szempontokat szélesíteni és rendszerezni törekedett. Egyfelől az impresszió elégtelenségének megismerésére vetette magát s Van Gogh-ból kiindulva annak expresszív erejét szisztematikus expresszionizmussá fejlesztette, másfelől az objektivitás Cézanne-i értelmezését kubizmussá sematizálta. Ezzel aztán lényegében el is érkezünk a jelen pillanatig. Mert a modern művészet alakulásának ez a két legfontosabb faktora (a kubizmus és az expresszionizmus) máig is eleven probléma maradt. (...) Nem fontosak a nevek s e soroknak nem is célja ezek ismertetése és egymástól való disztinkcióik felsorolása. Csupán az a tény fontos, hogy mindmegannyi irány egy-egy dokumentuma a megnyilatkozási formáját kereső új embernek. Az összes többi irányok közül elégséges itt a konstruktivizmusról még megemlékeznünk, amely egyszerűen lényegében nem más, mint az összes képzőművészetnek egy művészetté való sommásítása: a szerkesztés művészetévé.²⁹

Cselényi-Walleshhausen e cikkében annyiban emlékeztetett Kassákra, hogy egyetlen izmushoz sem csatlakozott – Kassák is minden izmust fel akart használni a maga sajátos izmusának megteremtésére.

Kiváltképpen érdekes Bor Pál a Képzőművészek Új Társaságának 1927-es őszi, negyedik kiállításával kapcsolatban írt cikke. Bor Pál szobrász, festő, művészeti író, a Képzőművészek Új Társaságának tagja. Ő az egyetlen, a folyóiratban megjelenő szerzők közül, aki egyértelműen bíráló hangnemet üt meg, nem tagadva az elért művészeti eredményeket sem. Kifogásait így foglalja össze:

„Itt teljesen hiányoznak a KUT kiállításokon azok a keresők, akik félretéve a való világ minden asszociálható formáját, tisztán absztrakt eszközökkel törekcszenek az esztétikai szépre. Pedig ezek azok akik Párizsban a legszélesebb körökben találnak visszhangra, éppen mert, miután nem nyújtottak semmi asszociálhatót, a közönség tisztán a széperzékre bízhatta képeikkel szemben a tetszését, vagy nem tetszését. (...) A másik megnyilatkozás, mellyel alig találkozunk a KUT kiállításokon, az a törekvés, mely akár a természet eszközeivel, akár absztrahált, vagy leegyszerűsített formaelemekkel erős térhatás érzését keresi. (...) Egy harmadik gazdagodása a művészetnek az a törekvés, mely a reális világ élményeit veszi ugyan alapul, de a perspektivikus tértől és az egyidejűségtől igyekszik szabadulni, úgy hogy a fantáziára bízta azt, hogy a dolgok távlati megjelenését és időbeliségét mily fokig respektálja, vagy hanyagolja el a képmegjelenés, vagy a képben ábrázolt formai vagy tárgyi élmény érdekében.”³⁰

A cikk általánosságban beszél, a párizsi eredményeket ugyanis nem köti nevekhez és művekhez.

Bor Pál előbb Nagybányán tanult, majd 1911 és 1914 között Párizsban tartózkodott. A világháború kitörése után a franciák internálták, mint Kuncz Aladárt és Németh Andort. Mit láthatott 1911 és 1914 között Bor Pál Párizsban, ami a háború utáni művészeket ösztönözte?

²⁹ CSELÉNYI-WALLESHAUSEN Zsigmond: *Korszellem és progresszív művészet*. = Kút 1927. 7–8. sz. 12–14.

³⁰ BOR PÁL: *A KUT kiállításának tanulsága*. = Kút 1926. 5. sz. 10–11.

1911-ben Párizsban „Közelinek látszik az a pillanat, hogy mindenki kubista képeket fessen, amely egy modern akadémizmus létrehozásának kockázatával jár.”³¹ Archipenko szobrai az 1910-es Őszi Szalon óta nagy sikert aratnak. 1912-ben tartották a futuristák első kiállításukat Párizsban (Marinetti, Bocconi, Severini, Carrè), amelynek anyagát számos európai fővárosban, így Budapesten is bemutatták. Októberben a La Boétie galériában nyílt meg a Section d'Or 1. kiállítása harminc kubista festő (köztük Léger, Gleizes, Metzinger, Gris, Duchamp, Archipenko) 200 alkotásával. Picasso és Braque a Kahnweiler galériában állított ki – kollázsaikkal, szintetikus festményeikkel a terek, a formák kohézióját és a festéket hangsúlyozták. 1913-ban Robert Delaunay *Párizs városa* c. képét Apollinaire a Salon des Indépendants legjelentősebb képeként üdvözli.) Delaunay 1912-ben már „nem-objektív” képeit festette. (1914-ben az olasz Giorgio Chiricót majd az orosz rayonista Goncsarovát és Larionovot mutatta be párizsi galériájában Paul Guillaume. (A katalógusuk bevezetőjét Apollinaire írta.)

Bor Pál tehát az új művészetet születőfélben láthatta Párizsban, és lehet hogy Delaunay-re, Braque-ra, Duchamp-testvérekre és Chiricóra gondolt. Egyébként Bor Pál kiadott egy kis könyvet 1926-ban Csáky Józsefről, a kubizmusról és a stílusról, amiről a *Kút* is tájékoztatót Szemle rovatában.

A *Kút*ban cikket közölt Molnár Farkas (1879–1945) építész, grafikus, festő. A Műegyetem és a Képzőművészeti Főiskola után a weimari Bauhausban Gropius tanítványa volt (1921–25). Részt vett az első Bauhaus kiállításon (1923), a KURI manifesztum egyik aláírója (1922). 1927-től Budapesten dolgozott. Az 1928-ban megalakult CIAM magyar delegátusa volt és ennek magyar csoportját szervezte. *Szimmetria és asszimetria* c. cikkével az építészetet képviseli a *Kút* hasábjain.

Az európai mérnöki kultúra, technika, funkcionalizmus és művészet szintézisét keresi egy új vizuális kultúra jegyében, szemben az európai építészet görögöktől örökölt szimmetriára törekvő gyakorlatával.

„Az asszimetria, amelyet a dolgok lelkébe merülő költő lao-tsei filozófiával fogott meg, a mi szellemünkben sokkal precízebb értelmezést nyer. Jelenti azt az esztétikát, melyben a szépség: harmónia, rendezett egyensúlyállapot. Mi ismerjük az egyensúly feltételeit a mechanikából. Egy nagy erőt is tarthat egy kisebb is egyensúlyban, ha a karja hosszabb. Példa: a tizedesmérleg. (...) Az asszimetria szabadságot jelent az alkotásban, szigorúságot a rendben; jelenti alapos mérlegelését minden részletnek, jelent precíz munkát: mérnöki gondolkodást.”³²

A *Kút* 1. évfolyam 7–8. számában V. M. aláírással *Modern hollandi építészet* címmel jelent meg egy cikk, amely Hendrik Petrus Berlage-ot, a modern építé-

³¹ *The art of our century*. The chronicle of Western art from 1900 to the present. Jean Louis FERRIER, editor in chief with the collaboration of Yann le PICHON. New York, London, Toronto, 1989. 118.

³² MOLNÁR Farkas: *Szimmetria, asszimetria*. = *Kút* 1926. 3. sz. 15–16.

szet egyik megteremtőjét említi. Hendrik Petrus Berlage nagy hatással volt Mies van der Rohe-ra, aki 1930-ban a dessauai Bauhausban és 1937-től a chicagói Illinois Institute of Technologyban dolgozott.³³ A cikk szerzője valószínűleg a költő, író Vidor Marcell lehetett, aki 1927-ben holland dalok szövegét fordította magyarra.

A Kút írógárdájának két legfiatalabb tagja Németh Antal (1903–1968) és Genthon István (1903–1968) volt. Németh Antal tanulmányait a budapesti és berlini egyetemen végezte. 1928–29 között Berlinben, 1931–32-ben Münchenben, Kölnben és Párizsban foglalkozott a modern rendezés problémáival. 1929-ben írta doktori disszertációját *A színjátszás esztétikájának vázlata* címmel. Művészeti és színházi írásai jelentek meg a *Magyarság*, *Magyar Művészet*, *Pandora*, *Symposion*, *Napkelet*, *Magyar Szemle*, *Jelenkor*, *Nagy Világ* és más lapokban. Az Éber László szerkesztésében megjelent *Művészeti lexikon* munkatársa, a *Színművészeti lexikon* szerkesztője (1930). 1935-től a Nemzeti Színház igazgatója volt.

Új magyar művészet c. cikkében a Képzőművészek Új Társaságának történelmi szerepéről írt. Riegl „Kunstwollen” és Worringer „érzéki és absztrakt” fogalmai csengenek vissza cikkében.

„Szemben a régi gárda lélektelen és korszerűtlen naturalizmusával, ez a két terem az új generáció bátor, lendületes, megalkuvást nem ismerő „Kunstwollenjéről” beszélt, tanúságot tett arról, hogy az új magyar művészet egyéni hangja együtt zeng az európai orchesterrel. (...) A magyar alkotó lélek egyforma mértékben egyesíti az érzéki és elvont, tudatos és élelményre való hajlamot; (...) Akkor, amikor a különböző „izmusok”-ban a teoretikus program-elvek következetes végiggondolása egy teljesen elvont értelmű művészet zsákutcájába vezette Nyugat úttörő művészeit, a magyarok már ott tartottak, ahová az expresszionizmus és kubizmus után, néhány éve, visszakanyarodott a progresszív művészet...”³⁴

A mai színpadművészet c. cikkében (I. évf. 6. sz.) azzal foglalkozik, hogy az avant-garde képzőművészeti mozgalmak hogyan befolyásolták a színpad képét.

Genthon István 1927-ben publikálta első könyvét a *Magyar művészek Ausztriában a Mohácsi vészig* címen. 1925-ben a *Magyar Írásban* közzétett *Az expresszionizmus halálára* c. cikkében elmarasztalta Klee-t „blöffös irodalmiaskodása” miatt, Kandinszkijt „ügyesen mintázott, céltalan tapétához” hasonlította.

A Kútban Nemes-Lampérthről elismerő cikket írt, akiről egyébként Rabinovszky is dicsérően szólt 1924-ben az *Ars Unában*. A Képzőművészek Új Társaságának következő évre tervezett posztumusz Nemes-Lampérth kiállítása kapcsán írt cikkében Genthon Van Gogh-hoz hasonlítja Nemes-Lampérth Józsefet. Tragédiáját röviden így foglalja össze:

³³ V. M.: *Modern hollandi építészet*. = Kút 1927. 7–8. sz. 15–16.

³⁴ NÉMETH Antal: *Az új magyar művészet*. A KUT történelmi szerepe. = Kút 1926. 5. sz. 8.

„Élete folyása alatt (1891–1923) nem sok sikert könyvelhetett el, halálában nem magasztalták hőrosszá, mint ahogy az rendesen történni szokott; bár ma már tisztán látható, hogy ő volt a fény abban a szomorú évtizedben, amelyet a Művészház és a Nyolcak szétszóródása s a KUT első kiállítása keretez.”³⁵

A *Kút* írógárdájának valamennyi tagjáról beszéltem. A cikkek nagy része programadó, elméleti jellegű illetve kiállításokhoz kapcsolódik és kritikai jellegű. Az egy személynek szentelt cikk és tanulmány sokkal kevesebb mint az elméleti és programadó cikk, illetve azok a kritikák, amelyek a Képzőművészek Új Társaságának művészeiről vagy azok egy részéről mint csoportról beszél.

Rabinovszky és Genthon már említett Derkovits- és Nemes-Lampérth-tanulmányán kívül csupán Chagallról jelent meg egy tanulmány Rózsa Miklós tollából, és Rippl-Rónai Józsefről, melyet Rózsa Miklós és Gyöngyösi Nándor írt. Az utóbbi két Rippl-cikk az I. évfolyam 4. számában jelent meg, melyet Rippl tiszteletére adtak ki. A Rippl-számhoz a KUT 4. műcsarnokbeli kiállítása szolgáltatott alkalmat (az időpont egybeesett a nagybányai festők harminc évvel korábbi első kiállításával, ugyancsak a Műcsarnokban), amely azért is örömnep volt, mert a Műcsarnok a főváros hatáskörébe került át az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat hatásköréből és új művészek, például a Képzőművészek Új Társasága előtt is megnyitotta kapuit. Arról az örömhírről is tudósít a lap, hogy a firenzei Uffici Képtár Rippl-képet vásárolt.

A *Kútnak* Szemle és Figyelő rovata is volt. Ezek a hazai és a külföldi kiállításokat követték nyomon, a társaság működésének visszhangjáról számoltak be, a társaság tagjainak tudományos és művészi munkájáról tájékoztattak, illetve a társaság hivatalos bejelentéseit tették közzé. Írói az I. évfolyam 1–4. számában az író és műfordító Komor András, Kállai Ernő, Komlós Aladár, Dénes Lajos, Rózsa Miklós, Gyenes Gitta festőnő és Bartha Ferenc voltak. A későbbi számokban a Szemle és Figyelő rovat aláírás nélkül jelent meg.

A *Kút* 11 szám után 1927-ben megszűnt. Rövid életű lap volt, akárcsak a kortárs progresszív művészetet is propagáló *Műbarát* és az *Ars Una*. A lap jelentősége az, hogy 1926–27-ben neves képzőművészek műveit és jelentős művészeteoretikusok írásait tette közzé. Érdeme az is, hogy helyt adott Szabó Lőrinc egy fontos versének és Walden drámája is itt jelent meg.

Voit Krisztina – akinek segítségét itt köszönöm meg –, úgy gondolja, hogy a lap megszűnésének oka az olvasóközönség hiánya lehetett. Ezt a véleményt alátámasztani látszik az, hogy Kassák szerint a *Kúttal* egyidejűleg megjelenő *Dokumentum* (1926. dec.–1927) is a közönség hiányában szűnt meg. Kassák szerint a modern művészet (a *Tett* és a budapesti *Ma*) közönsége 1919 után emigrált. Kassák a *Munka* c. lapját 1928-ban azért alapította, hogy főleg fiatal munkásokból új közönséget neveljen.

³⁵ GENTHON István: *Nemes Lampérth József*. = *Kút* 1926. 6. sz. 2.

A Képzőművészek Új Társasága a két háború közötti időszak egyik legfontosabb művészeti társasága volt. A szakirodalom foglalkozott vele, bár monografikus mű nem született róla. A *Kút* c. folyóiratot azonban szinte teljesen elfelejtették, bár Tímár Árpád is említette idézett tanulmányában, és Perneczky Géza megjegyezte: a *Kút* igyekszik pótolni a túlságosan szolidan szerkesztett *Magyar Művészet* mulasztásait.³⁶

SZILVIA TÓTH

The periodical *Kút* (1926–1927)

Periodical of the New Society of Artists

The *Kút* was an art review edited by the New Association of Artists (Képzőművészek Új Társasága) in 1926–27. Altogether 11 issues came out. The first issues contain literary texts, poems, a play by H. Walden, literary and art criticisms and illustrations of works of art. Later they abandoned their literary interest. Expressionist orientation characterizes the reviewers. The paper is the first one which presents and analyses this almost forgotten review. The author deals with the editors (Lajos Dénes, Miklós Rózsa) and chief collaborators (artists and critics, for example Pál Bor, János Vaszary, Ödön Márffy, Farkas Molnár, Máriusz Rabinovszky, István Genthon) and marks the *Kút*'s place out among the other art and literary reviews of these years (*Ars Una, Dokumentum, Pandora*).

³⁶ *Kortársak szemével. Írások a magyar művészetről 1894–1945.* Bp. 1967. 32.

KÖZLEMÉNYEK

Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából. 1582 és 1605 között Nyugat-Magyarországon működött Joannes Manlius tipográfiai műhelye.¹ Már korábban sikerült felismerni, hogy ő nem csupán nyomtatással, de könyvek bekötésével is foglalkozott. Ezeknek vaknyomással történt díszítéséhez használt szerszámainak jellegzetes készlete lehetővé teszi felismerésüket.² Manlius sajátossága, hogy csaknem mindig a nyomdájában keletkezett selejtpapírt használta kötéstábláinak merevítéséhez. Így ezek rendszeres szétbontásával jelentős mennyiségben kerültek napvilágra olyan kiadványok is, amelyekből különben egyetlen példány sem maradt fenn.³

A fentiek után természetes, hogy a moszkvai Idegennyelvű Irodalom Könyvtárban járva, megakadt az ember szeme az egyik Manlius-kiadvány belső kötéstáblájából kikandikáló, magyar nyelvű nyomtatványon. A könyv maga Pathai István *Az sacramentomokrol...* c. műve, amely 1593-ban látott napvilágot Manlius műhelyében.⁴ A táblákból kibontott töredék⁵ – egyes helyeken némi hiányossággal – az „L” jelzésű füzet első négy levelét tartalmazza ugyanennek a Pathai-féle munkának. Már a kötés eredeti állapotában látható volt egyetlen lapról is kiderült ez. Ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy annak szedése eltér a kötetben levőétől. Immár négy levél másolatának birtokában az eredetivel történő összevetés alapján azután a következők voltak megállapíthatók.

Az L₄ levél számozása a töredékben hibás, mert azon a 67. szám helyett az 58. áll. Ez természetesen önmagában nem jelentős vagy feltűnő, hiszen a régi nyomdászok a levél- (ill. lap-) számozást rendkívül gyakran elvették. Ezt ugyanis ők csak az olvasók használatára helyezték el, míg ő maguk a kiadvány előállításakor kizárólag a füzetjel alapján tájékozódtak. Jól példázza ezt a körülmény, hogy az 1-től 117-ig terjedő levélszámozás a vizsgált Pathai-féle nyomtatványban nem kevesebb, mint 18 esetben hibás.⁶

A töredék és a teljes kiadvány között más eltérés is észlelhető. A kiadványban Pathainak lenyegében két írása található, amit jól tükröz az előfej. Itt az A–K füzetekben (1–64. levél) a

¹ Átfogó és ugyanakkor egyben igen részletes képet nyújt Manlius nyomdászati tevékenységéről ZSIGMONDY Árpádné tanulmánya: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–1983. 297–410.

² *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1970–1971. 301–321.

³ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. 167–205. és 1973. 191–201.

⁴ RMNy 731. – Jelzete RP 297.

⁵ Itt kell köszönetet mondani az említett moszkvai könyvtár munkatársnőjének, Eugenia KORMAZOVÁNAK, aki a kötéstáblák szakszerű szétbontásáról gondoskodott, és aki az azokból előkerült töredékekről készített másolatokat megküldte.

⁶ Ugyanez a jelenség különösen jól érzékelhető egyedül a most vizsgált négy levélen belül is. Közülük kettőnek is a számozása téves a teljes kiadványban. A töredék hibás 58. száma (L₃) itt ugyan helyesen 67, de a 65. (L₁) helyett 56, míg a 68. (L₄) helyett 61. levélszám olvasható.

AZ SACRAMEN.

Igenis lehetséges : mert valamely nép az sz. irást igaz értelemmel nem követti, mind teueleg az, vagy sok vagy kevés fezen.

Bizoniech megbeg mon- dásodat?

Szent Pál Apostol Galaraba itt le-
telesen elcő rezében az mongya
hogy ha szinten az Istennek Angyal
az eghből le Szállana, es más Euange-
liomot hirdetne ez meghertet Euana-
gelioh kiül, atok legyén meg azis,
ha meg az Angyalis teuelegne az Sz-
iras kiulianuan haát az emberek ho-
gy nem teuelegenek, tiszor az iras
kiulianak.

Az isten törvény könyve es az
prophetaknak irások az Sidoknak
kezeben vala, es minden nap azt ne-
zik, forgattyak es tanullyak vala, so-
kan valanak es Christust karhoztak
tyak

1. ábra

AZ VR VACHO.

Mond meg aztis mioboda
sileted vagion exekről mel-
lik igazab ez három egymá-
suk kölönöző vallásnak?

En igaz földi ismerettel mondom, L-
sten abban bizonylagom hogy senkire
valo bozzulagbol, hanem csak az egy
igazságnak ismeretiből es szelmeiből
szolok, mivel hogy az két első vallás,
hírünk agának ellene vagyon csak az
harmadik, azaz, a Christianok, vallása
igaz es meg tartando értelem.

Hatöbben vannak azon az
két valláson hogy nem ezen
ez egyen, lebeségefe hogy
anni sokaság teuelegien?

Igenis lehetséges : mert valamely
nép az sz. irást igaz értelemmel nem
követti, mind teueleg az vagy sok va-
gy kevés fezen.

Bizo

2. ábra

verzólapokon „AZ SACRAMEN-” a rektólapokon pedig ennek folytatása „TOMOKROL.”, míg az L–V füzetekben (65–144. levél) „AZ VR VACHO-”, ill. „RAIAROL.” szöveg olvasható. A töredékben azonban, ahol a második írás kezdődik – tévedésből – ide is az első rész előfejét szedték. A nyomdász nyilván nem érzékelte, hogy új munkáról van szó, és továbbra is az első rész előfejét szedte.

Ez mai szemmel meglehetősen otromba hiba azonban akkoriban önmagában aligha tette volna szükségessé, hogy az egész füzetet újrasedjék. Ennek oka az L₂ levél verzőján található. Összevetve ennek szövegét megállapítható, hogy a töredékből – jöllehet az őrszó az előző lap alján helyes folytatásra utal – csaknem egészében hiányzik (1. ábra) a teljes műben ezen a helyen olvasható szöveg (2. ábra). Ez két kiemelt (nagyobb fokozatú és kurzív) szedésű kérdést és egy választ tartalmaz. A 16 vegyes méretű betűkből szedett sor terjedelme szövegtípusra átszámolva 21 sor.

Ez a szövegkihagyás valóban teljességgel értelmetlenné, így használhatatlanná tette a kiadványt. Ezek után érthető, hogy Manlius rákényszerült ennek a résznek újrasedésére. Összevetve a teljes művel az „L” jelzésű füzet töredékben fennmaradt négy levelének beosztását megállapítható, hogy a fentebb említett 21 sorból már kilencet sikerült az első négy levél újrasedése során a nyomdásznak megtakarítania. Ehhez az első szedésben több helyen tapasztalható üres sorok elhagyása nyújtott lehetőséget. Így elméletileg a füzet hátralevő, de ma ismeretlen négy levelén akár az egész kimaradt szöveghez is sikerülhetett helyet biztosítani. Ez esetben az „M” jelű füzet újrasedésére már nem lett volna szükség.

Az egészében fennmaradt műnek az OSZK-ban található példányában a papír vízjelének és minőségének vizsgálata azonban más eredményre vezetett. Ezek alapján úgy tűnik, hogy abban nem csupán az „L”, de az „M” és „N” füzet papírja is eltér a többitől ebben a kiadványban. Miután ez már a javított, második szedést tartalmazza, amely utólag készült, feltételezhető, hogy a nyomdász tehát nem egy, hanem három füzet (összesen 24 levél, vagyis 48 lap) újrasedésére kényszerült.

Miután a Krajnából hazánkba áttelepülve idemenekült Manlius bizonyosan nem tudott magyarul, így elengedhetetlen volt számára a kéziratból történt szedés ellenőrzéséhez magyarul tudó korrektor segítsége. Ez az illető azonban valószínűleg azért nem vette észre a szövegkihagyást, mert az nem tört meg bekezdést. Feltehető, hogy a súlyos hibára valamivel később és más figyelemztetésére derült csak fény. Ez lehetett akár az ugyancsak Nyugat-Magyarországon tevékenykedett szerző.⁷ Feltehetően ennek tudható be, hogy a megkésétt figyelemztetés miatt a nyomdász végül is kénytelen volt három füzet szövegét újrasedni.

Manlius műhelyében keletkezett makulatúra sorsa általában az általa készített kötéstáblák erősítése volt. Ennek köszönhető, hogy a már befejezett Pathai-féle kiadvány egyik példányának bekötéséhez rögtön fel is használta ugyanennek a nyomtatványnak tévesen nyomott részei selejtté vált papírfeit.

BORSA GEDEON

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Bp. 1977. 462.

Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelv-könyvében. 1664-ben egy magyar literátor, Jászberényi Pál – aki már évek óta Angliában élt és nevet szerzett magának tanítási módszerének eredményességével – Londonban kiadott egy angol nyelvre alkalmazott latin tankönyvet az alábbi címmel:

*A New Torch to the Latin Tongue: so enlightned that besides the easie understanding of all Classical Authors, there is also laid open A ready way to write and speak Latine well and elegantly. (...) By P. Jasz-berenyi A Transylvanian*¹ (Az angol cím latin változata: *Fax Nova Linguae Latinae*, általában ezt használják a kutatók, ha a művet említik.)

A szerző a címben azt ígéri, hogy ennek az „Új Fáklyának” a fényénél a klasszikus szerzők megértése mellett a tanuló még a helyes és elegáns latin írás és beszéd képességét is elsajátíthatja. A kor szokása szerint a címlapon és annak versóján olyan idézeteket közöl, melyeket műve szellemi kísérőjeként, „ars poeticájaként” érthet az olvasó. Jelen esetben Seneca, Cicero, Erasmus és Vossius sorai szerepelnek a kötet elején, s azért fontos erre is figyelmet fordítanunk, mert mind a négy idézett szerző fontos szerepet játszik Comenius életművében is. Senecától a 64. epistolára utal, angolul idézi a számára fontos gondolatot:

„Although all things were found out by the Ancients: yet this will always be new, the use, the knowledge and disposition of things found out by others” (‘Bár minden dolgot föltaláltak a régiek, de mindig új lesz a mások által föltalált dolgok alkalmazása, ismerete és elrendezése’).

Jászberényi 1659-től Cecil Tufton oxfordi püspök fiának nevelője volt,² részben az ő biztatására vállalkozott a tankönyv megírására, s a könyv ajánlásában kifejezi háláját pártfogójának (...Magno Maecenati suo benignissimo...). A kötetben még szerepel egy hosszabb latin és angol nyelvű előszó, melyekben nyelvtanítási módszereit és a könyv létrejöttének körülményeit írja le, utána pedig a Jászberényihez intézett üdvözlő versek találhatók, a következő szerzőktől: Edmundus Castell, Samuel Cromleholmes, Adam Littleton, John Goad, S. Helmes, Enyedi Gáspár, Th. Branker, Joh. Megalinus svéd matematikatanár, Nadányi János, Köpeczi Bálint, G. Platt, Th. Singleton és Csernátóni Pál. A két előszó tartalmilag nagyjából megegyezik, főleg amikor a konkrét módszertani kérdéseket fejtegeti, az eltéréseket a címzetek „státusza” magyarázza: a latin ugyanis tanítóknak, iskolamestereknek, általában gyermekek oktatásával foglalkozóknak szól (Ad Eruditos Reipublicae Literariae Moderatores, Adolescentiae Formatores, Scholarchas et Ludimagistros, Praefatio), ezért tudományosabb színezetű, míg az angol szöveg általában az olvasót, mégpedig az *angol* olvasót veszi célba: To the READER, Worthy Englishmen.

Tanulmányomban ezeknek az előszavaknak a comeniusi párhuzamaira, egybecsengéseire szeretnék rámutatni, előtte azonban összefoglalom Jászberényi Comeniushoz fűződő kapcsolataira vonatkozó adatokat.

Jászberényi személyéről, tevékenységéről Bene Sándor írt a Zrínyi Miklós halálára Londonban közreadott gyászversek kapcsán,³ Kathona Géza kutatásai nyomán, új eredményekkel gazdagítva a Zrínyi-filológiát. Comenius és Jászberényi ismeretségére vonatkozóan csak utal arra a köztudott – ámbár fontos – tényre, hogy a *New Torch* szerzője Sárospatakon a nagy cseh pedagógus tanítványa volt, két peregrinustársával, Szendrei Ferencel és Száki Ferencel együtt:

¹ A teljes címléfrást l. Szabó Károlynál, OSzK RMK III. 2252, az oxfordi Bodley Könyvtár példánya, melyet szintén volt alkalmam tanulmányozni a Bliss 287 jelzet alatt található.

² Erről l. KATHONA Géza: *Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek c. tanulmányát.* = ItK 1975. Kathona helytelenül Luftonnak írja Tufton nevét; valószínűleg nem a *New Torch*... előszavából, hanem másodlagos forrásból szerezte adatát, ezért szerepel tévesen a név.

³ BENE Sándor: „*Lacrimae Hungaricae*” *A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek.* In: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról.* (Bev., szerk., jegyz.: KOVÁCS Sándor Iván.) Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1987. 355–369.

„Jászberényi maga írja a *Fax Nova* előszavában, hogy e munkájával is hazájának kíván szolgálni, ha már a körülmények nem teszik lehetővé, hogy otthon dolgozzon. De őket hármójukat a sorsközösségen túl azonos felekezethez tartozásuk is összefogta, és közös puritán neveltetésük Comeniusnál, Tolnai Dali Jánosnál”.⁴ (Kiemelés tőlem: D. Á.) Az utolsó fél mondat állítása azonban pontatlan. A Comenius-szakirodalomból ugyanis tudjuk, hogy Tolnai Dali Jánossal – épp Sárospatakra érkezése után – nézeteltérések voltak, mivel Comenius jóval kevésbé azonosult a puritanizmus eszméivel, mint magyar barátja.⁵ Jászberényi 1650-től volt togátus diák Patakon, tehát attól az évtől kezdve, amikor Comenius odaérkezett Lórántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására, hogy a főiskolát megreformálja. Ebben az időben újra Tolnai Dali János, a puritanizmus meggyőződéses híve volt a rektor. Ő már korábban ismerte Comenius munkásságát, elsősorban közös angliai barátjuk, Samuel Hartlib révén (akivel Comenius heidelbergi, majd leydeni első tartózkodása, 1613 óta állandó kapcsolatban állt). Tolnai Dali az 1630-as évek elején járt Németalföldön, Franekerben, Groningenben és Leydenben, majd 1633 elején Angliába is áthajózott.⁶ Itt találkozott a puritanizmus eszmevilágával, s hogy egész életében következetesen kitartott mellette, talán azzal is magyarázható, hogy még nem egészen abban a radikális változtatban szembesült vele, mint Comenius 1641/42-ben, amikor épp Hartlib kezdeményezésére Angliába érkezett. A cseh pedagógus sárospataki tartózkodása azonban már az első évtől kezdődően megosztottságot idézett elő: 1650-ben kiadta *Independentia aeternarum confusiorum origo* c. 1648-ban keletkezett, eredetileg az angol nemzeti zsinatnak szánt vitairatát, melyet erdélyi és magyarországi hívei, Medgyesi Pál, Bisterfeld és Tolnai Dali – akik eddig eszmetársuknak gondolták Comeniust – a puritanizmus elleni támadásnak értelmeztek, holott a pansophia szellemében élő és alkotó szerző csak a túlzásokat bírálta és a különféle egyházkormányzati elvek összehátrahívását szorgalmazta.⁷ Már az említett angliai tartózkodása idején is távolságtartással viszonyult a puritanizmus radikális elveihez, az 1641-es év eseményei, a presbiteriánusok és I. Károly közt egyre élesebbé váló harcok miatt a következő év elején svéd meghívásra Elbingben telepedett le. Hogy a pataki tanítványok mennyit érezhettek meg a chiliizmussal rokonszenvező, békeszerető, a mindenség pozitív erőit összefogni kívánó Comenius és a puritánus elveket követő Tolnai Dali János közti feszültségből, nem tudhatjuk, mindenesetre fontos és érdekes mozzanat, hogy Jászberényi később, az 1660-as évek első felében Londonban kapcsolatot tartott az Erdélyből oda újból visszatért Basirius Izsák professzorral, akit egyébként még 1655-ben ismert meg gyulafehérvári praeceptorkodása idején (Keresztúri Pál vezetése mellett I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós tanítója volt). A királyhű és az episzkopális egyházkormányzati rendet követő Basiriust angliai tapasztalatai a presbiterianizmus, puritanizmus és minden más radikalizmus ellen hangolták (különbségtéves nélkül filozófiai és politikai szintek között), így vált ellenségévé Apáczinak is. Jászberényi tehát Comenius és Basirius óvatosabb, a forradalmi megoldásoktól idegenkedő magatartását látszik követni, valószínűleg szellemi alkataból következően, mert pedagógiai munkásságában is nagy hangsúlyt kap a fokozatosság. A *New Torch...* előszavában Comeniusra hivatkozva mondja, hogy amint a természetben sincs ugrás, úgy a tanításban is csak a fokozatosság vezet eredményre.

A következő, Comeniussal „érintkező” dátumok Jászberényi életében az 1650-es évek második feléből három év, amikor Hollandiában tartózkodik: 1656. július, Utrecht, 1657. július, Franeker és

⁴ BENE: i. m. 363.

⁵ RÁCZ Lajos: *Comenius Sárospatakon*. Bp. 1931. ROOD, Wilhelmus: *Comenius and the Low Countries*. Amsterdam, van Gendt & Co, 1970., *Comenius and Hungary*. Bp. 1973.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977, 644.

⁷ L. RÁCZ Lajos: i. m., továbbá BÁN Imre: *Comenius és a magyar szellemi élet*. In: *Eszmék és stílusok*. Bp. Akadémiai K., 1976. 157–167., BÖLCSKEI Gusztáv: *Comenius teológiája*. In: *Comenius és a magyar művelődés*. Sárospatak, 1993. 46–50.

1658. szeptember, Groningen. Sem Kathona Géza, sem az ő kutatásai nyomán haladó Bene Sándor nem tud adatot Jászberényi és Comenius további, a peregrináció, ill. száműzetés éveiben fenntartott kapcsolatáról, Kathona szerint a Zrínyi-gyászversek három magyar szerzője azonos szellemi hatás alatt állt, de ennek mibenlétéről csak feltételezések vannak. Jászberényi előszavából azonban mégis kiderül valami: Comenius *Didactica Magnájából* idéz, ez pedig 1657-ben Amszterdamban látott napvilágot latin nyelven, az *Opera Didactica Omnia* részeként. „A *Didactica Magna* cseh nyelvű tervezete 1628-ban fogalmazódott meg (1632-ben készült el)” – írja Dörömbözi János az 1992-es magyar kiadás előszavában,⁸ hangsúlyozván, hogy a latin nyelvű változatot szánta a szerző a szélesebb olvasóközönségnek. Így tehát Jászberényi minden bizonnyal ezt az amszterdami kiadást ismerhette, hiszen 1657/58-ban Hollandiában volt, s ha a személyes találkozásról vagy levélváltásról egyelőre nincs is adatunk, de a szellemi hatásra konkrét bizonyítékot szolgáltat a *New Torch...* két előszava (s hozzátehetjük, nehéz elképzelni, hogy egykori mesterével ne tartott volna fenn kapcsolatot, ha az ekkor megjelent műveit ismerte és idézte).

A latin Praefatióban elmondja munkájának lényegét, azt, hogy mi az új benne a korábbi latin grammatikák, így William Lilly (1468?–1522) és Marc. Frid. Wendelinus nyelvtanaihoz képest. Bemutatja a könyv szerkezetét, hogy milyen sorrendben építi föl a megtanítandó anyagot, a fokozatosság elvét szem előtt tartva.

1. A leginkább használatos igék a leggyakrabban használt névszókkal és viszonyzókkal együtt, megfelelő sorrendben. 2. A kevésbé használatos igék, névszók és viszonyzók az előbbieket mintájára. 3. Bizonyos igék ragozásának idő és módbeli váltakozása, a viszonyzók használatával, a gyermek értelmi képességeihez mért rövid mondatokban szemléltetve. 4. Az összes igék és viszonyzók szabályszerűségei („Verborum & Particularum omnium Idiotismos”), vagyis szerkezetük (vonzatuk) és ugyanazon szerkezeten belüli jelentéstartéreseik, ahogy a klasszikus szerzőknél előfordulnak. 5. Az összes melléknév, vonzatokkal együtt. 6. A Lilly-féle grammatikához képest a szemléletesebb előadás céljából még következik egy kétrészes értekezés: előbb a paradigmákról, azaz az igeragozás, a melléknévfokozás és a főnévragozás példái, a második részben a beszéd nyolc része („altera vero agit de Octo Partibus Orationis”) egy olyan egyszerű módszerrel előadva, mely a kezdőkhöz alkalmazkodik, ehhez kapcsolódik még egy értekezés a nyelvtanban használatos szóképekről („Quibus etiam accedit *Figurarum* in Grammatica usitatarum tractatio”).

Sokféle régi és modern nyelvkönyv ismeretében állíthatom, hogy Jászberényi latin nyelvtankönyve valóban szemléletes, logikus, könnyen áttekinthető és képes a latin nyelvet érdekesen bemutatni, így nem csoda, ha Londonban nagy sikere volt, és hamarosan még két kiadást is megért (1666, 1670). Bartók István disszertációjában⁹ részletesebben is tárgyalja a *New Torch* vagy latin nevén a *Fax Nova* jelentőségét, szerepét, és a 17. század egyik legszínvonalasabb grammatikai munkájának tartja. Külön föl hívja a figyelmet Jászberényi szellemi függetlenségére: „Mindenképpen figyelemre méltó, ahogy Jászberényi függetleníti magát a felekezeti előítéletektől és kizárólag a hasznosítható módszerekre összpontosítva Alvarust és Comeniuszt egy sorban említi.”¹⁰

Folytatva az előszó ismertetését, a következő bekezdésben hivatkozik a Comenius által is sokat hangsúlyozott fokozatosság elvére, mely a tanításban nélkülözhetetlen. Ezt a részt fontosnak tartom eredetiben idézni (utána a magyar fordítást is megadva), mert ez az a hely, ahol egyértelműen a cseh pedagógus nyomdokaiban jár. Tudjuk, hogy maga Comenius is neves tankönyvíró volt, *Janua linguarum reserata...* (Leszno, 1631.) c. könyvét sokszor kiadták a 17. században, főleg Németalföldön, de egész Európában híressé vált. Ennek magyar–latin változatát Szilágyi

⁸ COMENIUS: *Didactica Magna*. (Ford. és jegyz. GERÉB Gy.), Bp. Seneca kiadó, 1992. 10.

⁹ BARTÓK István: *Grammatikai, logikai és retorikai irodalom Magyarországon 1630–1700 között*. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, 1993, MTA Könyvtár Kézirattára.

¹⁰ BARTÓK: i. m. 19.

Benjámín készítette el, s Nagyváradon jelent meg 1643-ban. Comenius másik latin tankönyvét, a *Vestibulum*ot Piscator adta ki magyar nyelvre alkalmazva Gyulafehérvárott, 1643-ban, tehát Erdélyben már az 1640-es évek elejétől Comenius elvei szerint tanították a latint. Mivel Jászberényi előbb Gyulafehérvárott járt iskolába, s csak 1650-ben került Sárospatakra, így minden valószínűség szerint ezekből a könyvekből tanulhatott. Tehát az idézet:

Cum vero satis mihi perspectum sit, quam parca in probandis, quam prona sint alienis lucubrationibus damnandis ingenia; non ignoro a quibusdam hic novitatis cujusdam coargui; quod non ab integris Authoribus, sed a quibusdam praeparamentis linguae latinae studium auspicandum esse censeam: quibus jam olim Cl. Comenium de juventute literaria optime meritum, respondisse, notum est: sic enim in suis Didacticis. Venum enim vero quia quicquid fit, gradatim fit (ut Naturae & Artis exempla ostendunt) adeoque etiam quod discitur, non nisi gradatim disci potest: in evidenti est Latinitatis Tyronem in vastum illud autorum mare propelli non posse sine praeparamentis & praemunimentis quibusdam. Alias vel allidetur difficultatum (quas nondum superare didicit) scopulis, vel insuetae adhuc & abyssi ad instar hiantis varietatis fluctibus adsorbetur. Discat ergo ante balbutire infans, quam loqui: & puer ante loqui, quam dicere: quia & Cicero (tantus alias docendi artifex) negat se eum docere posse dicere, qui nesciat loqui. Pergit. Nec aliter aedificia surgunt, quam ut primo loco inde ponatur, sed solidum fundamentum, huic post supererigatur parietes, parietibus addantur trabium aut fornicum concamerationes, ultimoque loca omnia illa communiantur tecto. Etiam qui ad turris, rupis, aut montis alicujus fastigium conscendit, non nisi gradatim se elevando scandere potest: adeo Natura & Ars nusquam saltum faciunt. Manifestum inde fit, Latinae Linguae studium, non ab integris completisque operibus puta Authoribus, auspicandum esse: sed a rudimentis & Tyrociniis quibusdam, quae ad majora illa animos praedisponant ac praeparent. Haec Cl. Comenius.

(Mivel pedig úgy láttam, hogy igen kevés tehetség helyesli mások munkáit és inkább hajlamosak ezeknek elítélésére, látom, hogy egyesek itt bizonyos újdonságot bizonyítanak rám, mivel úgy vélem, hogy a latin nyelv tanulását nem teljes auktorkból, hanem egyes előkészített munkákból (praeparamentum) kell kezdeni; amelyekre (ti. vádakra – D. Á.) a híres Comenius, aki az ifjúság nevelésében a legnagyobb érdemeket szerezte, válaszolt, mint ismeretes. Így írt ugyanis *Didacticáiban*: Valójában pedig bármi is létesül, fokozatosan legyen, ahogy a természet és a művészet példái mutatják. Ezért amit tanulunk, nem tanulható másképp, csak fokozatosan. Nyilvánvaló, hogy a latin nyelvben kezdőt az auktork széles tengerébe nem lehet beledobni bizonyos előkészületek és előzetes megerősítések nélkül. Másképpen vagy nekiütdök a nehézségek szikláinak (amiket még nem tanult meg legyőzni), vagy pedig a tátongó mélység hullámlásában nyeletik el. Tanuljon tehát előbb csak a kisgyermek, mint beszélni, és a fiú előbb beszélni, mintsem tanulni, mivel Cicero is (a tanításnak oly nagy művésze) tagadja, hogy ő azt képes megtanítani tanulni, aki nem tud beszélni. Továbbá. Az épületek sem emelkednek másképp, mint-hogy első helyen lerakják az alapot, azután emelik föl a falakat, a falakra ráteszik a gerendákat és boltíveket, végül pedig az egészet megerősítik a tetővel. És aki a torony, szikla vagy valamely hegy magasságába tör, nem képes a felemelkedésben másképp haladni, csak fokozatosan. Így a természet és a művészet sohasem végez ugrást. Nyilvánvaló ezért, hogy a latin nyelv stúdiumát nem a teljes és összefüggő művekből, ti. az auktorkból kell tanulni, hanem bizonyos olyan alapokból és tananyaglatokból, amelyek nagyobb dolgokra készítik elő és teszik alkalmassá a lelket. Így a híres Comenius.)¹¹

¹¹ A fordításban nyújtott segítségért Pajorin Klárának tartozom köszönettel.

Ezután a szótárázás hasznáról értekezik, végül példákat hoz fel a jó módszerrel dolgozó nyelvtanítás eredményességéről, így megemlíti, hogy honfitársai közül magasrangú személyek, mágánások gyermekei kiemelkedő latin nyelvtudásra tettek szert, holott a szójegyzékekkel és az elemi nyelvtannal kezdték, s most Ciceróval versenghetnek ékesszólás tekintetében. Ezt a tiszteletreméltó és nagyhírű Isac Basirius is tanúsíthatja, aki Gyulafehérvárott teológiát tanított és bizonyos filozófiai nézetekkel vitázott.

(Non deessent nobis exempla varia, ingenia vere Herculeae, Generosorum & Magnatum patriae nostrae Filii; qui a Vocabulis initiati, in eum rei literariae aspirarunt profeceruntque apicem, ut rudibus adhuc annis, cum Cicerone aemularentur eloquentiae Parente. Vivus ad haec testis (quem honoris causa nomino) Admodum Reverendus atque Celeberrimus Vir D. Isaacus Basirius, nun Sacellanus S. Regiae Majest. Praebendarius Dunehlmensis, & Archidiaconus Northumbriae: quo Praesidente, (dum in alma Alba Julia Transylvaniae Metropoli S. S. Theol. publicum Professorem ageret) Nobilis quidam adolescens vix decennis, magno cum omnium stupore publice peroravit, imo quod majus, contra Theses quasdam Philosophicas tanta cum laude disputavit, ut a plerisque sapientia Salomonis instructus pronunciaretur.)

Ebben a részben azokra az időkre utal, amikor még Gyulafehérvárott I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós nevelője volt, s valóban ekkor zajlott Basirius vitája a karteziánus Apáczaival. Két mozzanat fontos itt számunkra: hogy Comenius is vitakozott Descartes-tal (1642-ben Leyden mellett) és nem fogadta el filozófiáját; a másik pedig, hogy a két főúri, ill. fejedelmi tanítvány kiváló latinos volt, Bethlen Miklós *Önéletírása* elején be is vallja, hogy sokkal könnyebb lett volna könyvét latinul megírnia, de célja, hogy családja tagjai és más, latinul nem, vagy kevésbé tudó olvasói is megértse, a magyar nyelvhez kötötte. Egyébként Bethlen Miklóst és Csernátoni Pált Jászberényi mutatta be II. Károly angol királynak (Basirius közvetítésével), amikor azok 1663/64-ben Angliában jártak.

Az angol nyelvű előszó – mint már említettem – lényegét tekintve megegyezik a latinnal, csak ott tér el kevésbé, amikor azt indokolja, hogy miért éppen ő, az idegen készít latin nyelvkönyvet angol tanulóknak. Tudását mások számára is kamatoztatni akarta. Tanítási módszerével rövid idő alatt igen jó előrehaladást ért el, tanítványai szülei biztatták a nyelvtankönyv kiadására. Hangsúlyozza, hogy módszerével rövid idő alatt gyors előrehaladást lehet tenni a tanulásban: három hónap leforgása alatt már valamit ért a kezdő, hat hónap alatt a könnyebb auctorokat olvasni tudja, egy év alatt pedig tud helyesen latinul írni. Két idézet az eredeti szövegből:

„I had onely this Jewel lying by me, which I always kept for my own private use, with great care; and behold, here have I set it forth, for your common use: they, which put me forward to publish it, know and have taken notice of. For after that the young little ones committed to my instructions, had, by this my *Method*, in a short space of time, made a fair progress, in learning the Latine Tongue; their Parents desired me, that I would publish it; that so I might profit (in the way of Grammar Learning) not onely their own Children in private, but also all the public and private Grammar Schools on England.” ... „And there hath none hitherto, saluted the Threshold of my School, who hath not begun, in the space of three Moneth, to prattle something in Latine, in six Moneth to Construe or Interpret easie Authors, and in a Years time to Write Latine purely: (This last is to be understood of such as are of some Judgement or Discretion.) These things I speak, not for my own Credits sake, but that the Profit and Benefit of this Method, may the better appear to others.” (Ez volt az egyetlen kincsem, melyet nagy buzgalommal őriztettem csak a magam hasznára, és íme, most elétek adom,

a ti közönséges hasznatokra, s azok, akik a kiadás ügyében a támogatóim voltak, tudják és felfigyeltek rá. Mert miután a gondjaimra bízott kisgyermek az én módszerem által rövid idő alatt derekas haladást ért el a latin nyelv tanulmányozásában, a szülei azt óhajtották, hogy megjelentessem könyvemet; hogy ne csak az ő gyermekeiknek használhassak, hanem az összes általános és magán elemi iskolának Angliában. És nem volt olyan gyermek eddig, aki átlépte az iskolám küszöbét, hogy három hónap leforgása alatt el ne kezdett volna valamiképpen latinul csacsogni, hat hónapon belül mondatokat alkotni és a könnyebb auktórokat olvasni, majd egy éven belül helyesen latinul írni. (Ez utóbbi kinek-kinek a felfogóképessége és tehetsége szerint értendő.) Ezeket nem a saját hírnevem növelésére mondom, hanem e módszer hasznára és dicsőségére, hogy ami jó, másokhoz is eljusson.)

Végül szeretnék rámutatni Comenius *Didacticájában* azokra a helyekre, melyeket Jászberényi szinte szó szerint, vagy tartalmilag megegyezően, de kissé átfogalmazva idéz. A *Didactica Magna* XXII. fejezete, A nyelvek módszertana foglalkozik a nyelvtanulás konkrét kérdéseivel, s itt is előfordul Comenius kedvenc tétele a fokozatosságról:

„A természetben nincs ugrás: a mesterségben sem, midőn az a természetet utánolja. A gyermeket előbb járni kell megtanítanunk, mielőtt körtáncot gyakorolna; előbb hosszú nádszálon lovagolni, mint csótáros paripákon, előbb csacsogni, mint beszélni, és előbb beszélni, mint szónokolni, mert maga Cicero is kétségbe vonja, hogy meg tudná tanítani ékeesszólásra azt, aki nem tud beszélni”: (Cicero: *De oratore* III. 10. 38.)¹²

Ebben a fejezetben vázolja fel Comenius a nyelvtanulás szakaszait az életkornak megfelelően, ennek tükröződését láthatjuk Jászberényi könyvében is, ahogy az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva építi fel nyelvtanát. Előszavának másik comeniusi hasonlata a házépítés sorrendje, mely a *Didactica Magna* XVI. fejezetében fordul elő (A tanítás és tanulás követelményei, azaz, hogyan kell olyan biztonsággal tanítanunk és tanulnunk, hogy eleve kizárjunk minden sikertelenséget):

„Ennek mintájára az építőmester is előbb az egész épületről tervezetet alkot magában, vagy tervrajzot készít, vagy pedig fából szerkeszt modellt: és eszerint rakja le az alapot, majd falakat emel, és végül tető alá hozza a házat. És csak most kezd el foglalkozni azokkal az aprólékosabb dolgokkal, amelyek hozzá tartoznak a ház befejezettségéhez: azaz, ajtókkal, ablakokkal, padokkal stb. Legvégül pedig hozzálát a ház felékesítéséhez, képekkel, szobrokkal, függönyökkel, stb.”¹³

Ha összevetjük a két szöveget, láthatjuk, hogy nem egészen egyezik a két hasonlat: Jászberényi valószínűleg emlékezetből idézhette mesterének szavait, de így is fölismerhető a „Nagy Oktatás-tan” hatása. A másik fontos módszertani elv, melyben Comeniust követi, a gyors és hatékony nyelvtanítás, melyről szintén sokszor esik szó az idézett műben (pl. XIX. fejezet, A tanításban megnyilvánuló rövidség és gyorsaság alaptételei, XXII. fejezet, A nyelvek módszertana: „A latin nyelv tanulását el lehet végezni két év, a görögöt egy év, a hébert egy fél év alatt”. Tegyük hozzá: csak abban az esetben, ha – Comenius elképzelése szerint – nem törekszünk tökéletességre: „Nem a tökéletesség, hanem a szükség fokáig kell megtanulnunk minden nyelvet.”)

¹² COMENIUS: *Didactica Magna*. 1992. 197.

¹³ COMENIUS: *Didactica Magna*. 1992. 125.

Jászberényi könyvéből s a két idézett előszóból tehát kiderül, hogy a cseh pedagógushoz fűződő kapcsolatai mélyek és lényegyet érintőek voltak, s nemcsak oktatástanát, hanem filozófiai beállítottságát is követendőnek tartotta: az egyetemes és a nemzeti, a latinság és az anyanyelvi oktatás harmóniája¹⁴ (Jászberényinél a külföldön érdemeket szerző, de hazája sorsát figyelemmel kísérő magatartás, I. Zrínyi-gyászversek, a magyar peregrinusok összefogása) akár ma is példa lehet számunkra.

DUKKON ÁGNES

XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben. A londoni British Library korai hungarikái közt az egyik legszebb darab Bornemisza Péter postilláskönyve, amelynek teljes címe: *Első része az Evangéliumokból es az Epistolakból valo tanusagoknak...* Ezt a művet Komjátin kezdték nyomtatni, de csak Semptén fejezték be 1573-ban. Bár a postilláskönyv számos példányban fennmaradt, csupán öt teljesen ép példányról tudunk (RMNy I: 333). Ami a londoni példányt illeti, az sem teljes: címelőzéklapja és számos oldala hiányzik. Figyelemreméltó viszont a kötet más szempontból – több magyar nyelvű versbejegyzést tartalmaz.

A könyv, amelynek jelzete C.36.f.21, legalább három, de lehet, hogy még több tulajdonos kezén ment keresztül mire Nagy Istvánhoz, az ismert gyűjtőhöz került, akitől aztán a British Museum megvette. A három bejegyző közül az első, akit itt „A” possesszornak említenénk, egy régies helyesírást használó ember, aki latinul és magyarul ír be a kötetbe, meglehetősen apró betűkkel. A második, vagyis „B” tulajdonos neve Erdélyi János. A harmadik, „C” kéz többnyire ékezetlen és egybefolyó módon ír (összeír elválasztandó szavakat), kézirása enyhén jobbra dől.

A címlapon két possesszor neve is szerepel. Az első „Paulus Roxer Anno 1670 die 10 [Decem]beris”; kézirása alapján őt véljük az első tulajdonosnak, aki be is jegyzett a könyvbe, tehát az „A”-val jelölt kéznek. Rögtön Roxer beírása alatt a következő szöveget olvashatjuk: „Ez könyvnek gazdája / Johannes Erdélyi / Kinek Isten szívét / jora ösztönözi / Noha az Úr keze gyakorta öldözi / De büszhöt sebeit jó írral kötözi Die 30 April 1672”. Mivel lakóhelyet, illetve bejegyzési helyet egyik tulajdonos sem ad meg, csak találgathatunk, hogy észak-magyarországi vagy inkább erdélyi írástudó emberekről van-e szó; a „Roxer” lehet a „Roser” név variánsa, és utalhat több nyelven olvasó szépeességi német vagy erdélyi szász polgárra. Ami Erdélyit illeti, ő versfaragó embernek látszik, mégsem állíthatjuk, hogy ő a szerzője a Bornemisza-kötet N ii-0 lapjaira bejegyzett magyar nyelvű szövegeknek. Erdélyi ugyanis általában ékezi szövegeit, míg a kötet „C” bejegyzője (és valószínűleg Erdélyi utáni tulajdonosa) azokat szinte teljesen ékezetlenül hagyja.

Erdélyi mindenesetre még egyszer beírja nevét a könyvbe, az N jelzésű lap tetejére, ezúttal „Erdeli János” alakban. Ezt követi pár lappal később (N iii/b) egy részben elmosódott, de összefüggő magyar verses szöveg.¹

¹⁴ MALLER Sándor: *Comenius utópisztikus elgondolásai* c. tanulmányában így ír erről: „Comenius állhatatosan hitt az emberi életet megújító-megváltoztató nevelés mindenhatóságában. Bacont ismerte, többször idézte, s az ő megfogalmazása: „Knowledge is power”, „A tudomány hatalom” helytálló, esetleg a világ megváltoztatására kivihető módszer, akkor a nevelésből fakadó tudás-tudomány útján a vallási egyenlőség és a világ békéje is fenntartható” ... „Ismert jelszava: Omnia sponte fluent absit violentia rebus”, „Minden szabadon folyjék, távol legyen a dologtól az erőszak” az iskolát a példanélküli boldogság szigetévé szerette volna varázsolni, de a valóság századok múltán is sok kívánnivalót hagy.” = Filológiai Közöny 1994. 2. sz. 101.

¹ Az olvashatóság kedvéért mindenütt kitétem a megfelelő ékezeteket.

„Tudom ember vagyok életem elmúlik
bár kevés ideig tán még ez elnyúlik
De az halált mégis el nem kerülhetem
hogy az (?) meg ne folytson aztat nem tehetem”

A szöveg a következő lapon folytatódik:

„Boldogtalan fejem mire iuta ügyem
Forgandó szerentse mért bánol így velem
Osztt egyél...
...halál mérge[d] most nyelem...
hogy bábám[?] megölt[ed]...”

Bár a fenti részből több szó teljesen elmosódott, olvashatatlan, a lap alján megint összefüggőbb sorok olvashatók:

„Az embernek sorsát ha ki meggo[nd]olja
mint foly az élete aztat megfontolja
nem tudom szívének mint lehet nyugalma
mert tűnik szemébe tsak sok [k]intses halma
Nagy fájdalemak között ötet annya [szülte]
a bába motskokból testét kitörülte
ártatlan és mégis mingyárt rabbá t[eszik]
póljákkal kötözik karjokra úgy veszik”

Ezek az újszülött állapotára reflektáló filozófikus sorok az O jelzésű lapon részben pótolható kihagyásokkal így folytatódnak:

„Vigan e világ[ra nem jön] hanem sírva
mint lesz dolga ...sen homlokára írva
annyt a szeretet reménnye táplálja
hogy benne ha felnő istápját találja
azért is örömmel mind nappal mind éjjel
szoptattya melyjéből kiszivárgó tejjel
azért is örömmel mind nappal mind ...”

Itt a szöveg (az O i lapon) megszakad, és csak több lappal később (az O iii/b lapon) folytatódik – de itt már azonosíthatóan. Itt ugyanis az ismeretlen bejegyző már egy 1695-ben kinyomtatott verset idéz: Haller János *Hármas istoriájának* versbetéteiből az a) vers kilenc sorát:

„Én szomorú árva Noha jutottam ma Betstelen állapotra
De mint tövis között megtartja
[hol] termett [III]attyát
[a szép] Rósa:
én is ugy marattam
Fertelmes bordélyban isten kedvé-
ből tiszta.”²

Itt csak az első három sort idéztük, rövidebb sorokba tördelve, ahogyan a londoni kötetbe bejegyezték a verset. A bejegyző helyesírása arra enged következtetni, hogy a „C” bejegyző / tulajdonos nem sokkal a Haller-kötet megjelenése után írhatta be a könyvbe e szövegeket – a XVII. század végén vagy talán a XVIII. század elején.

GÖMÖRI GYÖRGY

² Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 11. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1986. 159.

„Ha ... a nemzetünket valóban akarjuk szeretni, ne dísztelenítsük semmi idegen öltözetrel a nyelvünket, hanem a maga ékes ruháiban tisztán tartsuk azt mindenha, és az ő hasonlíthatatlan dísz s fénye szerint gyarapítsuk azt, egy akarattal és teljes igyekezettel ...” (Kalmár György)

Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata). Két évtizede Weöres Sándor a magyar költészet kuriózumairól összeállított antológiájában Kalmár György *Valóságos magyar ABC* című poémájából, magyar nyelven írott hexameteireiből is közölt részleteket *Summa* címmel.¹ Kiadásra érdemes költő, széles látókörű tudós, „paranoiás örült”, jellemzi Weöres Kalmárt a verseket kísérő magyarázatában, akinek hosszú, „danteszk költeménye igen gazdag anyag. Sok nagy kultúra büszke volna rá, mi pedig hevertetjük”. A kiadvány előszavában Kovács Sándor Iván Kalmár nyelvfilozófiai tevékenységéről így ír: „A bolond Kalmár erszényében nyelvtudósaink később mégiscsak aranypénzeket találtak!”²

Szuromi Lajos magyar hexameteiről írott doktori értekezésében (Kalmár György sajtó alá rendezett, gépre vitt művéhez írott megjegyzéseiben) kimutatta, hogy metrikailag hibátlan verseletről van szó. Értő elemzéssel szól a későbarokk alkotásról, a Kalmár művében található erkölcsi felfogásról (testi és lelki nyavalyák elleni küzdelemről) és a hazát Kánaánná változtatni akaró szándékról, a mű erős indulati töltéséről. Cáfolja a Rájnis Józseftől, Kazinczy Ferencről Weöresig Kalmár György költészetéről indoklás nélkül megismételt állításokat. Rájnis József szerint „rossz versei által a magyarokat a magyar könyvek olvasásától elijesztette”. Kazinczy Ferenc véleménye: a „szerencsétlen versgyártó”, „nyavalyás író” „sivatag verseket ... bosszantásokra énekelt a Múzsáknak”. Négyesy László már árnyaltabban fogalmaz: Kalmár nemcsak a mértékes magyar versírásban, hanem a részletes (és részben helyes) prozódia elkészítésében is megelőzte Rájnisékat. Weöres csak egyes részletekre figyelt, Kalmár hexameteit rosszaknak ítéli. Szuromi a számbavétel és értékelő szavak mellett szól a prozódiai épség érdekében tett engedményekről, ortográfiai igényességről (és ezáltal nehézségeiről) is. Sajnos nyomtatásban nem jelent meg Szuromi nagy szakértelemmel elkészített kézírata, melyben az élvezhetőség érdekében a maihoz közeli olvasatban, szövegűen, fejezetekre tördelve, a szerző központosítását megtartva közli Kalmár poémáját.³

1991-ben a hosszú lappangás után újra felbukkant, 1781-ben kiadott magyar szótártörödékről jelent meg híradás.⁴ Kovács Sándor Iván Szuromi Lajos értekezéséről készített opponensi véleményében kiemeli, hogy Kalmárral megkezdődött a magyar irodalomban a köznapiság időmértékes megverselése.⁵ 1993-ban hasonmásban láttak napvilágot e hexametek.⁶ 1994-ben a Magyar

¹ WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. A bev. tanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1977¹. 328–341. Kalmár művének címe sajnálatos félreértés következtében lett *Summa*. A *Summa* az A betűről megjelent rész előtt álló összefoglalásnak a címe. Sajnos Szuromi Lajos kivételével az 1977 óta Kalmárral foglalkozók átvették e téves címet. Ezzel a címmel jelent meg a kiadványról készült hasonmás kiadás is.

² Uo. 37.

³ SZUROMI Lajos: *A magyar hexameter és disztichon, I–III*. (Az OSZK-ban lévő flopi és nyomtatott változat jelzete: Fol. Hung. 3641/1–20. I. kötet: *Eposzok*. 7–436: KALMÁR György: *Valóságos magyar ABC* magyarázatokkal és a *Kalmár György hexametei* c. tanulmánnyal. A tanulmány: 387–436.

⁴ WIX Györgyné-KIS Elemérné: *Kalmár György szótártörödéke 1781-ből*. = MKSz 1991, 261–264.

⁵ KOVÁCS Sándor Iván: „A magyar hexameter” és monográfusa. *Szuromi Lajosról és könyvéről*. = Irodalomtörténet 1994. 1–2. sz. 282–297.

⁶ KALMÁR György: *Summa*. Bp., 1993. /Pátria Könyvek/ Ez a szép, de elrettentő példaként idézhető hasonmás kiadványból kimaradt az ugyanazon kötetben található, és a verselést latinul magyarázó grammatika és poétika. A hasonmás újrászámozott első lapjai az alapul vett kiadás

Irodalomtörténeti Társaság konferenciát szentelt Kalmár György életének és költői működésének.⁷

Az újabban megnövekedett érdeklődés fokozottan láttatja azt, hogy mennyire sok a bizonytalanság Kalmár György személye és művei körül. Kéziratai szétszóródtak, nyomtatott műveiről téves adatok vándorolnak egyik kiadványból a másikba. Kortársainak, rajta gúnyolódó ellenfeleinek véleménye máig meghatározza a róla és tevékenységéről kialakított képet.

Ezúttal egy a szakirodalomban itt-ott említett művéről, a *Magyar Merkúrius*ról szólunk. Gyakran azonosnak veszik a *Lexicon Hungaricum*mal. 1781-ben a *Magyar Hirmondó* Kalmárt idézve állítja, hogy a szerző nemsokára befejezi a *Magyar Merkúrius*t s aztán a *Magyar szó-magyarázó*-val foglalkozik.⁸ Libertiny Sámuel versben üdvözölte e műveket.⁹

Szinnyei József írói lexikona szerint¹⁰ Kalmár *Magyar Merkúriusnak és magyar szómagyarázónak kellemetessége* címmel szerzett költeményt. Erről jelent meg Libertiny verse. A nyilvánvalóan téves adatot a lexikon még azzal is megtoldja, hogy Libertiny e művet gúnyolja. A valóság az, hogy a szóban forgó vers származik Libertiny Sámueltól s benne az dicséri Kalmárt. A *Magyar Hirmondó*-ban a vershez kapcsolódva Kalmárért nem lelkesedő, prózában írt megjegyzések is jelentek meg, azok azonban nem Libertiny tollából származnak. Szinnyei a *Magyar Hirmondó*-ból idézi azt az adatot, hogy Kalmár megkezdte *Magyar szómagyarázó* című műve készítését.

Kalmár György „szótártervének és szótártörédékének” nyomairól alapos elemző tanulmányt jelentetett meg Kelemen József, aki a magyar nyelv első igazán nagyszabású szótártervének nyomait szedte csokorba.¹¹ Nem sikerült példányt találnia a mű mutatványként megjelent első ívéből (A-tól abrakos tarisnyáig), azt csak a szakirodalom alapján ismertethette. Ugyanígy járt a művet a közönségnek ajánló, önálló egylevels nyomtatvánnyal is. A korábbi leírások alapján ennek el-
lenére meglehetősen pontosan körvonalazta Kalmár *Lexicon Hungaricum* című etimológiai szótárának tervét. Az adatokból azonban nem tudta eldönteni, hogy Kalmár György *Lexicon Hungari-*

újratordolásával, a latin szöveg kihagyásával készültek. Épp ezek a kihagyott latin sorok tartalmazták azt, hogy Kalmár hexameterének címe latinul: *Thesaurus Hungaricus*, magyarul: *Valóságos Magyar ABC*; műfaja pedig: poema universalis. A teljes mű címe: KALMÁR, Georgius: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Adcedit Lex Poetica de Versa et Ligata Oratione Hungarica: item Poema Hungaricum de Statu Homini integro et corrupto; caeteris; tum de Excellentia Linguae Hungaricae, atque utili Librorum educationis; et aliis, versibus 4634, iisque heroicis, institutum. Deinde, Mantissae loco, ex Itinerario XX. annorum Argumenta quaedam versibus 990, itidem heroicis, proponuntur.* Posonii, 1770. A teljes mű terjedelme 432 l. (Ebből a versek: 203–426.)

Az Irodalomismeret 1994. 1–2. számában a debreceni konferencián elhangzott alábbi előadások szövege jelent meg: 95–100: EGYED Emese: *A beavatás poémája*. 100–107: HEGEDŰS Béla: *Kalmár György világnyelvtervezetének fogalomanyaga*. 108–122: G. SZABÓ Botond: *Kalmár György vándorlásai és megtérése*. 123–136: FEKETE Csaba: *Kalmár György és a Debreceni Kollégium*. 140–144: SZELESTEI N. László: *Kalmár György küzdelme művei kiadásáért*.

⁸ *Magyar Hirmondó* 1781. 145. (márc. 7.) E gyakran idézett szövegnek és Libertiny Sámuel versének szövegkörnyezettel együtti legutóbbi közlése: SZELESTEI N. László: *Vita a magyar nyelvújításról (1781)*. = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, tom. II., fasc. 1. Miskolc, 1995. 105–107.

⁹ LIBERTINY Sámuel: *Magyar Merkúriusnak és Magyar Szó-magyarázónak kellemetessége*. Megjelent a *Magyar Hirmondó*-ban (1781, 145) és önállóan is (példány: Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványok Tára, 8r, 1781). L. még az előző jegyzetet.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. Bp. 1897. 877–879.

¹¹ KELEMEN József: *Kalmár György szótártervének és szótártörédékének nyomairól*. = Nyelv-
tudományi Közlemények 1958. 439–446.

cum címmel meghirdetett műve azonos-e a *Magyar szómagyarázó* címen emlegetettel. A *Lexicon* hirdetése 1780-ban jelent meg Trattner Mátyásnak, a budai egyetem nyomdászának és Kalmár Györgynek az aláírásával. Az első ívből ítélve teljes elkészülte esetén a szótár kb. 600–650 nyomdai ívet töltött volna meg.¹²

1781-ben Rát Mátyás a *Magyar Hirmondóban* (Kalmárt idézve) világosan elkülönített két művet: a *Magyar Merkúriust* és a *Magyar szómagyarázót*. Libertiny verse is e két művet emlegeti versének címében. Kelemen József kétféle címen emlegetett szótártervezetről beszél, nem tudván eldönteni, hogy „egyetlen szótárt kell-e keresnünk, amely a magyar szavakat latinul értelmezte és eredetüket magyarul fejtegette, vagy kétféle szótár nyomait kell látnunk a *Lexicon Hungaricumról* szóló és a *Magyar Szó-magyarázóra* vonatkozó adatokban.”¹³

Kalmár György *Prodromusának* olvasóhoz szóló ajánlásában idézi Gerard van Swietenhez 1760-ban írott levelét, melyben szó van nyelvészeti terveiről. Grammatikát és etimológiai lexikont említ. A *Prodromus* 1770-ben jelent meg, annak első, latin nyelvű része grammatika. A lexikonból 1781-ben mintaív jelent meg. Kalmár *Magyar Merkúrius* című műve mögött tehát ezektől eltérő művet kell keresnünk.

A *Prodromus* szó jelentése nagyjából fedi a Merkúrius-ét, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a *Magyar Merkúrius* cím mögött Kalmár valamelyik nyelvészeti munkájának a hirdetése, bemutatása rejtőzik. Tulajdonképpen a *Valóságos magyar ABC*-ből és *Lexicon Hungaricum*ból is a mutatóványok jelentek meg.

A hirdetések és Libertiny versének megjelenése után Kalmárt és Libertinyt gúnyoló versek keletkeztek. Ezekben ócsárolják nyelvújításukat (1781-ben!), azt, hogy új, eladó szavakat koholgatnak, hogy árulják a „magyar nyelv kulcsát”.¹⁴ Kalmár műveiről mai ismereteink szerint a kortársaknak szinte egyöntetűen elítélő a véleménye. Libertiny versén kívül nem találtunk dicsérő szavakat róla. Arra azonban érdemes felfigyelnünk, hogy Libertiny reményei szerint az ország főméltsóságai közül gróf Eszterházy Károly egri püspök, Károlyi Antal országbíró és báró Orczy Lőrinc Abaúj vármegyei főispán („nemzeti nyelvünknek dicsőséges nevelői”) örülnek majd a tervezett köteteknek.

1996 júniusában az aradi megyei könyvtárban (ahol az Orczy–Vásárhelyi-könyvtárat is őrzik),¹⁵ Kalmár György sajátkezü írásában került a kezünkbe a másutt hiába keresett *Magyar Merkúrius*.¹⁶ A mű a *Valóságos magyar ABC*-ben megírt nyelvtszítító, szógyarapító munka híradó darabja. Annak alább közölt szövegéből egyértelművé válik az eddigi adatok egy része. Ezek szerint a *Magyar Merkúrius* és a *Lexicon Hungaricum* önálló két mű. A *Magyar Merkúriust*, miként közlésünkünkől kitűnik, az Orczy Lőrinccezel való 1777. május 5-én Bécsben lezajlott beszélgetés ösztönző hatására fogalmazta meg Kalmár. A közölt szöveg elején álló tartalomjegyzékből (l. a lapszámokra hivatkozást!) és a szövegben álló gyakori, előre utaló hivatkozásokból arra következtetünk, hogy Kalmár akkor másolta le (fogalmazta?) meg a *Magyar Merkúrius* most fellelt bevezetőjét, amikor már elkészült[?] művével, amely a lapszámok nagyságából ítélve a *Valóságos ma-*

¹² Az újonnan ismét előkerült hirdetésről és első ívről ld. a 4. jegyzetben idézett cikket.

¹³ KELEMEN: i. m. 444.

¹⁴ A vitát és a versek közlését l. a 9. jegyzetben idézett cikkünkben.

¹⁵ Az aradi megyei könyvtárban (Biblioteca Județeană A. D. Xenopol) ma együtt őrzik a ki-egyezés után Aradon felgyűlt jelentős könyvtárakat. Ezek közül az alábbiak nevezetesebbek: a Kölcsény Egyesület Könyvtára (benne Atzél Péter könyvtárával, melynek 18. századi gazdag francia nyelvű anyagáról Eckhardt Sándor írt a 20. század elején), a Közművelődési Palota Könyvtára (benne az Orczyak egykori gyöngyösi könyvtára, egyesítve a Vásárhelyi-család könyvtárával) és a Minorita Rend Aradi Könyvtára.

¹⁶ A kézirat jelzete: 119.722.

gyar ABC-nél és a *Lexicon Hungaricum*nál jóval rövidebb, egy kötetben elférő lett volna. A *Magyar Hirmondó* tudósításában e mű írásának befejezését 1781 tavaszára ígérte Kalmár. Esetleg a kész mű – ha tényleg teljesen kidolgozva elkészült! – címe és e hirdetésnek szánt kézirat címe egymástól eltérő is lehetett. A közölt sajátkezü másolatot valószínűleg a megjelentetéshez, pénzszerzés érdekében készíthette a szerző. Így érthetővé válik két cím együttes emlegetése, az ekkortájt szintén első ívvel megjelent etimológiai szótáré és a *Magyar Merkúrius*é, amelynek szómagyarázó célkitűzése azonos irányba mutat, mint a szótáré. A két mutatóvány ismerete, a *Valóságos magyar ABC*-ben olvasható ígéretek konkrét megvalósulásának állomásai együtt és külön-külön is provokálhatták a Kalmár nyelvújító tevékenységével (és költészetével) egyet nem értőket.

A *Valóságos magyar ABC*, a *Magyar Merkúrius* és a *Lexicon Hungaricum* (= *Magyar Szó-magyarázó*) összefüggéseinek érzékeltetésére néhány gondolatot felidézünk Kalmár hexameterekben írott poémájából, amelynek szintén csak az első része jelent meg (az ABC betűiből csak az A).

1761-ben és a következő évtizedben Kalmár abban reménykedett, hogy „drágakőnél gyönyörűbb nyelvünkért”(75)¹⁷ vállalt igekezetét, a szólás módját javító szándékát értékeli majd.¹⁸ „Néhol ugyan megesik, ha szükség hozza magával, / hogy az új vagy régi szokást jobban kifejezzem, / mely szóval nevezik, meg kell azt fejtenem épen.”(69–71) Ekkoriban a 11 nemzet által lakott ország tagjai külföldön büszkén Hungarusnak vallják magukat. Kalmár pontos nyelvi megkülönböztetést javasol: „Akkí nem bizonyába való Magyar: én úgy itélem, / a Magyar-Országí nevezet lesz néki helyessebb.”(2333–2334) A Hungarus-tudat felbomlása előtti helyzetben Kalmár a nyelvi megkülönböztetés szükségét érzi már.¹⁹ Azt a tót urat, aki „lenni magát Magyar-Országból eredetnek / mondani sem merné; ha a Nyelvét a mi Hazánkknak / nem tudná ugy, amint kell néki valóba szeretni”(2412–2414), megbecsüléssel említi. Ám nem tartja azt a magyar nemest igazi magyarnak, aki nem szereti anyanyelvét. „Szégyen’s van elég; még több a gyalázat: / nem tudod a Nyelvet”(2350–2351).²⁰ „Micsoda szégyen ez; óh Hazafi! s csupa csuppa gyalázat! / Néked is, énnékem is, az Hazának’s csuppa gyalázat! / elhagyod így magadat; nincsen hogy gondod a Nyelvre.”(2472–2474) A magyar nyelv elásott kincs. Sokat kell foglalkozni vele, szépségeit napvilágra kell hozni, „kellene ékesgetni ... s bővíteni”(2532), nem törődve azokkal, akik „lábok alá kívánnák rúgni, tapodni, e Gyöngyöt: / rútoltják igen e díszes Díszét a Hazának.”(2622–2623) „Nem jó madár az, amely mocs-

¹⁷ Zárójelben a Szuromi által sajtó alá készített szöveg javított sorszámai állnak. A szövegátírásban is ezt a változatot követjük. Tesszük ezt abban a reményben, hogy előbb-utóbb meg fog jelenni Szuromi szövegkiadása. Az eredetiben eltévesztett sorszámozás a fentebbi idézés sorrendjében: 75, 69–71, 2419–2420, 2498–2500, 2436–2437, 2558–2560, 2618, 2709–2710, 2713, 2722, 2725–2727, 3237–3239, 3148–3149, 3595–3597, 4280.

¹⁸ *Valóságos magyar ABC*, 66–81. sorok. Az 1770-ben nyomtatásban megjelent mű az 1245. sorig 1761-ben keletkezett (a mű előtt álló megjegyzés szerint). Ennek egy részletét idézi Kalmár a *Magyar Merkúrius*ban.

¹⁹ Ma sem következetes nyelvhasználatunk: többnyire magyarnak nevezzük a Magyar Királyság összes lakóját, minden, legfeljebb magyarországiaként megnevezhető jelenségét. A régi nyomtatványokkal való foglalkozás területén az utóbbi évtizedekben megtörtént a változás, a *Régi Magyar Könyvtár* köteteinek új feldolgozása a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezést viseli.

²⁰ A Kalmár Györgyről és Libertiny Sámuelről 1781-ben keletkezett gúnyversek legfőbb kiváló oka éppen az, hogy Kalmár megkérdőjelezte a születés révén szerzett nemesség önmagában való értékét. (A gúnyverseket a 9. jegyzetben említett cikkünkben közzöltük.) A magyar nyelv alapos ismerőjének sokan később is azt tartották, akit magyar anya szült, magyar anya táplált. Kazinczy Ferenc egyik mondata jól érzékelteti e helyzetet: „Mi bosszankodánk Ráthra, hogy nem születvén magyarnak, (Győrben!) magyarul mer írni; azt merni csak annak volna szabad, akit magyar Athéne szült, nevelt.” (*Kazinczy Ferenc levelezése, I. Közzéteszi VÁCZY János. Bp., 1890. 397. A le- vél címzettje Aranka György, 1789.*)

kolja ganéjjal a fészket.”(2625) „Ím én elszántam magamat hogy a Hazánk, a mostani csúnya gyalázat helyében, / Tisztességbe, biborba, felöltöztesssem egészen / talpig ...” (2635, 2639–2640) „Meg lehet ám azzal mindent magyarázni idővel; / ammit a nap alatt kíván jól tudni az ember. / Várj csak időt! mindent ki fogunk mi fejezni, ha élünk.”(3150–3152)

Az anyanyelv alapos megtanulásának komoly akadályja, hogy a gyerekek „az időt a Deák Nyelven eltöltik egészen: / melynek is ám kevesen vehetik hasznát ...”(3061–3062) Az anyanyelven tanulásról, az anyanyelv fontosságáról, értékéről szebben talán Kalmárnál senki nem írt a 18. században.

Már a *Valóságos magyar ABC*-ben is szó van a szómagyarításokról, régi szavak előhozásáról, újak alkotásáról, arról, hogy „mí módon kelljen minden Tudományt magyarázni: / mí módon folytatni: mikép mindent kifejezni / tiszta Magyar szóval; hogy kapja meg, értse's a gyenge!” (3508–3510) „Fel kell jegyezni minden szót a nyelvünkben!”²¹ Minden magyar hazafit kér: mindenünnen gyűjtsék a szavakat, „s mindenféle külön szólás formáit”, (4197) azok eredetét, jelentését. Új szókkal is kínálja olvasóját.

Az idézetek szaporíthatók lennének, de ennyi is meggyőző arról, hogy Kalmár György 1770-ben megjelent művében már tudatos nyelvapolási, nyelvművelési programmal lépett föl. Elképzelésében nemcsak a változtatás szükségessége mellett érvel, hanem ecseteli a megvalósítás módjait, kifejezi a nemzeti nyelvű iskolai oktatás fontosságát is.

A *Magyar Merkúrius*ban Kalmár nyelvművelő törekvésének egy szeletét olvashatjuk. A mű a 18. század közepén görög és latin szavakkal és szólásokkal kevert magyar nyelv megtisztításának érdekében készült. A szerző tudatosan, nagy buzgósággal és képzettséggel vállalkozik e feladatra. Tisztában van úttörő szerepével. „Talált és találandó szókról és szólásokról”, a nyelv megtisztításának folyamatáról beszél. A nyelvtörténeti és nyelvfilozófiai kérdésekkel foglalkozó Kalmár érvelése logikus: a klasszikus nyelvek, a görög és a latin is változtak; változik, sőt változnia kell a magyarnak is. A tudományok és mesterségek szavait a latinban is bonyolultabban, körülírtan fejezték ki kezdetben, aztán rövidüléssel többnyire egy-egy szó maradt egy fogalomra. Adott a feladat: más nyelvekhez hasonlóan a magyart, a szeretett anyanyelvet is alkalmassá kell tenni arra, hogy önmagában, szókincsében is alkalmas legyen a tudományos gondolatok kifejezésére. A szóalkotás lehet a régiségből táplálkozó is, ő maga 5-6000 újnak látszó szót hozott elő nyelvünk kincsestárából. Világosan fogalmaz: az új kifejezések életképessége ugyan nem a megalkotótól függ, de szavazást sem lehet tartani róla. Fontos a természet követése, továbbá az, hogy a szaporodó szavak használatba kerülését ne akadályozza folytonos tiltakozás.

Orczy Lőrinc kívánsága szerint ebben a művében a magyar nyelvben jelen lévő gyakori görög és latin szavak és szólások magyar szavakkal való kifejezésére tesz javaslatot, elsősorban a deák-talanokon akar segíteni. Ügyel arra, hogy csak a nyelvben még meg nem honodosodott latin szavakra terjedjen ki igyekezete, a már magyar szók közé számlálható szavak (példákat is sorol fel) ellen nem kell küzdeni. A bevezetés után egészen rövid rész található a mű kezdetéből. Kalmár ebben a művében is minden magyar szó és szólás megmagyarázását ígéri.

Kalmár György *Magyar Merkúriusa* a magyar nyelvújítás történetének új, fontos forrása. Reméljük, hogy a mű közlésével²² sikerül tompítanunk a Kalmárral kapcsolatos előítéletek élet, s ráírányítjuk a kutatók figyelmét a szerző már ismert és még kéziratban lévő nyelvtörténeti műveire is.

²¹ Ez az idézet élőfej az 1770-es kiadásban. Szuromi az élőfejekkel a verset tagolta, azokat fejezetcímekké tette, általuk a versáradat áttekinthetőbbé vált.

²² Szövegközlésünkben lemondunk a betűhív átírásról, a szöveghezességhez azonban mindenütt ragaszkodtunk. Nem igazítottuk a mai helyesíráshoz a mássalhangzók kettőzését (vagy azok elmaradását). A magánhangzók hosszúságában csak a rövid és hosszú magánhangzót jelöljük, az „is” szót egységesen rövid i-vel írjuk. Nem változtattunk a központozáson sem. (Kalmár kézírása a *Prodromus*ban kifejezett és a *Valóságos magyar ABC*-ben alkalmazott elvek szerinti.)

Magyar Merkúrius

Melly

a' Tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló
görög és deák Szókat és Szóllásokat
 rész-szerint megmagyarázza, rész-szerint egész erőben magyarul kifejezgeti;
 és, a' hol szükséges, könnyű példákkal megvilágosítja;
 s úgy az egész **Magyar Nemzetnek** közönséges hasznára Világ eleibe terjeszti:
 egyszersmind a' Nyelvünkben bölcsekedni kívánó Magyarjainknak útát tör
 és egyenget az okoskodásra.

K. Gy. által.

Első Darab.

[1v]

Rendi e' Darabnak *Szakaszok szerint*

I.	Mathesis: <i>Fundamentomos Tudomány</i>	Levél	15.
II.	Metaphysica: <i>Tudományok Fundamentoma</i>	Lev.	86.
III.	Logica: <i>Ok-Tudomány</i>	Lev.	171.
IV.	Külömb-külömbféle Szók Magyarázata	Lev.	251.
V.	Grammatica: <i>Nyelv Mestersége vagy Fundamentoma</i>	Lev.	281.

[2]

A.Ω.

Nemzetem, én Vérem!

Mind e' mi időnkben mind pedig előttünk jöttek Világ eleibe egynéhány Könyvek, melyeknek az ő Szerzői avagy Írói a' magok *Tudományához* és *Mesterségéhez* tartozó *Szókat és Szóllásokat* jó fontosán és világosan magyarázták meg nagy részént. Én azokat nem vethetem meg; meg sem vetem: hanem, a' midőn ISTEN engedvén, minden Tudományt külön-külön fogok egész készüllettel folytatni; azokat is felvészem: de azokon kívül másképen is, még pedig külömb-külömbféle módon, kifejezem a' Dolgot hol *nagyobb* hol pedig *egyenlő erőben* e' végre, hogy a' Nyelvünket bővítsem; és Nemzetünknek még az alacsony Rendit is, és a' gyengébb elméjűeket, úgy a' gyermekeket is, a' *képződésben* és *okoskodásban* anyira segítsen, hogy mind azokról az én tölem talált s találandó *Szókról* és *Szóllásokról*, mind pedig a' *Dolgokról*, melyekről [2v] az ő Tehettségek szerint elmélkednek és okoskodnak, könnyen megfelelhessenek akárkinek mindenkor.

Ez pedig így lehet meg; ha nem léssen az elméjek egy *Szóhoz* s egy *Nevezethez* köttetve, mint valamely rövid békóba vagy nyügbe szorítva: hanem az előforduló alkalmatossághoz szabván magokat, külömb-külömbféle módon kifejezhessék a' mondójokat. Mint a' Deákok: *Ontologia, Ontosophia, Metaphysica universalis, Philosophia prima*. Ismét: *Logica, Philosophia rationalis, Philosophia instrumentalis; Ars ratiocinandi, Ars cogitandi; Ars veritatem indagandi, exquirendi, etc.* Ismét: *Philologia, Grammatica latius dicta, Grammatica historica, Characteristica Orationis, Philosophia curiosa, Exquisita linguarum et disciplinarum cognitio, Polymathia, Doctrina multiplex, Eruditio varia*, és nagy erőben, egy szóval, *Eruditio*. Továbbá: *Absolute, simpliciter, in se, per se, intrinsecus*. Ismét: *Hypothetice, respective, relative, per aliud, secundum quid, extrinsecus*.

Nem tartok semmit egybe nagyobb képtelenségnek ennél, hogy valaki valamely Dolgot va[3]lamely idegen nyelven úgy megtanúlt, hogy érti; még sem tudja azt a' maga született nyelvén megmagyarázni: Képtelenség, mondom, hogy nem tudja a' maga Kimondóját előadni; azaz, a' mi az elméjén vagyon, értelmesen kimondani.

Mivelhogy Magyarokkal vagyon most dolgom: Magyarral beszéllek. Elhiszem, hogy magyarul nem mondhatod ki *még most* olly röviden s fontosan mint deákul avagy más nyelven, a' mit deákul avagy más nyelven tanúltál: de kimondhatod több szóval, hárommal avagy négyvel. Ha négyvel nem: kimondhatod tízzel. Ha tízzel sem: kimondhatod ötvennel avagy százzal. És ha annyi szóval sem értheteted meg a' Dolgot másokkal: bizonyos jele, hogy magad sem érted mit tanúltál és mit mondasz. Ha pedig száz szóval vagy ötvennel megmagyarázhatod: arra is léphetsz, hogy tízzel is kimondhassd. Ha tízzel kimondhatod: annyira is törekedhetsz, hogy négyvel avagy hárommal osztán kevesebbel is kifejezhessd.

Fontold meg csak jól a' dolgot magadba: majd megtapasztalod, hogy mindent, a' mit tanúltál s a' mit tanúlsz, a' született Nyelveden, vagyis neveltetésedben az anyád[3v]tól vagy a' dajkától kapott Szódon kellett s kell megtanúlnod. Micsoda képtelenség tehát, hogy te, példának okáért, a' te született magyar Nyelveden ki nem fejezheted a' mit tanúlgattál! A' melly horoggal megfogtad a' halat, nem vonhatod-e ki azzal azon halat a' vízből? És a' melly hálóba kerítetted a' madarat, nem hozhatod-e ki azzal azon madarat a' sűrűből?

Erre talám azt feleled, hogy deák avagy anglia' nyelven tanúltad ezt s ezt a' Tudományt; nem az anyádén. Én pedig ezt kérdem: Micsoda nyelvből tanúltad meg, hogy ez s ez az anglia' szó ezt s ezt a' dolgot jelenti? Feleled, hogy magából az anglia' nyelvből. Már ezt kérdem: Micsoda nyelven tanúltad meg azt, hogy ez s ez az anglia' szó ezt s ezt a' dolgot jelenti? Feleled: franczia' nyelven. Kérdem: Hát a' francziát micsoda nyelven? Feleled: olasz nyelven. Kérdem: Hát az olasz nyelvet? Feleled: a' németen. Kérdem: Hát a' németet? Feleled: deák nyelven. Most már ezt kérdem: Hát ugyan a' deákot micsoda nyelven? Feleled: magából a' deák nyelvből. Erre ezt mondom: Tehát kellett tudnod a' deákot, minek előtte tanúltad! Vigyázz magadra: ugy-e, hogy magyar Nyelven tanúltad? Feleled: Most veszed észre magadat, hogy másképen [4] nem lehetett megtanúlnod. Erre ismét azt mondom, hogy, akár-micsoda nyelven tanúltad ám a' többi nyelvet és ezt s ezt a' Tudományt; de lehetetlen volt, hogy a' született nyelved elmaradjon csak egytől is. Az meglehetett, hogy ugyanazon egy dolog két avagy három nyelven is forgott az elmédben: ugyan-csak lehetetlen volt, hogy a' született Nyelved elmaradjon egyszer is. Feltésem, hogy, a' midőn gondolkodol, elmélkedel és okoskodol, nem annyira magyarul, mint valamelly szeretted nyelven, vagy a' németen, vagy a' franczián, vagy az angluson, vagy pedig a' deákon folytatod a' gondolatidat; kiváltképen pedig azon a' nyelven, a' melyet a' magad hivataljához avagy mulattságához képest leginkább gyakorlasz, ugy hogy még álmodban is az forog leginkább előttd: de azért ugyan soha el nem marad ám a' született Nyelved: ott vagyon az társul mindenkor, ha mind lappangva is: csak vigyázz ezután magadra.

Ezt az Anya Nyelvet (II.55.c.) azért igen helyesen nevezzük *született Nyelvnek*: mert nemcsak az anyántól avagy a' dajkántól avagy pedig valamelly társalkodásból tanuljuk ám azt egészen: hanem a' *természet segít és tanít bennünket arra leg[4v]inkább*. Valamint hogy a' természet szeret a' gyermekben illyen s illyen dologhoz való hajlandóságot és kívánságot: ugy azon természet tanítja meg ötet, hogy megértse a' mit kérdünk tőle; még pedig olly szóval sokszor, a' melyet soha sem hallott azelőtt. És, ha hallotta is, ki magyarázta meg néki, hogy így s így kelljen érteni? Ugy-e hogy senki sem. – A' midőn a' kis gyermeket szóval hívja magához valaki, s egyszersmind egyik kezével vagy mind a' kettővel *azt a' hívást* jelenti; hogy tudja a' gyermek, hogy *az a' szó* azzal a' *kéznek mozgásával* egybe vagyon köttetve? s hogy tudja, hogy *az a' kéznek mozgása hivatalt* jelent? Kétség kívül a' természet tanítja. Ugy, a' midőn annak a' *hivatalnak enged*, a' természet hajtja s indítja el is. Egy szóval, a' természet segíti, hogy mindent megértsen; és ösztönözi is arra, hogy mindent, valamit meghall avagy lát, kövessen.

Könnyen felveheti, úgy gondolom, akárki, miképen segíthet a' természet a' gyermekben azokban a' dolgokban, a' mellyek a' külső érzékenységek alá vagynak vetetve. De ez ám a' kérdés: Miképen segítheti [5] azt azokban, a' mellyek a' belső érzékenységtől függenek; a' mellyek, tudniillik, a' Léleknek és az Elmének (II. 74. a. α) az ő munkái? Ha valamelly szós és már megokosodott gyermekcsétől, a' midőn gondolkodóba talál esni, ezt kívánom; Ugyan mondd meg, miről gondolkodol most? s így felel a' gyermek; Ugyan én erről s erről gondolkodom: vajjon ki tanította meg, hogy azt a' szót megértse s úgy értse a' mint én értem? Mondom a' gyermeknek: Talám már elfelejtetted a' mit tegnap mondtam: Felel: De ugyan még nem felejtettem el. Kérdem továbbá: Hát ugyan jut még eszedbe? Felel: *Jut ugyan.* Vajjon ki magyarázta meg néki mit téssen ez, hogy, *elfelejteni, s, eszébe jutni?* Talám még most hallotta először.

Hogyha a' természet ennyire segíti még a' gyermekeket is a' született Nyelvében: hogyné segítené az érett elméjű és gyakorlott Okosságú s okoskodású embert inkább is? Mondom azért, én Magyarom, hogy mindent megmagyarázhatsz a' született Nyelvden: ha jól érted ám mind a' Dolgot mind pedig a' Nyelvedet. (III. 4. a. b., V. 1. Jegyzet. *) [5v]

Itten ezt gördited ellenembe. – „Megengeded, hogy mindaz meglehet: de lehetetlen ségnek látszik előtted, hogy a' *Tudományokhoz és Mesterségekhez tartozó Szókat és Szóllásokat* (IV. 81. a.) olly erőbe kithessük, mint a' *Görögök* kimondották és a' *Rómaiak.*”

Gondolod-e, hogy az aranynak és akármelly drága kőnek annyi becsi és árra lett volna eleintén mint mostan? Éppen nem. A' hol az aranynak az árra annyira felment már mint minálunk; az nem esett meg egyszeribe: hanem időről időre mind ugy kicsinyenként nevededett a' becsi. Ugy azok a' Szók, a' mellyeket a' Görögök és a' Rómaiak kigondoltanak, még a' Bölcsék Oskoláikban sem voltak mindjárt ollyan dívatban; azért nem is lehettenek olly hathatós erejűek, mint annak utánna: ámbár mindjárt felkapták légyen azokat. Így feltehetjük, hogy, ha a' magok Nyelve helyett *Magyar Nyelven* szóllottanak és irtanak volna azok a' híres Görögök és Rómaiak, találhattanak volna *abban* szintén ollyan nagy erejű *Szókat és Szóllásokat* mint a' magok Nyelvében; a' mellyek mind e' mái napiglan [6] fennforognának. Ki s mi tilthatja meg, hogy mi is, más Európai czimeres Nemzetekkel együtt, kik a' Nyelveket naponként újjabb-újjabb szókkal bővítik, ne végyünk magunknak ollyan s annyi szabadságot?

Már most ezt veted élémbe, hogy, minékünk már ma nincs ollyan módunk és erőnk, hogy a' Dolgot egy szóval meghatározzuk, mint a' Görögök és a' Rómaiak. Ezt felelem, hogy, azok is eleinte két-két szóval határozták meg némelly Kimondó-jokat: p. o. *Tekhne grammatike, Episteme physike* (vagy, a' mint ma halljuk a' Görögöknek szájjaikból, *Tekhni grammatiki, Epistimi physiki*), *Ars grammatica, Scientia physica*: osztán: idő telvén, annyi erőt vett nálok a' Tudomány, hogy az első szót könnyen elhagyhatták: valamint a' Rómaiak is ezekben a' Szóllásokban, *Aqua pluvia, Aqua frigida, Linea incita, Aeteas senecta*, s többekben efélékben, az első szó nélkül idővel szabadon ellehettek. Továbbá ezt felelem: Néha két szóból néha háromból is szereztenek azok egyet: azt mi is megcselekedtetjük; valamint a' Németek: ám[6v]bár hosszabbacsán esik is néhánykor. – Továbbá pedig ezt felelem, hogy, némelly *Szókat és Szóllásokat s Dolgokat* rövidebb szókkal is kimagyarázhattunk, mintsem a' Görögök, és a' Rómaiak; még pedig néha nagyobb erőben mint sem azok. Sőt némelly Dolgokat ugy kifejezhetünk egy szóval, hogy három, négy, öt, hat s hét szóval, avagy sok szókból szerződött igével vagy szóllásnak módjával kelletik annak egész erejét megvallani akármellyik Nyelvén e' Világnak.

Ám mind ezeket elmémben forgattam én akkor, a' midőn az én *Prodromus* nevű Könyvemhez szerzett Verseimnek mindjárt az elein eképen szóllottam hozzád, én Nemzetem:

Ezt is *nagy biztomba* reménylem ezeknek utána:
 hogy az én jó s kedves Hazámfiái, nem akarván
 ennyi verijtékem *becsmérelgetni*, kit értek
 s *drágakönél gyönyörűbb Nyelvünkért* hullatok eddig,
 sőt az ő *becsiért* inkább is *annak* örülvén,
 mind jó neven vészik, *valamit próbálok* aránta:
 és, ha *talám fontos* vagy egyéb *alkalmas* ígét,
 [7]vagy valamely *szóllás módját*, *nagy erőbe*, találván,
 felfogom, és *mi tulajdonaink* közzé fogadom bé:
 ezt mondom, hogy az *én voksomra* megengedik: úgy-e?

Ebben az említett Verses Könyvemben és ennek utána Világ eleibe terjedhető Munkáimban találhatsz öt vagy hat ezernél több szókat, a' mellyek épen újjaknak látszanak lenni teelötted: de tudd meg én Vérem, hogy a' mi hasonlíthatatlan szépségű és európai nyelven szólló embertől kigondolhatatlan gazdagságú Nyelvünknek drága Kincses tárházából s elásott Szekrényéből telt s telik az ki mind egyig. *Prodrom. Idiom. Sc. Mogor. Hun. Avar.* pagg. 199. 200.

Találkozunk ugyan hol egy helyen hol másutt olly viszketegetes eszű s ajakú Hazafiakra, a' kik mind csak a' *szónak* és *szóllás módjának* az *újjóságát* hánytorgatják előttünk: de azoknak eképen felelünk. – Vajjon a' mi Eleink egyszersmind kapták-e fel mind azokat a' *szókat* és *szóllásnak formáit*, valamellyek a' mi birtokunkban vagynak mind e' mái napiglan ötánnok? [7v] Vajjon öszvegyültek-e egy akarattal valamely természetbe, vagy hegyen, vagy pedig völgyben e' végre, hogy arról tanakodnának, micsoda szókat koholjanak és minémű szóllásnak formáit kovácsoljanak, s micsoda erőben határozzák meg azoknak az ő jelentéseket és értelmeiket, hogy osztán jó módjával szájról szájra adhatnák, s a' Maradékoknak által eresztethnék azokat? Vajjon inkább nem mind egymás után szaporodtak-e a' szók lassan-lassan? Kit egyik talált kit másik, egyszer egyiket másszor másikat, kimondani; a' mint őket tanította, segítette, hajtotta és ösztönözte a' természet: azt a' többi fülébe vévén vagy többször is hallván, felkapta s lábra is kapatta azután.

Nem kötötte pedig az afféle *szóknak* és *szóllásoknak* találását valamely bizonyos idejű és állapotú emberhez a' természet. Mert kit nagyobb kit alacsonyabb rendű; kit gazdag, kit szegény; kit férjfi, kit asszony; kit öreg, kit ifjú, kit gyermek; kit mesterember, kit szántó, kit kapás; kit arató, kit cséplő, kit kaszás; kit kertész, kit szőlőmives; kit juhász, kit kanász, kit lovász, kit gulyás; kit vadász, kit halász, kit madarász; kit vitéz, kit otthonn ülő; [8] kit beteg, kit egészséges; kit szomorú s kit vidám talált kigondolni egyszer is másszor is.

A' midőn talált egyik a' másiktól valamely *szót* avagy *szóllást* hallani: vajjon megbotránkozott-e benne? vajjon szemére vetette-e? vajjon bédughatta-e a' többinek a' fülét? vajjon a' szájját befoghatta-e? vagy a' nyelvét megzabolázhatta-e? s az afféle újjáságnak elő-mentét vajjon megtilthatta-e? Te pedig egész jussal és szabadsággal szememre hányod énnékem: holott én minden *szónak* és *szóllásnak*, mind annak, a' melyet már birunk, mind pedig annak, a' melyet birtokunk alá kívánok hajtani, elégséges okát akarom adni, s, ha tőlem kitelhetik, adom is.

A' mint sok egyéb dicséretes dolgokban, ugy ebben is méltán lehet *azokat* a' mélyly Nyelvű okos *Anglusokat* követnünk. Nemhogy megvetnék ők a' könyvszerzőktől szerzett újj értelmű avagy éppen újj eredetű *fontos szókat* avagy *szóllásokat*: de még a' köznéptől gondolt szókat is felkapják és tulajdonaikká [8v] téstik azonnal. Nemhogy torkon fognák ők a' köznépet: de még a' kormányt is kezébe adják e' részben gyakorta.

Hogy azt, valami az elménken vagyon, kimondhassuk, és másokkal is ugy, a' mint mi magunk értjük, megértethessük: ugy bir, ugy igazgat, ugy viszen és hordoz bennünket, szemünknel, orrunknál, fülünknel, hajunknál, kezünknel, lábunknál, és

szívünknel fogva a' természet, hogy azt a' szót és szóllást, a' mellyel a' *Kimondóinkat* jelenteni akarjuk, a' jelentendő Dolognak vagy az eredetihez, vagy az okához, vagy a' materiájához, vagyis anyjához, avagy lomához (II. 77), vagy a' formájához, vagy a' természetéhez, vagy a' hasznához avagy ártalmas voltához, vagy az idejéhez, avagy valamelly alkalmatosságához alkalmaztatjuk mindenkor. Így kormányozta s így is kormányozza az egész emberi nemzetet a' természet.

Ezeket meggondolván, s a' Nyelvemet kimondhatatlan módon szeretvén, és a' Nyelvemen kimagyarázható Dolgokról, ISTEN kegyelméből, tiszta és elégséges értelmem lévén, mertem az én Verseimbe néked, édes Nemzetem, ígérni, hogy mindent meg fogok én annak idejében, ha élek, [9] magyarul magyarán magyarázni (328).

Mind ezek azok, a' mellyekben több foglalatosságim között örömet forgolódom, s a' mellyekre el is szálok egy két órát minden nap; egyéb Dolgokról való elmélkedéseimtől el-szakasztva.*

Minden ember nem tapasztalhatja meg, hogy enként futok: ebből esett, hogy egy Méltóságos Fő-Ispány Urnak tetszett a' minap (*Pünk. hav. 3. n. 1777. Bécsben*) mint egy drága kőből csinált ösztönt ütni az oldalamba. Olyan jó Magyar Vérű Méltóság szavának s önként tett szép ígéretinek igen könnyen engedtem.

Most ugyan, ebben a' *Híradó Darabban*, nem terjeszkedhetem ki annyira, mint a' midőn minden Tudományt külön-külön fogok teljes igyekezettel és egész készüllettel [9v] folytatni: de ugyancsak többet cselekeszem rész szerint, mint sem tölem az a' nagy érdemű Méltóság kívánta.

Annak a' Méltóságnak ez vala leginkább a' kívánsága, hogy a' Tudományokban előforduló görög és deák szokat és szóllásokat, kívált a' nehezebbeket, mint *Philosophia, Metaphysica, Logica, Physica, Mathesis*, s a' t. fontos Magyar Szókkal fejezzem ki: én pedig a' *Mathesisbe, Metaphysicába, Logicába* és *Grammaticába* beljebb ereszkedtem egy kevésé.

Ha ebben a' négyben jó fundámentomot vethettek: könnyen bánhattok a' többivel. Ha mondom, a' *Dolgoknak képét és remét* (III. 3), a' mellyek ebben a' négyben tudnivalók lesznek, jól felvészitek; s azoknak az ő *mesterséges Nevezeteket* egészen megértitek: annál könnyebben megfogadhatjátok a' többit: egyáltalán fogva minden Tudománybéli Dolgot oly tisztán és tökéletesen megérthettek, hogy azt másokkal is meg akarván értetni, világosan és értelmesen kiadhatjátok az eszeteket. – Illik azért és szükséges, hogy mostan ezeket bocsássam előre: egyébaránt más rendet kellene tartanom azokban, s mindeniknek külön *Darab helyet* választanom. Ugyancsak az *Ok-Tudományhoz* és a' *Tudományok Fun[10]damentomához* fogok legelőször annak idejében: ha élek. Ugy intézem pedig mind *ezeket*, mind pedig a' többi Tudományokat, hogy a' Deáktalanokon akarván főképen segíteni, sohol semmi görög avagy deák szót nem hozok elő többé: hanem minden *tudnivaló Dolgot* magyarul fejezek ki nékik: s ugy világosítom meg, hogy semmi más *Vezegre* (IV. 2. b) avagy *Vezetőre* ne legyen szüksége. – A' melly *deákos* szokat ugy felvett s megérthet a' Nemzetünk, hogy nem lehet már a' szájából kivennünk, nem kell többé a' *deák* vagyis *római* szók közé számlálnunk azokat. Példának okáért: *Sententzia, próba, forma, figura, mód, fundámentom (fendementom), tálentom, templom, oltár, szent, sákrámentom, arany, régula*; és többek e'félék. De mind ezek helyett mind pedig azok helyett, a' mellyeket más Nyelvekből kellett kölcsönöznünk, lehet énnékem az én *Verses Munkáimban*, és másokban is, alkalmas és fontos szokat a' mi régi Nyelvünkbelől jó móddal szereznem.

* In *Prodromo Idiom. Scyth. Mog. Hun. Auarici* p. 428. „Considerate. quantum mihi animus in hoc ausum ardeat: atque intelligite, si duo studia excipiam, omnem me rem *instituto hocce*, hoc cibo humanitatis, artissimo hoc amoris et literarum omnium magis apud nos excolendarum vinculo, ducere ac habere posteriorem.”

I.

Fundamentumos Tudomány

§§. Hogy már itt a' Dologhoz fogjak: először is a' *Mathesisbe* ereszkedem.

Szabad legyen ezt a' *Máthésist* valamely [10v] szép rézből csinált két fülű vagyis két fogatú széles és mély edényhez hasonlítanom most. A' Régiek ezt egyik fülénél és a' fenekénél fogva kapván a' kezekbe, *Máthésisnek*, másképen *Máthémának* nevezték. Én pedig a' másik fogatjánál fogva fogom meg: ugyancsak a' fülénél és a' fenekénél fogva kapom a' kezembe, s *Fundamentumos Tudománynak* nevezem.

a). Miért nevezték pedig *Máthésisnek*? – *Mathesis, Tudomány*: de szorosabban ezt teszi, hogy, *Tanulás*. Azt a' *Tanulásnak módját*, a' mely szerint olly szép és alkalmas móddal tanítatik és tanul valaki, hogy egyik dolog úgy foly a' másikkól, valamint a' lántznak egyik szeme (vagy, *kötötte, foglalta*) függ a' másiktól; mondom, azt a' *Módját a' tanulásnak* méltán nevezhetni nagy erőben, egy szóval, *Tanulásnak*, és így, *Tudománynak*. Már pedig a' *Máthésisben* úgy taníthatni s tanulhatni. Tehát méltán nevezték *Tanulásnak*, és így, *Tudománynak*.

b). Továbbá, miért nevezték *Máthémának*? *Mathema* ezt teszi, hogy, *Tanúlt dolog*: a' mi meg vagon tanúlva; megtanúlt dolog; *Tudomány*. – Annak a' *Tanításnak* s *Tanulásnak* olly könnyű s alkalmas módja lévén, hogy a' mit abban egyszer jól megtanúl az ember, úgy meg vagon tanúlva, hogy soha el nem felejtődik; és egyik *megtanúlt dolog* a' másik[10v]ból olly világosan eredvén, hogy a' mit abban egyszer helyesen megtanúl az ember, annak igaz volta felől mindenkor s mindenha bizonyos lehet; s a' mellynek igazsága ellen senki e' Világban semmit nem mondhat; méltán nevezték, olly nagy erőben; *Megtanúlt dolognak; Tudománynak*.

c). Az megeshetik ugyan, hogy valaki a' más *tanítótát* és a' Tanulónak egyszeri *megtanúltát* más móddal, vagy hosszabban, vagy pedig szintén olly röviden előadhajta mint más; talám még rövidebben is: de azzal nem tagadja a' tanított és *megtanúlt Dolognak* igazságát; hanem csak ezt tagadja, s másokkal is osztán tagadtatja, hogy annak az egyszer *megtanúlt Dolognak* tanulásában és tanításában más mód nem volna, még pedig könnyebb avagy rövidebb, vagy, legalább szintén olly rövid avagy könnyű mint a' másé.

d). Azt a' *Tudományt* én, a' mint mondám, *Fundamentumos Tudománynak* nevezem. – Valamiképen a' szegletesen faragott kövekből épült alkotmány falainak és oszlopoknak egyik köve mint erős fundamentomon úgy áll a' másikon: ugy ebben a' *Tudományban* egyik *megtanulni való* avagy [11v] *megtanúlt Dolog*; vagy is egyik *Tudom-dolog* a' másikon megmozdúlhatatlanul *alítva* (III. 27. *c), *fundálva*: azaz; egyik Igazság önként foly s ellene-mondhatatlanképen következik a' másikkól. Méltán és helyesen nevezem azért *Fundamentumos Tudománynak*. *Fundamentumosnak* nevezhetem: mert ennek senki nem szólhat ellene; hanem ha nem tudja. Ám a' többi Tudomány pedig, jóllehet bizonyos Fundamentom nélkül nincsen, nem lehet eléggé világos mindenek előtt: azért nem is egészen bizonyos mindeneknél.

Jegyzet. Minekutánna a' Tudományoknak és a' tisztességesebb Mesterségeknek jobban megárad a' folyamatja s sebesebb léssen minálunk is: a' tölem ajánlott *Szóllásnak* második szavát csak magát felvehetjük úgy, hogy mindenkor teljes dívatban legyen nálunk, mint egy a' *Tudományokhoz* és *Mesterségekhez tartozó Nevezetek* vagyis *Mesterséges Szók* közül akármellyik; tudniillik, *Tudomány*. Sőt még rövidebben így mondhatjuk: *Tudom* (III. 9. e. c. ee.*). A' melly Szót nemcsak magadra, hanem másra is akárkire alkalmaztathatsz. P. o. A' *Tudomban* így s így *tanulom*: a' *Tudomban* így s így *tanultad, tanulta, tanúltuk, tanúltátok, tanúlták*.

e) *Mathematicus* (III. 2. f. bb.): *Fundamentomos Tudományú*; *Tudó*; *Tudományos*. Meg lehet különböztetni ezektől, hogy, *tudó*, *sciens*; *tudományos*, *literatus* ac *scientiis doctrinisque deditus*; *tudós*, *doctus*; *tudóss*, *eruditus*; *Tudós*, *Doctus*; *Tudóss*, *Eruditus*.

a). *Mathematicus, a, um* (II. 24. c., III. 2. e. aa.): *Tudományos*. 2szor, *Fundamentomos Tudományhoz tartozó*. 3szor *Fundamentomos Tudományi*, másképen, *Tudományi*.

b). *Mathematice*: *Fundamentomos Tudomány szerint*; *Tudomány szerint*, *ismét*, *Tudományosképen*.

Már a' czéломra sietvén, a' feltett Dolgot illetem s hajtom nyomosabban. -----

[12v]

Ha azért a' Nemzetünket valóban akarjuk szeretni: ne disztelenítsük *semmi idegen öltözettel* a' Nyelvünket: hanem a' maga ékes ruháiban tisztán tartsuk *azt* mindenha: és az ő hasonlíthatatlan Dísz s Fénye szerint gyarapítsuk *azt*, *egy akarattal* és *teljes igyekezettel*: s *rendes móddal* (III. 4. a. b) törekedve: hogy így jobban-jobban becsülhessék *azt* még az idegenek is; és Nemzetünket, az szerint, szerethessék és tisztelhessék mindenek.

ISTEN
légyen és maradjon
velünk
édes Nemzetem!
α.ω.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez. Sajtótörténetünk kezdeti időszakában nem volt ritkaság, hogy az első hazai újságok és folyóiratok szerkesztői között lelkészek és szerzetesek is voltak. Elég, ha Bél Mátyásra gondolunk, aki hallei tapasztalatai alapján pietista szellemenben szervezte át a beszercebéányai és a pozsonyi evangélikus líceumot, ahol 1721-ben *Nova Posoniensia* címmel latin nyelvű lapot indított, és megteremtette az újságok iránti sokrétű érdeklődés hazai hagyományait. De gondolhatunk a szintén evangélikus teológus Rát Mátyásra is, aki Pozsonyban 1780-ban a *Magyar Hirmondó* megindításával a magyar nyelvű újságírás úttörője lett. A *Magyar Hirmondó* egyik későbbi szerkesztője, Révai Miklós 1784-ben piarista szerzetes tanárként vállalkozott az újságírói munkára. Az első magyar nyelvű folyóirat, az 1789-ben indult *Magyar Museum* egyik szerkesztője, Baróti Szabó Dávid pedig korábban a jezsuita rend tagja volt. E lapok azonban – szerkesztőik egyházi kapcsolata ellenére – nem voltak egyházi jellegű, vagy vallási orgánumok, hanem szinte kizárólag világi témákkal foglalkoztak.

Csak a 18. század kilencvenes éveiben jelent meg Magyarországon az első olyan lap, amely tartalmára és jellegére nézve is egyházi jellegű folyóirat volt. 1793-ban Selmezbányán Ambrózy Sámuel evangélikus lelkész indította meg *Novi Ecclesiastico – Scholastici Annales Evangelicorum Austriacae et Helvetiae Confessionis in Austriaca Monarchia* címmel. Kiadója Franciscus Joannes Sulzer volt. Kezdetben negyedévenként, majd 1794-től csak félévenként jelent meg; 1796 és 1802 között pedig szüneteltette megjelenését. A folyóirattal kapcsolatos eddigi ismereteink főleg lexi-

konok és a gyér szakirodalom rövid hivatkozásából származtak, és ezek csupán a legszükségesebb adatokra korlátozódtak.¹

Levéltári kutatások nyomán alkalmunk van egy, a lap további történetére bizonyára nem csekély hatással lévő cenzúra-ügyet ismertetni. A helytartótanács iratai között 1794. október 14-től kezdve bukkantak fel azok az iratok, amelyek az *Annalesszel* kapcsolatosak.² Az derül ki belőlük, hogy a cenzúra-hatóságok eljárást indítottak ellene, és további megjelenését nem engedélyezték. Az ok az volt, hogy a folyóiratban olyan, a népesség számával kapcsolatos közlemények láttak napvilágot, amelyeknek megjelentetését az időszaki sajtóban a rendelkezések szigorúan tiltották. Az ügy részleteiről főként a szerkesztő, Ambrozy Sámuel 1795. február 13-án Budán kelt beadványából értesültünk.³

Miután a helytartótanács rendelkezése nyomán a helyi cenzor megtiltotta a lap újabb számának megjelentetését, a szerkesztő e beadványban fordult a budai hatósághoz. Ebben kiadványa folytatásának engedélyezését kéri, mert – mint írja – az előző évfolyamból mindössze egy szám jelent meg, pedig az előfizetőknek negyedévenkénti megjelenést ígért. A helyi cenzor – számára ismeretlen okból – nem engedélyezte a következő füzet megjelentetését. Ő mindenesetre ígéretet tesz arra nézve, hogy lapját a jövőben még kéziratos formájában aláveti a cenzor vizsgálatának és szükség esetén elküldi a helytartótanácsnak is. Távol áll tőle, hogy az *Annales* cikkei által az államnak bármilyen kárt okozzon, céljának sokkal inkább a jó irodalom terjesztését, valamint a köz- és magánboldogságot tekinti.

Az ügygel kapcsolatban a „legfelső hely” döntött és a döntésről az irodalmi ügyek Directoriumát is értesítette.⁴ Megállapítják, hogy a folyóirat megsértette a királyi rendelkezéseket és hibát követett el a selmeci cenzor is. A szerkesztőnek a lap folytatását illető kérését azzal a feltétellel teljesítik, ha az *Annales* csupán egyházi eseményekről, királyi rendelkezésekről és a helytartótanács határozatairól fog beszámolni, a népesség számáraól viszont nem fog híreket közölni. Ambrozy Sámuel figyelmébe ajánlották azt is, hogy a folyóirat számainak kézirátát az 1793. április 10-i rendelkezés értelmében a helyi cenzornak be kell mutatni. Ha a lapban az államot érintő elmélkedéseket is közölnek, a kézirátát a helytartótanácsához is el kell küldeni.

Az ügy befejeztével folytatódott ugyan az evangélikus folyóirat, de folyamatossága és lendülete megtört.

Az első hazai evangélikus folyóirat – amely egyben az első magyarországi egyházi folyóirat is volt – így is több figyelmet érdemel a sajtótörténeti vonatkozásai mellett neveléstörténeti és egyháztörténeti szempontból is. Indulásakor, 1793-ban is arra hivatkozott szerkesztői előszavában, hogy egyházi és iskolai lapot („ecclesiasticos et scholasticos annales”) fog kiadni. Azt is hangsúlyozta, hogy az aktualitások mellett helyet kíván adni az evangélikus egyház történetével kapcsolatos közleményeknek is. A megjelent számok valóban azt mutatják, hogy foglalkoztak az érsekújvári, eperjesi, pozsonyi és soproni evangélikus iskolák ügyeivel, oktatási módszereivel és vizsgarendjeikkel. Közöltek ezen kívül tudós leveleket, könyvismertetések is. Helyt adtak életrajzoknak – így I. pl. közölték a Joannes Severini selmecbányai evangélikus tanár életéről szólót – írtak Tessedik szarvasi kezdeményezéséről és a cseh-morva testvérek ügyeiről. A szerkesztő a második számban arról a tervéről számolt be, hogy tankönyvet készül írni a nagyobb gazdasági iskolák

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. 151–152. h.; GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I. 484. h.; JOÓ Tibor: *A magyar protestáns időszaki sajtó*. = *Protestáns Szemle* 1935. 145.; DEZSÉNYI Béla: *Legrégibb hírlapjaink életrajzához*. = *MKsz* 1940. 353–361.

² OL – Depart. revisionis librorum 1794. No. 1–8.

³ OL – Depart. revisionis librorum 1795. No. 1–20.

⁴ OL – Depart. revisionis librorum 1795. No. 1–22.

számára, mert ennek hiánya nagyban hozzájárult a vidéki iskolák nyomorúságos állapotához.⁵ Ennek tartalmaznia kell szerinte a felvilágosodás általánosan elismert alapelveit és a tanulóifjúság morális nevelésének normáit is.⁶ Ezen kívül beszámolt az egész monarchia evangélikus egyházainak személyi viszonyairól: a lelkesekről, tanárokról, tanítókról és a jelentősebb egyházi összejövetelekről, valamint az evangélikus szerzők által írt könyvekről.

A pozsonyi evangélikus líceumban, 1782-ben Jénában tanult szerkesztő, Ambrozy Sámuel által 1793-ban Selmecbányán megindított *Annales* megjelenésekor – a trónralépő I. Ferenc rendelkezési nyomán – éppen a hazai sajtó szigorú megrostálása és visszaszorítása volt napirenden. A sajtó ellenőrzésére visszatérő abszolutista szigor – mint láttuk – nem sokáig kímélte az első valódi folyóiratot sem, noha vétségéért végül is felmentést kapott a szerkesztő. Az *Annales* történetében azonban e beavatkozás bizonyára mégis végzetes lehetett, hiszen hiába indult újra a lap, 1796 és 1802 között szünetelnie kellett, és az 1803-ban megjelent utolsó számával – a sorozat 9. füzetével végleg meg is szűnt.

KÓKAY GYÖRGY

Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok. Az 1830-as évektől kezdve egyre inkább a közérdeklődés előterébe kerültek a hazai oktatásügy reformjának kérdései. Az óvodai mozgalom, a népoktatásügy, a nőnevelés, a szakképzés, a pedagógusképzés, az oktatás magyar nyelvűsége állandó témái az országgyűléseknek. A korabeli sajtó is sokat foglalkozott ezekkel a problémákkal.

A reformkor időszakában számos nevelésüggyel kapcsolatos röpirat látott napvilágot.¹ A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket tartalmazó népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából készített rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, melyek az adott korszakban sokakat foglalkoztattak. A továbbiakban négy olyan reformkori röpirat elemzésére vállalkozunk, melyekkel szakirodalmunk mindeddig még egyáltalán nem, vagy csak röviden és felületesen foglalkozott, és amelyek az 1830-as, 40-es évek oktatás- és társadalompolitikai vitáinak homlokterében álló problémák megoldására kínáltak megvalósítható vagy az adott időszakban utópisztikusnak tűnő javaslatokat.

Beke Kristóf, a veszprémi katolikus árvanevelő intézet igazgatója, több népszerű pedagógiai kézikönyv szerzője, 1833. április 11-én a megyei közgyűlésen a köznép nevelésének legfontosabb

⁵ „Eine Hauptursache der bisherigen elender Verfassung unserer Landschulen, ist der Mangel eines zweckmässigen Lehrbuchs für Kinder der Landleute.” = *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales* 1793. II. Trimestre. 135.

⁶ „Ein Schulbuch ... folglich muss es enthalten I. Für Lehrer besonders; 1: Allgemein anerkannte Grundsätze zur Aufklärung und moralischen Bildung der Schuljugend.” L. i. h.

¹ BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépnek nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.; ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 85 l.; ELEKES Károly: *Az iffjak jó aránylatú nevelésökből sarjadzik nemzeti erő, boldogság*. Nagyenyed, 1837. 30 l.; SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l.; SCHOEPF August: *Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz*. Pest, 1844. 35 l.; PAPP János: *A köztanítás miért nem szül mindig kellő sikert*. Miskolc, 1845. 32 l.; [DE GERANDO Ágost]: *Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság és a nevelés felett*. Pest, 1846. 24 l.; HORSCHETZKY Károly: *Szózat önökhez, kik iskolaintézkedésre befolyással bírnak*. Magyar-Óvár, 1847. 19 l.; [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l.; TAVASI Lajos: *A gyermekek tanodázttatásáról és a köz és nyilvános tanodai vizsgálatok tartásáról*. Pest, 1847. 28 l.

problémáiról beszélt. A beszéd szövegét később röpirat formájában ki is nyomtatták.² Beke egyetlen kérdés sokoldalú és részletes elemzésére vállalkozik. Feltárja a népiskolai tanítóképzés korabeli hiányosságait, és értékes javaslatokat tesz a tanítóképzés reformjára. A szerző véleménye szerint az ország vezetői már belátták, hogy „a köznép nem salakja a nemzetnek, hanem eleme és nemző gyökere a polgári társaságnak.” A nemzet boldogságának alapvető feltétele a köznép helyes nevelése. A jó nevelés az alapja minden más intézkedés sikerének. „A jó nevelés ott is munkálkodik, ahová a legébrekenyebb politika se láthat be, s így csak a köznépnek helyesebb nevelése által sikerülhetnek a haza Attyainak a nemzet boldogságára célzó egyéb tanácskozásaik.”³ A nép gyermekeinek nevelését az „oskolamesterek” végzik. Az „oskolamesterek” azonban többnyire nem alkalmasak a köznép helyes nevelésére, hiszen maguk is képzetlenek. A legtöbb tanító éppen csak olvasni-írni tud, azt sem hibátlanul. Vannak ugyan hazánkban „praeparandiák”, tanítóképző intézetek, de az ezekből kikerülő fiatal tanítók képzettsége is nagyon hiányos: „az írás, olvasás, számvetés, néhutt az egyházi szertartások és orgonálás mind az, a mit naggyában és mechanice tanulnak.” A tanítóképzőkben „a természeti históriából, technológiából, földleírásból, phisikából annyi ösmeretet sem közöltenek, amennyit ezek majd üdövel tanítványaiknak legalább mindennapi szükségökre nézve nyújthatnának. Némelly praeparandiákban a nevelés- és tanítástudomány vagy is paedagógiának és methodológiának még neve sem ösmeretes; mit várhat már a nemzet akár a nevelés akár a tanítástudományra nézve az ilyen intézetben formált Oskolamesterektül?”⁴

Beke Kristóf tehát a korabeli tanítóképzőkben folyó munkát nem tartja megfelelőnek. A népiskolai oktatás szempontjából az egyetemen és a püspöki szemináriumokban folyó pedagógiai képzést is elhibázottnak ítéli. Azok a fiatalok, akik ezekből az intézményekből kikerülnek, nem mennek falusi iskolákba tanítani, és a pusztán elméleti jellegű, latin nyelvű képzés, amely nem a gyakorlatra irányul, nem felel meg a szükségleteknek. A szerző szerint a falusi népiskolákban csak akkor képezhetnének megfelelő műveltségű fiatalokat, ha a tanítók elméleti és gyakorlati képzése is egészen új rendszer szerint folya.

Úgy látja, hogy a megoldás az lenne a katolikusok számára is, amely a református gimnáziumokban már bevált. A két utolsó gimnáziumi osztályban anyanyelven kellene tanítani „egy kis elementaris paedagógiát és methodológiát a sokféle latin nyelvbeli tanulmányok helyett!” Így a tanítói hivatatra menő ifjak mégsem lennének pedagógiailag teljesen képzetlenek. Ugyanígy hasznosnak tartaná a szerző azt is, ha a leendő papok, akik állomáshelyükön majd a helyi népiskola felügyelői lesznek, szintén tanulnának a szemináriumokban mind elméleti, mind pedig gyakorlati pedagógiát. Az, hogy a tanítóképzőkben nem fordítanak kellő figyelmet a hallgatók gyakorlati képzésére, nagyon káros. Beke szerint „elkerülhetetlenül szükséges, hogy az ilyen intézetek mellett tüstént trivialis oskola is lenne, a hol a hallott theoriának principiumait mindgyárt praxisban alkalmaztatva lehetne látni, mint külső országokban.”⁵

Olyan tanítóképzőkre van tehát szükség hazánkban, vallja a röpirat szerzője, ahol az elméleti és gyakorlati képzés párhuzamosan halad. Tanuljanak a leendő néptanítók minden olyan tárgyat, melyet majd tanítaniuk kell. Fektessenek súlyt a tanítóképzőkben a természettudományi tárgyak oktatására is, hiszen ezek alapjait is meg kell majd ismertetniük tanítványikkal. Nagyon fontos az nevelés és oktatás elmélete, de ugyanilyen lényeges a tanítás helyes gyakorlatának elsajátítása is. „A tanítóképzőkben minden tárgy oktatása magyar nyelven folyon” – hangsúlyozza Beke Kristóf.

² BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépre nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.

³ BEKE Kristóf: *i. m.* 15.

⁴ BEKE Kristóf: *i. m.* 8.

⁵ BEKE Kristóf: *i. m.* 10.

1836-ban Budán jelent meg Zsoldos Ignác *Nevelésünk hiányai* című röpirata.⁶ A rövid írás, a többi reformkori pedagógiai röpirat sorából nem radikalizmusával, hanem rendkívül logikus, világos okfejtésével, józan és megvalósítható javaslataival emelkedik ki.

A szerző – mint Veszprém megye főjegyzője – hivatalból foglalkozott iskolaügyi kérdésekkel a gyakorlatban is. Művén jól látszik, hogy Zsoldos Ignác közelről ismerte a korabeli oktatásügy alapvető gyengeségeit, látta a falusi iskolákban, a városi gimnáziumokban folyó oktatómunkát, a valóságot.

Beke Kristóf előbb elemzett írásának gondolatmenetéhez kapcsolódva abból indul ki – ami szerinte is oktatásügyünk elmaradottságának legfőbb oka – hogy a falusi tanítók teljesen képzetlenek. A középiskolából kicsapott diákok, borbélylegények, katonák, színészek állnak be népiskolai tanítóknak, akik maguk is éppen csak írni-olvasni tudnak. A szerző szerint mindaddig, míg a tanítói hivatásnak nem lesz megfelelő rangja és elismertsége, míg a tanítókat nem fizetik meg tisztességesen, addig nem lehet jelentős javulást várni a népoktatás színvonalának emelkedése terén. Amíg a tanító fizetése csak annyi, amennyit „egy jóra való kanász is megkap” nem lehet várni, hogy egy művelt, jólképzett ember erre a mesterségre adja a fejét. „És nem is fog mindez soha megváltozni, míg csak a Status minden oskolatanítót, különbség nélkül, mint nemes rendeltetésű Tisztviselőjét tekintvén, őket nagy érdekű hivataljokhoz illő fizetéssel nem jutalmazza.”⁷

Szükség van tehát arra, hogy a tanítókat az állam fizesse, de az is lényeges, hogy megfelelő képzésükről is gondoskodjon. Zsoldos szerint állami tanítóképzőkre van szükség, ahol a leendő tanítók magasszintű oktatásban részesülhetnek. Ha lennének is képzett tanítók, a nemzeti népnevelés reformjának sikeréért még számos intézkedésre lenne szükség. A szerző szerint a valóság az, hogy a falusi gyermekek többsége nem jár rendszeresen iskolába. A nagy szegénység miatt a gyermekek munkájára is szükség van, tehát a már munkaképes 9–12 éves gyermekeket mezei munkára fogják a szülők. De ha nem dolgoznának is a gyermekek, akkor sem mehetnének iskolába, mert nincs megfelelő ruhájuk, nincs pénzük a tankönyvekre. Ezért sok gyermek nem tanul meg írni-olvasni. Zsoldos azt javasolja, hogy a rászorulóknak kapjanak állami támogatást gyermekeik iskoláztatására.

A gimnáziumi oktatás legalapvetőbb hibájának tartja a szerző a latin tanítási nyelv egyeduralmát. Ahelyett, hogy hosszú évekig oktatnánk az ifjakat az „idegen holt deák nyelvre, nem jobb volna-e saját nemzeti magyar nyelvünkön tanulni meg sokkal több hasznos eszméreteket, például tökéletes világ és hazai történeteket, föld- és ég leírását, Mathesist, pallérozottabb mezei gazdaságot, a kereskedés elemeit, a nemzeti gazdálkodás fő vonatit, egybe hasonlító Statisticát, honi rövid Törvényt, természettudományokat.”⁸

Nemcsak a hasznos tudományok szélesebb körű oktatása lényeges, hanem az is, hogy az ifjakat önálló ítéletalkotásra neveljük. Meg kell változtatni a tanítás módszereit. Az emlékezet állandó terhelése helyett gondolkodni, véleményt nyilvánítani, érvelni kell megtanítani a fiatalokat. Az is nagy hibája Zsoldos Ignác szerint kora nevelésügyének, hogy csak a fiúk oktatását tartja fontosnak, a leányok nevelését elhanyagolja. Nincsenek leánynevelő intézetek, ahol anyanyelven, korszerű ismeretekhez juthatnának a nők. A leányokat külföldi nevelőnők oktatják, és többnyire a francia nyelv alapján, egy kis zenén, rajzolásán, kézimunkán kívül alig tanulnak egyebet. Mindkét nem számára fontos, hogy ne csak szellemi, hanem testi erőiket is fejlesszék. Szükség van az iskolákban szervezett, tervszerű testnevelésre minden korosztály számára. Az iskolai nevelésen túl arra is fel kell készíteni a fiatalokat, hogy képesek legyenek önmagukat művelni felnőtt korukban.

⁶ ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 86 l.

⁷ ZSOLDOS Ignác: *i. m.* 44.

⁸ ZSOLDOS Ignác: *i. m.* 61.

Zsoldos Ignác röpiratának leglényegesebb javaslatai tehát a következők:

- Az oktatásügy irányítása legyen minden szinten az állam feladata.
- Állítsanak fel állami tanítóképzőket, ahol egységes elvek alapján korszerű ismereteket kaphatnak a leendő népiskolák tanítói.
- Fordítson az állam gondot az iskolakötelezettség betartatására.
- Hogy minden gyermek megszerezhesse az alapvető ismereteket, nyújtson az állam anyagi támogatást a rászoruló tanulóknak.
- Az oktatás minden szinten anyanyelven történjen.
- A sok felesleges ismeret helyett tanuljanak a fiatalok a középiskolákban természettudományi tárgyakat, matematikát, statisztikát, gazdálkodást.
- Vezessenek be új oktatási módszereket, melyek lehetővé teszik az önálló gondolkodás fejlesztését.
- Hozzanak létre leánynevelő intézeteket, ahol a nők a fiúkéval azonos képzsben részesülhetnek.
- Fordítsanak gondot az iskolákban a testnevelésre.
- Készítsék fel a gyermekeket az önművelésre.

A harmadik röpirat szerzője Sasku Károly mérnök, aki 1842-ben tette közzé *A köz intézetekről* című írását. A mindössze 22 oldalas röpirat egy másikkal⁹ egybekötve Pesten jelent meg. A rendkívül logikus felépítésű, egyszerű nyelvezetű írás olyan demokratikus, olykor utópisztikus, de eszményien szép társadalom- és oktatáspolitikai elveket hangoztat, melyek többsége napjainkban sem valósult még meg. A szerző abból indul ki, hogy az állam feladata polgárai jólétéről gondoskodni. Olyan intézményrendszert kell kialakítani, amely a születéstől a halálig biztosítja a rászoruló emberek biztonságos és emberhez méltó életvitelét.

Mivel „mindenik elveszett vagy elnyomorodott gyermekben egy polgárt vesz a társaság”, már születésük előtt gondoskodni kell minden egyes állampolgárról. Sasku azt javasolja, hogy minden nagyobb helységben állítsanak fel államköltségen „szülő intézeteket”. A rászoruló várandós asszonyok már a szülést megelőző időben, mikor már nem tudnak nehéz fizikai munkát végezni, felkereshetnék ezeket az intézményeket. Itt könnyű „közhazsnú munka” fejében ételmet, ruhát és orvosi felügyeletet kaphatnak. A szülést képzett, jól fizetett orvosok vezetnék le. A szülés után is az intézetben maradhatnak az anyák addig, míg megerősödnek annyira, hogy ismét munkába álljanak.

Gyakran előfordul, hogy egy anya gyermekét nem tudja eltartani, felnevelni. A nyomorban, ínségben, oktatás nélkül felnövő gyermekek sokszor bűnözővé válnak. Ezért ajánlja a szerző „gyermek-ápoló intézetek” felállítását. Itt államköltségen elfogadható körülmények között nevelkedhetnek a szegénysorsú gyermekek, akiket gyermektelen jómódú szülők örökre fogadhatnak. Ide kerülhetnek olyan gyermekek is, akiket szüleik betegség, vagy egyéb okok miatt nem tudnak egy ideig gondozni. Az ellátás költségeit a szülő előre, vagy később miután helyzete rendeződött, kifizetheti. A „gyermek-ápoló intézetekben” nőhetnek fel azok a gyermekek is, akikkel szüleik rosszul bánnak. Érdekes a szerzőnek az az álláspontja, hogy a gyermekeit kínzó vagy megrontó szülőktől az állam örökre vegye el a gyermekeket.

Mikor a gyermek eléri a hétéves kort, el kell kezdenie az iskolába járást. Sasku Károly kötelező, ingyenes, egységes állami oktatást követel, mind a fiú, mind a leány gyermekek számára. Az a szülő, aki nem küldi gyermekét a „köztanházba”, veszítse el állampolgári jogait. Az államnak

⁹ SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l. (A két röpirat egybekötve, folyamatos oldalszámozással jelent meg.)

kötelessége a legjobb, legkorszerűbb tanítási rendszert bevezetni az iskolákba. Az idő múlásával a rendszert javítani kell. A tanárok képzéséről és megfelelő fizetéséről is az államnak kell gondoskodnia. A „köz-növelésnek” a gyermek 12 éves korában kell befejeződnie. Ezután egy évig minden fiú és leány köteles mesterséget tanulni. A tehetséges gyermekek ezután magasabb iskolákat végezhetnek, gimnáziumba, egyetemre mehetnek, saját választásuk szerint. A közép- és felsőfokú oktatás is ingyenes kell legyen. Ne a vagyon, hanem a rátermettség döntse el, hogy ki tanulhat tovább. A katonáskodás ne legyen kötelező. Csak aki kedvet és hajlandóságot érez a hadtudomány iránt, az a fiatal lépjen a katonai pályára. „Elérvén a polgári kort, a társaság tagjainak nincs többé szükségök a társaság közvetlen gyámságára.” Minden állampolgár szabadon rendelkezhet sorsa felől. Mindig lesznek azonban olyan emberek, akik rászorulnak az állam segítségére. Akik nem találnak munkát, azoknak „köz-munkaházakban” kell munkát biztosítani. Minden helységben államköltségen állítsanak fel ilyen intézményeket, ahol a rászorulók megfelelő bérért olyan munkát végezhetnek, amelyre az adott helységben éppen szükség van. Az emberek ilyen módon „mind az éhenhalástól, mind a tolvajlástól, mind a koldulástól, mind az alacsony bűnös keresetnemektől megmenekednek.”¹⁰ A köz-munkaházak felállítása nem „jótétemény és kegyelem” az állam részéről, hanem „tartozás”. Az állam nem kívánhatja polgáraitól, hogy önként éhen haljanak, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy – ha alacsony szinten is –, de minden ember megéljen. Ne segélyekkel alázzák meg a szegényeket, vallja a szerző, hanem biztosítsanak munkát számukra.

Az államnak nemcsak az egészséges, hanem a beteg és fogyatékos polgárokról is gondoskodnia kell. „Ha a társaság nem gondoskodik eléggé tagjai egészségéről: mit érnek akkor egyéb, bár legtökéletesebb intézkedései?”¹¹ – vallja SASKU Károly. Minden nagyobb helységben közkórházakat kell felállítani, a járóbetegek ellátására rendelőintézeteket kell létesíteni, ahol jól fizetett, képzett orvosok várják a hozzájuk fordulókat. Azért szükséges, hogy a „köz-orvosok fizetése minél magasabb legyen, hogy gond nélkül élvén, annál nyugodtabb ésszel és részrehajlatlanabb szívvel orvosoljanak.”¹² A gyógyítás teljesen ingyenesen történjen. Azt az orvost, aki pénzt vagy ajándékot fogad el a betegektől, el kell tiltani hivatása gyakorlásától.

A fogyatékosok számára köz-gyámházakat, az időseknek köz-ápoló házakat állítson fel az állam. „Nagyon méltó, hogy a társaság, kik őt gyámoltották, gyengültök után viszont támogatást nyújtson... Így a társaság többi tagjainak nem lesznek terhök, s nem lesznek kénytelenek a kegyelmökre szorulni.”¹³

A szerző úgy véli, hogy a „társaságnak nem csak biztosítani kell polgárai életét, hanem győnyörűségessé is kell azt tenni.” Az állam feladata az egészséges levegő és víz biztosítása, a csatornázás, az útépítés. Parkokat, sétautakat, közművelődési intézményeket is az állam építsen. „Ezek használatát ingyen kell közzé tenni mindenkinek.” SASKU szerint „halálok után is kell a társaságnak gondoskodnia tagjairól, hogy azok eltakaríttassanak, ... még pedig ingyen, mert úgy a szegényeket ki takarítja el? Hát még kimenni sem engeditők ingyen az embert e nyomorulttá tett életből?”¹⁴ – teszi fel a kérdést röpirata végén a szerző. Az írás idején még nem tudhatta, hogy ő, akinek 18 könyve jelent meg nyomtatásban, és aki Széchenyi terveit segítve a Tisza-szabályozás mérnökeként dolgozott, majd a szabadságharc idején századosként harcolt, mindenkitől elhagyatva egy józsefvárosi lakásban hal meg nagy nyomorban, és Eötvös József államköltségen temetteti majd el.

¹⁰ SASKU Károly: *i. m.* 34.

¹¹ SASKU Károly: *i. m.* 35.

¹² SASKU Károly: *i. m.* 36.

¹³ SASKU Károly: *i. m.* 37.

¹⁴ SASKU Károly: *i. m.* 39.

A forradalom előestéjén, 1847-ben Párizsban jelent meg egy névtelen, demokratikus szellemű röpirat.¹⁵ (A szakirodalom a mű szerzőjének Zeyk Miklós nagyenyedi tanárt tartja.) A szerző munkáját az 1847-ben összeült országgyűlés figyelmébe ajánlotta. Bevezetésképpen kifejti azt a meggyőződését, hogy hazánkban mélyreható politikai és társadalmi változások sora kezdődött. „Az idő kereke tartóztathatatlanul rohog és a népek szelleme szabadul és világosul... Hogy a magyarok az önállóság és érettség állapotához valódi közelségbe közeljenek, bizonyítják az ország legújabb mozgalmai, és a sokoldalú, üdvös politikai intézkedések, melyek a nép javára béhozattak.”¹⁶ A reformokat folytatni kell. Az állam elsődleges feladata a nép mélyes tudatlanságának megszüntetése, mert ez biztosíthatja a további fejlődést. „Tudatlanság, ez népünk nyavalyája, mely mérges fekélyként elterjedvén, nemzeti éltünk organizmusát kegyetlenül dúlja; nincs tehát sürgetőbb, nincs szükségesb teendőnk, ... mint a felvilágosulást a nép között terjeszteni, hogy józanodjék.”¹⁷ Az állam eddig sem fordított kellő figyelmet a nép gyermekeinek nevelésére, pedig ez volna legfőbb feladata. Az iskola hivatása több mint hogy pusztán írás-olvasásra tanítsa a gyermekeket. „Embert emberré teremteni, őt szabaddá tenni, ez magas hivatása az iskolának. Iskolának az államban oly tökéletes organikus egésznek kell lennie, mely... nemzeti eszmék terjesztése által eszméletre, nemzeti érzelmre és hazaszeretetre ébreszti a népet.”¹⁸ Ha Magyarország a polgári államok sorába akar lépni – vallja a szerző – népének szabad szellemi művelődését kell biztosítani. Az iskolák ma „nyűgesztő, kínzó intézetek”, jelenti ki. Pedig arra van szükség, hogy „az iskolák fejlesztő intézetei legyenek a szellemnek, ne mészárszékei.” Ahhoz hogy ez megvalósuljon, véghez kell vinni a hazai oktatási rendszer gyökeres átalakítását. Elsősorban azt kell elérni, hogy az egyházak kezéből az állam kezébe kerüljön az összes iskola. Az állam feladata fenntartásuk, irányításuk is. Az iskolarendszer reformját a tanítók helyzetének és képzésének javításával kell kezdeni. „Ösmerjük már meg egyszer a tanító hivatását egész fontosságában. A tanító elsőrangú státushivatalnokok közé tartozik, a nép java, a nemzet boldogsága az ő kezében van.”¹⁹ Ezért tehát nemcsak anyagi és erkölcsi megbecsülésükről kell – az eddigieknél sokkal magasabb szinten – gondoskodni, hanem elsősorban terheiket kell csökkenteni azzal, hogy nem kényszerítik őket harangozóként, templomszolgaként és számos más módon a helybéli pap szolgálatára. Minden vármegye központjában létesítsenek állami tanítóképzőket, ahol magasszintű képzésben részesülhetnek a leendő falusi tanítók. „A status fölötte legyen a nép számára derék, talpraesett tanítókat képezni.”²⁰ Az oktatási rendszer reformjának másik fontos része a tananyag korszerűsítése. Már alsó fokon, a népiskolákban el kell kezdeni a „reális tudományok” rendszeres oktatását. Ez az alapja a gazdasági haladásnak, a felemelkedésnek. A természettudományos ismeretek oktatásától várja a szerző a „babonás hitek” elenyészését. Nemcsak a természettudományi tárgyak, hanem az összes többi tárgy anyagát az eddigieknél sokkal alaposabban és mélyebben kell tanítani. Mivel hazánkban az ipar fejlődésnek indult, és ez előfeltétele a haladásnak, fontos, hogy országszerte „ipartanodákat” állítsanak fel. Lényeges az oktatás módszereinek megváltoztatása is. Az értelem nélküli „bifláztatás” helyett önálló gondolkodásra, az összefüggések meglátására kell nevelni a gyermekeket. Csak ilyen módon szokhat hozzá a nép gyermeke az „öncelekvőségére”.

¹⁵ [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l. (A röpirat szerzőjének Zeyk Miklós nagyenyedi tanárt tartja a szakirodalom. Vö. RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből*. Bp. 1966. 414.)

¹⁶ [ZEYK Miklós]: i. m. 7.

¹⁷ [ZEYK Miklós]: i. m. 11.

¹⁸ [ZEYK Miklós]: i. m. 12.

¹⁹ [ZEYK Miklós]: i. m. 41.

²⁰ [ZEYK Miklós]: i. m. 47.

A röpirat utolsó része a sajtószabadság és a nép művelése közti összefüggéseket tárgyalja. Csak a cenzúra nélküli szabad sajtó alkalmas a valódi műveltség terjesztésére a nép között.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az 1847-ben Párizsban napvilágot látott polgári demokratikus szabadságjogokat követelő röpirat közel sem annyira vallás- és egyházellenes, mint azt korábbi elemzője²¹ állítja. Azokkal a problémákkal foglalkozik, mint a reformkori oktatáspolitikai röpiratok legtöbbje. A szerző, ugyanúgy mint társai, az egyház befolyásától mentes, államilag irányított és finanszírozott oktatási rendszert kíván. Fontosnak tartja a tanítóképzés és a népoktatásügy korszerűsítését, a tananyag reformját, az ipariskolák felállítását. Hazánk polgári nemzetté válásához mindezeket szükségesnek tartja, de a vallásos nevelést, mint az erkölcsi nevelés egyik alappillért, nem veti el.

FEHÉR KATALIN

²¹ A művet röviden ismerteti [LUKÁCSY Sándor] L. S.: *Népügy. Egy forradalmi pedagógiai röpirat.* = Köznevelés 1961. 11. sz. 344–345.

FIGYELŐ

Szinnyei–Gulyás–Viczián. Ha egy országban a kultúra fejlettségi fokát kívánjuk lemérni, s ha ez egyáltalán lehetséges, erre, legalábbis a XVIII. század óta, nem a költők száma vagy a feltalálók sora a legalkalmasabb (mert egy Bolyai vagy egy Madách zsenije viszonylag szerény körülmények között is kivirágzik), hanem a kultúra háttérhálózata, a segédtudományok mindenkori állapota. Éppen úgy, mint ahogy az információk zavartalan áramlásának, a politikai restriktciók megszűnte óta, elsősorban a telekommunikációs eszköztár milyensége a fokmérője, nem pedig egyes kivételes képességű szakember tájékozottsága. A telekommunikáció területén az utóbbi néhány év leforgása alatt évtizedek elmaradottságát pótoltuk be, ugyanez, sajnos, nem mondható el a segédtudományok állapotáról.

A nemzeti jellegű segédtudományok három alappillére a szótár, a lexikon és a bibliográfia. Ezek nélkül az autochton nemzeti kultúra nem képes megállni a saját lábán.

A magyar szótárirodalom az elmúlt évtizedekben felvirágzott. Ez a felvirágzás elsősorban a kétnyelvű szótárakra vonatkozik, a világnyelvek legtöbbjén (pl. angol, francia, német, orosz, olasz) a kor kívánalmainak megfelelő nagyszótár áll rendelkezésünkre, melyek közül többet javított és bővített kiadásban kap kézhez a nagyközönség. Készül, habár lassacskán, a magyarországi latinság nagyszótára is. A magyar nyelv nagyszótára viszont, melynek anyaggyűjtését még a század elején határozták el a nyelvészek, még mindig cédulákban hever, és az utóbbi évtizedekben maga az anyaggyűjtés is akadozik, ha teljesen nem is maradt abba. A hétkötetes középszótár (1959–1962) volt hivatva ideiglenesen a nagyszótár hiányát pótolni, legjobb íróinktól vett impresszív példatárral. Ennek alapján készült, bár több szócikket tartalmaz a kézisztár (1972), melyben már nem találunk annyi vitatható stílusminősítést és meghatározást, mint közvetlen elődjében. Mindkét szótár számos változatlan utánnyomásban forog közkézen, annak ellenére, hogy mindkettő anyaga felújításra és kiegészítésre szorul. Nincsen tehát a kor színvonalán álló középszótárunk, hogy a magyar nyelv nagyszótáráról ne is beszéljünk. A TESZ (1967–1984), mely a torzóban maradt Gombocz-Melich utódjaként készült, viszont nem eléggé átgondolt alapelvek alapján állt össze és semmiképpen nem felel meg a címében ígért „történeti” principiumnak. Egyrészt ehhez sokkal több összetett szó adatolására lett volna szükség benne, mert az összetett szavak első (ismert) előfordulási dátuma becses művelődéstörténeti jelentőséggel bír. Másrészt a „nemzetközi” illetve „vándorszavak”-nak minősített kategória fából vaskarika, hiszen a szinkronikus elvet érvényesíti egy explicite diakronikus elvek alapján szerkesztett szótárban. Ugyanígy, szemantikailag pontatlan a „bizonytalan eredetű” minősítés, mivel ez szubjektív kategória. Egy szó lehet „ismeretlen”, „vitatott”, „megállapíthatatlan” eredetű; a „bizonytalan” eredet csupán a mindenkori ismereteink végetségére utal anélkül, hogy ezt beismernénk, szemben a „megállapíthatatlan” kategóriával, mely beismeri pillanatnyi ismereteink hiányosságát. A történeti elvet a korszak monumentális vállalkozása, Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* (1975–) valósítja meg maradéktalanul, reméljük e vállalkozás nem marad torzóban. Ugyanez vonatkozik

az *Új magyar tájszótár*ra (1979–) is, mely elsősorban a már létező tájszótárak kumulációja kíván lenni, kiegészítésekkel.

A könyvészlet, pontosabban a bibliográfiák területén sem maradéktalanul kielégítő a helyzet. Az OSzK nyomtatott katalógusa soha nem készült el (az alapító nyomtatott katalógusa ma már történeti kuriózum), annak ellenére, hogy minden ország nemzeti könyvtárának az ország teljes könyvtermésének tárolása mellett elsőrendű feladata az anyag maradó (tehát nyomtatott) formában történő leírása. Időközben nálunk is megtörtént a technológia váltás, s ezzel a nyomtatott katalógus sorsa megpecsételődött, most már ugyanis nem is lesz szükség rá, ha a teljes anyag számítógépes feldolgozásra kerül. (Ez egyelőre még a jövő zenéje.) Igaz, a nemzeti bibliográfiában tátongó legnagyobb hézag (1921–1944) megszüntetése sikerült, ugyanakkor a RMK felújításának szánt RMNY kiadása (egyelőre legalábbis) szünetel. Ráadásul a nemzeti bibliográfia éves kumulációja megengedhetetlenül hosszú átfutási idő alatt készül; ugyanez vonatkozik a folyóiratok repertóriumára is.

Az irodalomtörténeti bibliográfiák sora Kozocsa egyszemélyes vállalkozásaként indult, aki ezeket szorgalmasan készítette, mindaddig, amíg ebben meg nem gátolta a szakmai féltékenység (1932–1965). A bibliográfiai kézikönyvből viszont, noha az anyaggyűjtés lezárásának időpontja 1970, még mindig hiányzik két kötet. Mint hírlik az OSzK éves irodalomtörténeti összegezése (1976–) és a Pajkossy György szerkesztésében megjelent öt éves kumulációk éppen a megszűnés előtt állnak. Az ugyanilyen hosszadalmas átfutási idő alatt készülő és a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság égisze alatt megjelenő éves szakbibliográfia (1977–) egyelőre még a porondon maradt. A látogató marslakó egyébként is csodálkozna, hogy miért volt szükség egymást nagyrészt átfedő bibliográfiákra olyan országban, ahol a folyamatos adatfeldolgozás krónikusan akadozik.

A legtöbb pótolni való a magyar lexikográfia terén mutatkozik. Egyrészt igaz, hogy számos kitűnő szaklexikon jelent meg az elmúlt negyven év során (pl. a *Világirodalmi lexikon*, 1970–1995), de a *Révai Nagylexikon*a (1911–1935) és a nemrégiben megindult *Magyar Nagylexikon* (1994–) között, tehát majdnem egy évszázad alatt, nemzetközi mércével is mérhető általános nagylexikon nem került kiadásra. Annak ellenére, hogy újabban még szakmai körökben is divat a reprint kiadásban újra közkézen forgó *Révai Nagylexikon*át leszólni (a leggyakoribb vád az, hogy a *Pallas Nagylexikon*a jobb volt, ami képtelenség, hiszen aki valamelyest is összehasonlítja a két lexikont, könnyen meggyőződhet arról, hogy a Révai valójában a Pallas új, javított és bővített kiadásának tekinthető, s hogy rövidebb cikkek gyakran szó szerint kerültek az előbbiből az utóbbiba). Éppen ezért van értelme kimondani azt, hogy a *Révai Nagylexikon*a az *Encyclopaedia Britannica*, a nagy *Larousse*, illetve a *Brockhaus* társaságában említhető mint nemzetközi mércével is mérhető összefoglalása a XIX. század végi, XX. század eleji magyar nyelvű tudományosságának. A későbbi általános lexikonokról ugyanez nem mondható el, a mélypontot az *Új magyar lexikon* (1959–1962) érte el, nemcsak igen szűkös terjedelme miatt, hanem az ötvenes évek szemellenzős marxista tudományoskodása miatt is, melynek egyik jellemzője egyes személyiségek olyan minősítő jelzői, melyek gyakran a becsületsértés fogalmát is kimerítik. Belegondolni is elképesztő, hogy ez a 6 kötetes lexikon 15 új (változatlan!) lenyomatban és két vékonyka pótkötettel képviselte a tudományosság magyar nyelvű összefoglalását 30 éven át!

Az utóbbi években megelégnünk az általános lexikonok kiadása, bár a legjobb idegen nyelvről fordított lexikon sem pótolja a legsilányabb hazai összefoglalást sem. Vonatkozik ez a nemrégiben megjelentetett *Magyar Larousse*-ra (1991–1993) éppúgy, mint a kiadás alatt álló magyar *Encyclopaedia Britannica*-ra (1994–) is. Ezért is tragédiába illő fejezete a magyar lexikográfiának a *Magyar Nagylexikon* küszöbön álló fiaskója. Ez a lexikon ugyanis kiállításban, tipográfiai megoldásaiban, és annak újrafelfedezésével, hogy az illusztrációk a vonatkozó szöveg alá, főlé vagy mellé is kerülhetnek, versenyképes a kortárs európai lexikonok társaságában, nemcsak kiállí-

tásban, hanem az adatok megbízhatóságában és – tegyük hozzá –, a gondos mérlegelésről tanúságot tevő értékítéleteiben is. Ezt a lexikont, az *Encyclopaedia Britannica*, mégha publikálása befejeződik is, nem pótolhatja, mert egy idegen nyelvből (jól, rosszul) fordított lexikon anyagának legalább egyharmada teljesen fölösleges egy másik nyelvterületen. A magyar nyelvű kiegészítések pedig azt a tévhitet keltik, illetve támasztják alá, hogy ezek az inkorporált adatok az eredeti angol kiadásban is a használók rendelkezésére állnak. Ez pedig jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a ránk vonatkozó ismeretanyagról továbbra is hamis elképzeléseink legyenek. A rólunk kialakult *image*-ra vonatkozó hamis tudat sok fölösleges bajt okozott különösen legújabbkori történelmünk során, s az Európai Közösségbe való belépésünk előestéjén nagyobb szükségünk van a saját hamis tudatunk rektifikálására, mint valaha.

A nemzeti lexikonok legfontosabbika az életrajzi lexikon. Hagyományosan két fő típusát különböztetjük meg, a kurrens, tehát élő személyek adatait tartalmazó biográfiai lexikonokat, amelyekbe az adatközlő legtöbbször maga a címszó tárgyát képező személy, ezért a legfontosabb életrajzi adatok megbízhatósága megfelel a kívánalmaknak, még akkor is ha csupán olyan adatokat tartalmaz, melyeket az adatközlő kíván nyilvánosságra hozni. Ezeknek, tehát a *Who's Who* típusú életrajzi lexikonoknak is két főtípusát különböztetjük meg a nemzeti (illetve országok, tájegységek, tehát pl. *Who's Who in Australia*, vagy *Who's Who in Central Europe*) és a szakma szerinti csoportosításokat (pl. *Who's Who in Medicine*). Ezen a téren 1990 után sikeresen felzárkóztunk, a kétévente megjelenő *Magyar és Nemzetközi Ki Kicsoda* a legigényesebb adatkeresőt is kielégíti, s a kétévenkénti újrakiadás pedig elegendő az adatok felfrissítésére. Csupán a nagy országok (elsősorban az USA és Anglia) esetében szükséges az évente való megjelenés. Ugyanígy, ma már nálunk is megjelennek szakmai *Who's Who*-k (pl. sport), melyek elsősorban a szakma szempontjait és értékrendjét tartják szem előtt. Kínos viszont, hogy az egyetlen angol nyelvű *Who's Who* egyelőre még mindig mint egyszemélyes vállalkozás, külföldön jelenik meg öt éves ciklusokban (*Prominent Hungarians, Home and Abroad*. Edited by Márton Fekete, 1966–). A kurrens életrajzi lexikonokban szereplő, de időközben elhunyt személyek adatait, Angliában legalább is, tízéves kumulációkban szokták összegyűjteni (*Who was Who, 1950–1960*), amely azután a nemzeti életrajzi lexikon kiegészítésének (a *Times* nekrológiáj mellett) a legfontosabb forrása. Az angol *New Dictionary of National Biography* szerkesztési munkálatai már teljes erővel folynak. Az új kiadás a 2000 előtt elhunyt személyiségek életrajzát foglalja tartalmazni és természetesen a már klasszikusnak számító, számtalan hosszúságú változatban, és a megjelenés óta tízévenként kiadott pótkötetekkel rendelkező DNB teljes anyagát is felfrissíti a kutatás.

Az angolhoz hasonló biolexikográfiai hagyomány nálunk természetesen nem létezik, annál is inkább, mert *par excellence* életrajzi lexikon kiadására egészen a legutóbbi időkig nem került sor. Ünnepe volt a magyar tudományosságnak, amikor, ha eléggé megkésve is, de megjelent a *Magyar életrajzi lexikon* (1967–1969), s jó tudni, hogy a vállalkozás nem fulladt ki; két pótkötet is megjelent, mely az 1990 (és nem az 1991, ahogy a második pótkötet állítja) előtt elhunyt személyiségek életrajzát tartalmazza. Hogy a *Magyar életrajzi lexikon* csupán a XX. század harmadik harmadának az elején kerül megvalósításra, anomáliás helyzet, melynek történeti okai vannak a kezdetek óta. Nálunk az általános életrajzi lexikont ugyanis az írói lexikon pótolja, attól kezdve, hogy Czvittinger Dávid németországi egyetemi hallgató korában, nemzeti önértetében megsértve összegyűjtötte a magyarországi írók adatait (*Specimen*, 1711) s ezáltal megalkotta az első magyar életrajzi lexikont. A magyar biolexikográfiában az *író* szót mindig is a szó legtágabb értelmében használjuk, szemben például az angollal, ahol ebben a tágabb értelemben (a modern korban) inkább *author*t szokás használni *writer* helyett. Mert minden írott műnek van szerzője (= author), ha nem is minden esetben ismerjük kilétét, de nem minden könyv szerzőjét tekinthetjük írónak (= writer), a szó szűkebb értelmében. Magyarul viszont előtaggal minősítjük az író, s így beszél-

hetünk (többek között) történet-, dráma-, szak-, köz-, újság-, vagy regényíróról (érdekes módon kivétel a költő és a színpadi szerző). Akárhogy alakult is a biolexikográfiai hagyomány, magyarul az írói lexikon majdnem teljesen fedi az életrajzi lexikon tárgyát képező személyek névsorát (a legújabb korban legalábbis), hiszen élete során majdnem mindenki (lett legyen híres vagy hírhedt) hagyott hátra írásbeli megnyilvánulást, s ezzel megváltotta a tágan értelmezett írói lexikonba való bekerülés jogát. Éppen ezért a magyar írói lexikonok jelentősége mindig is túlmutatott a szigorúan vett irodalom tartományán és ezáltal pótolta az életrajzi lexikont.

Hagyományosan a magyar irodalmat tekintjük a magyar kultúra első számú (ha nem is kizárólagos) hordozójának. Ha viszont a szó tágabb értelmében vett magyar írókról beszélünk, a modern korban majdnem mindenki beletartozik ebbe a kategóriába, aki a magyar kultúrát gazdagította. Éppen ezért, ha magyar írókról beszélünk, a magyar kultúrát leltározzuk (Horváth János szerény kifejezésével élve). Ennek ellenére sem azok, akik ennek a legfontosabb segédtudománynak szentelték életüket, nem részesültek olyan mértékű anyagi vagy társadalmi megbecsülésben, amely arányban állna teljesítményük hasznosságával, sem pedig munkájuk kiadása nem kapta meg azokat az anyagi feltételeket, amelyek fontosságával arányban állnának.

A magyar életrajzi lexikonok mindmáig utolérhetetlen, monumentális teljesítménye Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* (I–XIV. Bp., 1890–1914), melyet egy évszázad használata után szerzője határozott névelővel ellátott vezetéknévén emlegetünk. Id. Szinnyei József nem érte meg, hogy vállalkozásának kiadása befejeződjék. Munkája nemcsak mint egyszemélyes vállalkozás pártját ritkító teljesítmény, hanem aprólékos adatgazdagsága miatt is a kor európai színvonalán álló lexikon; a benne összegyűjtött adatok kézikönyvről kézikönyvre vándoroltak. Nemcsak a korabeli lexikonok (pl. Révai), de még a *Magyar életrajzi lexikon* is számos életrajz esetében csak a Szinnyeire tudott hagyatkozni. (A Szinnyei megérdemelné, hogy számítógépes feldolgozással legalább név- és helységnévmutató készüljön hozzá. Egy ilyen végtelenül hasznos pótkötet elkészítése a mai számítertechnika mellett nem jelentene különösebb nehézséget.)

Folytatása, Gulyás Pál munkája szerencsétlenül járt. Nemcsak azért mert szerzője mindössze 6 kötet megjelenését érte meg (A–D, 1939–1944); ezek is mindössze 180 példányban láttak napvilágot, tehát még a nagyobb könyvtárak mindegyikébe sem jutott el, főként külföldön, hanem azért, mert a háború végleg megakasztotta az egyébként is anyagi gondokkal küzdő vállalkozást. A teljes publikálatlan anyag részben megszerkesztve az MTA Könyvtárban porosodott a kiadás minden reménye nélkül. (E sorok írója már 1970-ben utalt a magyar tudományosság e kiáltó mulasztására, éppen a magyar lexikográfia áttekintése kapcsán. Vö. *Új Látóhatár* 1970. 249–258, illetve *Ungarn Jahrbuch* 1970. 169–170).

Ebben a kilátástalan helyzetben változás csak 1981-ben állott be, amikor Viczián János, a magyar életrajzi adattár szerkesztőjének tájékoztatása alapján az MTA Könyvtárának akkori főigazgatója, dr. Rózsa György a málladozó anyag prezerválása mellett döntött, és a sajtó alá rendezéssel megbízta Viczián Jánost. Így indult meg Gulyás 1925-ben befejezett munkája kiadásának folytatása, melynek anyagát Gulyás természetesen egész életében emendálta. (Ezért kerülhetett a most Viczián által kiadott kötetek egyikébe első cikkei alapján például Heller Ágnes. Vö. XIII: 242.)

Gulyás művének 1944-ben abbamaradt publikálása 46 év késéssel, 1990-ben indult meg újra, s eddig (1996) 11 kötet jelent meg 10,722 hasáb terjedelemben (Gulyás is, mint elődje, Szinnyei, a hasáboakat számozta!) Az ígéretes újrakezdés után (Viczián János évente 1–3 kötet kiadását tervezte): 1992 4 kötet, 1993 4 kötet, 1995 2 kötet, a vállalkozás pillanatnyilag holtpontra jutott. (1996-ban nem jelent meg újabb kötet, a legutoljára kiadott XVII. kötet az L-betűt fejezte be.)

Viczián János éppen olyan kegyelettel folytatja elődje, Gulyás Pál hagyományát, mint ahogy Gulyás is folytatta Szinnyeiét. A kontinuitásnak mint értéknek a megbecsülését nem lehet eléggé

dicsérni, mert nálunk a tudományos életben éppúgy, mint ahogy ez a politikában divatos, mindig is csekély értéket tulajdonítottak neki a szakadatlan haladás hívei. Öröndetes tehát például, hogy a sokféle ortográfiával írt nevek bokrosítását (Gaál, Gál, Gáll) fonetikai alapon, Szinnyei egyik sok vesződségtől kímélő találmányát, Gulyás és Viczián is tiszteletben tartotta. A könnyű használhatóság elve ugyanis ezt megköveteli. Egy másik különleges értéke a Viczián által sajtó alá rendezett köteteknek, hogy sikerült következetesen megvalósítani a Gulyás által használt tipográfiai elrendezést, s a betűtípusok is messzemenően igazodnak a korábbi kötetekhez, olyannyira, hogy a Viczián-kiadás használói a kötetek felütésekor minden egyes alkalommal meggyőződhetnek arról, hogy „a Gulyást” tartják kézben.

Az első általa sajtó alá rendezett kötethez (VII., 1990) Viczián János tájékoztató jellegű bevezető tanulmányt csatolt. Ebben nem rejtí véka alá Gulyás iránti tiszteletét: „A Magyar írók... a nemzeti önismeret egyik alpműve, mivel bemutatja azon írástudóinkat, akik bárhol, bármilyen nyelven, magyarként nemzetünk művelődését írásaikkal gyarapították.” (VII: XVI.) Amit viszont a Gulyás-hagyaték sorsáról ír, arról nem túlzás azt állítani, hogy filológiai rémregény. Minden egyes fordulata a kilopott céduláktól (Gergely György–Gergő Imre között) a buzgó ideológiai lektorok által elhányt, majd előkerült teljes E-betűs anyag sorsáig, olyan rémregény, melyet a hazai viszonyok ismeretével nem rendelkező olvasó a legélénkebb fantáziájú, antikommunista hollywoodi *scriptwriter* elmeszüleményének tartana, ha nem tudná, hogy Viczián János nem csupán felkészült filológus, hanem a tudományos igazság kimondásának tántoríthatatlan híve is, tehát valóságos eseményekről tudósít. Reméljük, bevezetője a könyvtár szakon kötelező olvasmány lesz, hogy a fiatalabbak értesüljenek arról, az elmúlt kor diktatúrája a magyar tudományos élet háttérhálózatának még a hajszálcsőrendszerébe is sikeresen behatolt.

E sorok íróját is mélységesen megdöbbentette az ELTE könyvtár szakos hallgatói számára készített jegyzet vélekedése Gulyásról, melyet a munka folytatója, Viczián János is használni kényszerült egyetemi hallgató korában: „Gulyás Pál minden látszólagos szorgalma mellett sem rendelkezik Szinnyei József erényeivel. Tárgyilagossnak semmiképpen sem lehet munkáját nevezni. Nem fukarkodik a rosszindulatú megjegyzésekkel, hamis, félrevezető értékelésekkel, különösen, ha a haladó magyar irodalom egy-egy alakjáról van szó...” Az egyetemi jegyzet szerzőjét Szentmihályi Jánosnak hívják. Amikor e sorok írója felkeresett a British Museum könyvtárában, hogy a legfrissebb nemzetközi reference-anyagról tájékoztassam, amit készségesen meg is tettem, nem tudhatam, hogy mire oktatja a magyar könyvtár szakosokat. De azt tudtam, hogy Gulyás nemcsak az újabb írókat leltározza, hanem Szinnyei anyagát is kiegészíti, s azt is tudtam, hogy a legaprólékosabb bibliográfia Adyról vagy Babitsról a Gulyásban található meg, s most már azt is tudom, hála Viczián János fáradozásainak, hogy ugyanez vonatkozik Kossuth Lajosra, Kosztolányi Dezsőre, Kölcsey Ferencre vagy éppen Lukács Györgyre is.

Most csak abban reménykedhetünk, hogy tető alá kerül e monumentális sajtó alá rendezés, a teljes „Gulyás”, melynek buktatóit, különleges nehézségeit, ezernyi gondját (nemcsak az anyagiakat), a fölösleges vesződségek garmadáját, a megrongált állapotban lévő kéziratok fáradságos sillabizálását, senki nem ismerheti olyan mértékben, mint Viczián János.*

CZIGÁNY LÓRÁNT

* A *Magyar írók élete és munkái* folytatásának szerződését 1997-re az OKTK nem hosszabbította meg. – Szerk.

Anjou Endre Bibliájáról. Hoffmann Edit közel hetven évvel ezelőtt megjelent, a maga idejében úttörő, de már természetesen inkább csak tudománytörténeti jelentőségű *Régi magyar bibliofilek* című munkájának új, a hozzácsatolt kiegészítésekkel és főleg a Hoffmann Edit után eltelt korszakban az e tárgyban megjelent művek címeivel kiegészített munkájában a 218. lapon a következő sorok olvashatók:

„A Magyar Anjou Legendáriumon kívül még egy kódexszel kapcsolatban merült fel, hogy egykor András herceg tulajdonát képezte. Ez a Malines-i Biblia (Louvain, Université Catholique, Bibliothèque de l'ancienne Faculté de Théologie. Ms 1). A kódex bejegyzés alapján a nápolyi udvar kiemelkedő illuminátora, Cristoforo Orimina vezetésével legkésőbb 1345–1346-ban készült. A kódex heraldikus elemei között Nicolò Alife címere dominál, ami egy eltüntetett címer fölé került. A korábbi címer a f. 296v–n szabad szemmel is jól látható: az arany mezőt két keskeny sötét-kék harántpólya szeli át. Ez a címer sem a nápolyi, sem a magyar Anjouk címerével nem azonosítható, s nem vethető össze András hercegnek a nápolyi dómban levő – nem eredeti – síremlékén lévővel sem. A Bibliát nem az Ószövetség incipitjéhez készült illusztrációk, hanem az Anjou-dinasztiával összefüggésbe hozható képek vezetik be. (f. 1r: I. Róbert nápolyi király az erények társaságában, f. 2r: Anjou családja, a középső sáv jobboldalán a „Heredes reges”*) A feltételezésnek, hogy az alsó sáv jobb szélső álló figurája Anjou András lenne, kevés az alapja. Amennyiben még akkor készült volna a kódex, amikor András a nápolyi trón várományosa volt, alakja hangsúlyosabban (pl. koronával) jelent volna meg a kompozíción, míg később nem ajándékozhattak neki ilyen kódexet. Csapodi-Gárdonyi, K.: Der erste Besitzer der Anjou-Bibel zu Mechelen. Gjb 1972. 26 skk., Csapodi-Gárdonyi, K.: The Bible of Andrew Anjou. AHA 1976. 96. és fig. 5. [helyesen 89–105.], Csapodiné Gárdonyi K., Anjou Endre bibliája. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. Székely Gy. Bp. 1984. 397.”

Sajnos ebben a szövegben szinte ahány mondat, annyi a téves megállapítás, vagy hiány.

1. Nem „egy kódexszel kapcsolatban merült fel, hogy egykor András herceg tulajdonát képezte”, hanem Csapodiné Gárdonyi Klára két alkalommal a helyszínen végzett autopsziás kutatásokkal és a modern technika eszközeinek felhasználása alapján állapította meg, hogy a Biblia első tulajdonosa Anjou Endre herceg volt. Kutatásainak eredményeit négy, különböző nyelveken megjelent tanulmányban egyre gazdagabb tematikával, bizonyító és képanyag közlésével mutatta be.

2. Csak valamilyen elírás lehet, hogy „a f. 296v–n szabad szemmel is jól látható: az arany mezőt két keskeny sötét-kék harántpólya szeli át.” A fol. 296v–n semmiféle címer nem látható. Ezzel szemben a kódexben igen sok helyen kivehető a lapok hátsó oldalán átütve, hogy az eltüntetett címeren egy és nem két harántpólya volt. Az ultraibolya felvételen pedig jól kivehető egy szélesebb harántpólya, melyet két másik, keskenyebb kísér. Erről a felvételtől Csapodiné két tanulmánya közöl reprodukciót. A harántpólyáról egyébként megállapítható, hogy színe vörös, a kísérő csíkok pedig ezüstök.

3. Nem említi meg a közlés, hogy az eltüntetett címert – nem Alife címeréhez tartozóan – piros-fehér háromszögkoszorú veszi körül. Márpedig a középkorban „a vörös-fehér egyre inkább magyar színként válik ismertté”, amint azt Kottra Gyöngyi írja Bertényi Iván *A Magyar Szent Korona* című műve negyedik kiadásához csatolt „Magyarország zászlaja és a magyar katonai zászlók” című tanulmányában (213. lap.).

* [helyesen regis]

4. Hogy Endre herceg kódexére nem kerülhetett a magyar Anjouk címere, az természetes. Ezt, az egyik oldalon az Árpádok vörös-fehér vágásait, a másik oldalon az Anjou liliomokat tartalmazó címet csak három magyar király: Károly Róbert, Nagy Lajos és Mária használta. Endre nem volt magyar király, őt ez a címer nem illette meg. A nápolyi Anjouk címerét pedig nem használhatta, azért, mert ő nem a nápolyi, hanem a magyarországi ágból származott.

Viszont a harántpólyás címer, amely síremlékén is látható, teljesen megfelelő. Itt tudniillik a heraldikában jól ismert címertörés esetével van dolgunk. Amint Bertényi Iván *Kis magyar címer-tanában* olvashatjuk: „A nyugati heraldika jellegzetessége, hogy az azonos családokon belüli egyes ágak...megkülönböztetésére bizonyos változtatásokat hajtottak végre az egyes címerekben.” (51–52. lap.) Áldásy Antal pedig *Címer-tanában* így ír: „Általános szokás a címertörés feltüntetése valamely új mesteralak vagy címerkép betoldása. Ilyen a tornagallér, a szalag...mely nem egyéb mint keskeny harántpólya.” (33. lap.)

5. Az is tévedés, hogy Endre hercegnek a nápolyi dómban látható síremléke „nem eredeti”. Itt a tévedést valószínűleg az okozta, hogy a dómban a főbejárat fölött I. Anjou Károly és mások emlékeit a korábbi egyszerű helyett 1599-ben készítették. Endrének a bal kereszthajóban látható síremléke most is az eredeti. Természetesen az ismert körülmények közt ez a síremlék nem a szerencsétlen herceg halála után közvetlenül, hanem évtizedek múlva készült. Akkor készíttette Franciscus Gerardi Capycius, „ne corpus insepultum...remaneret.” (Nehogy a holttest temetetlen maradjon.) Bizonyára nem akkor találtak ki egy címet Endre számára, amely egyébként meg is felel a heraldika szabályainak.

6. Sajnálatos, hogy az idézett szöveg csak annyit ír, hogy „A Bibliát...az Anjou-dinasztiával összefüggésbe hozható képek vezetnek be, f. 1r: I. Róbert nápolyi király az erények társaságában, f. 2r: Anjou-családfa, s középső sáv jobboldalán a „Heredes reges”. Pedig f. 2r azért különösen érdekes, mert ezen a lapon, amely a nápolyi Anjouk teljes alakokból összeállított képes családfája, központi helyet foglal el a trónon ülő II. Károly nápolyi király, mellette felesége, aki fölött jól olvasható a nagybetűs felirat: „Maria regina”. Ez tehát nem más, mint Árpádházi Mária, V. István magyar király lánya. A királynénak nagyon szép, karakterisztikus, portrészzerű képe a középkori magyar történeti ikonográfia egyik legszebb darabja. S talán joggal föltételezhető, hogy hiteles ábrázolás, mert az időpontok figyelembevételével az illuminátor Orimina még maga is láthatta saját királynéját. A kódex tehát már csak ezért az ábrázolásért is megérdemli, hogy jelentős hungarikumként tartsuk nyilván.

7. Végül, minthogy az idézett szöveg alatt csak Csapodiné Gárdonyi Klára tanulmányainak címei szerepelnek, az olvasó arra a téves következtetésre juthat, hogy a fenti, a hitelességet elutasító, téves sorok ezekből a tanulmányokból következnének, pedig, mint láttuk, ennek pontosan az ellenkezője az igaz.

Mindezt azért volt szükséges megírnunk, mert a téves közlés alapján kutatóink figyelme elterelődhet erről a kódexről, az egyik legszebb XIV. századi hungarikumról mint magyar szempontból érdektelenről. Pedig a rendkívül díszes kódex lapszélkereteinek képei még sok feladatot tartogatnak a szimbolikai kutatás számára.

Változások a Vasi Szemlénél. Vas megye tisztes kort – 51 évfolyamot – megért tudományos és kulturális folyóirata, a *Vasi Szemle* szerkesztésében és kiadásában az utóbbi időben olyan jelentős változások történtek, amelyeket érdemes áttekinteni, például állítani.

Az 1933-ban *Folia Sabariensia* és csak a következő évtől *Vasi Szemle* néven is megjelentetett folyóiratnak¹ indulása óta vezetői beosztású tiszteletdíjas (mellékfoglalkozású) főszerkesztői voltak. A hat órára alkalmazott adminisztrátorok is a főszerkesztő munkahelyén dolgoztak, így a kiadónak nem kellett külön szerkesztőségi helyiségekről gondoskodni. A *Vasi Szemle* ilyen körülmények között is sikeresen valósította meg az első főszerkesztője, Pável Ágoston² célkitűzését: tudományosan, de olvasmányosan megírt tanulmányokban, esszéiben és közleményekben úgy feltárni Vas megye múltját, jelenét, hogy általuk segítse legyen a jövő alakításának.

A főszerkesztők személye és a munkájukat támogató szerkesztő-bizottságok összetétele, a több mint 50 évi megjelentetési ideje alatt, néhányszor módosult, de fő célját, a szűkebb haza múltjának, hagyományainak, társadalmi és kulturális viszonyainak feldolgozását, változatlanul a szülőföld és általa a haza szeretetetésének érdekében igyekezett megvalósítani. Természetesen a nemes szándék szellemében végzett szerkesztői munka a fél évszázadot meghaladó időben nem volt mindenkor azonos értékű és hatású: befolyásolta a kiadás feltételeit biztosító megyei vezetés anyagi és erkölcsi támogatásának változó mértéke.

A *Vasi* (1940–44 között: *Dunántúli Szemle* története három jól elhatárolható időszakra tagolódik. Az első: az 1933 és 1944 közti évek, amelyekben dr. Pável Ágoston főszerkesztő és segítő társai kitűnő szervező munkával, minimális megyei és városi anyagi támogatással,³ mondhatni: önrőből jelentették meg, tették ismertté a folyóiratot. A „Páveli korszaknak” a háborús viszonyok, s a főszerkesztő 1946. január 2-án bekövetkezett halála vetett véget. A záró számát, 1944. XI. évf. 7–8. szám jelzéssel, 1949. január 1-jei dátummal *Pável Ágoston emlékkönyv* címmel jelentették meg. Az állampárt, illetve pártállam kialakítását lehetővé tevő „fordulat éve” után, Géfin Gyula semináriumi rektor szerkesztésében, Pável életét és működését feldolgozó kiadvány együtt öröklötte a főszerkesztő és a folyóirat emlékét és erősítette a továbbélését reményét.

A *Vasi Szemle* újraindításának gondolata sokakat foglalkoztatott, s 1956. januárjában a Pável Ágoston halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen oly nagy mérvű nyilvános-

¹ A Vasvármegyei Múzeumok Barátainak Egyesülete által kiadott *Folia Sabariensia* első száma 1933 márciusában, a második közel egy év múltán, 1934 februárjában jelent meg. Ez utóbbin a főcím alatt szerepelt a *Vasi Szemle* név is és az I. évfolyam 2. szám megjelölés. A filológus észleli, hogy eltérés van a folyóirat alapítási éve és évfolyamának feltüntetése között. A múltat idéző ünnepélyes alkalmak, mint legutóbb, 1993-ban a 60. évforduló, helyesen, az évfolyamból kihagyott 1933-as kiadvány megjelenési idejét veszik indulási évnnek. A mai *Vasi Szemle* borítóján is olvasható: „Alapítva 1933”.

² Pável Ágoston (Vashidegkút, 1886. augusztus 28. – Szombathely, 1942. január 2.) költő, néprajzkutató. Vend (szlovén) anyanyelvű, diákként Szentgotthárdon és Szombathelyen annyira elsajátította a magyar nyelvet, hogy annak középiskolai tanára, sőt jeles művelője lett. A háborút megjárt és rokkanttá nyilvánított tanár 1920-ban Dombóvárról került szülőmegyéje székhelyére. A már irodalmi múlttal rendelkező Pável hamarosan bekapcsolódott Szombathely kulturális életébe, tagja lett a Faludi Irodalmi Társaságnak, s a tanítás mellett vezette a múzeum könyvtárát és néprajzi gyűjteményét. Amikor író társai 1935 decemberében elindították folyóiratukat, az *Írott Kő*t, féltve sajátja, a nagy nehézségek árán megjelentetett *Vasi Szemle* jövőjét, ellentétbe került velük. (A vasi írók 1930-as évekbeli megosztottságával, a *Vasi Szemle* és az *Írott Kő* szerkesztői „harcával” foglalkozó tanulmányomat az *Életünk* fogadta közlésre.

³ „... az első évben a vármegyétől csak száz pengőt kaptunk, a várostól semmit; 1938-ban a vármegyétől nyolcvan pengőt, a várostól semmit.” PÁVEL Ágoston: *Öt év.* = *Vasi Szemle* 1938. 5–6. sz. 272–275.

ságot kapott, hogy a nyár folyamán tette is érlelődött.⁴ A tudományos folyóirat feltámasztását többen szorgalmazták, de a terv megvalósításáért legkövetkezetesebben és erővel Kiss Gyula tanár,⁵ a megyei tanács művelődési főelőadója harcolt. Nagyrészt neki köszönhető, hogy 1958-ban a kultúrát hathatósan támogató megyei vezetés újjáélesztette, a szépirodalom közlését is vállaló *Vasi Szemlé*t.

A folyóirat történetének második szakasza Kiss Gyula főszerkesztésében kezdődik. A népi-nemzeti elkötelezettségű Kiss Gyula nem sokáig élvezte a megye párt- és állami vezetésének bizalmát: 1960-tól Horváth Ferenc tanárt,⁶ a megyei levéltár igazgatóját bízták meg a főszerkesztői teendők ellátásával.

A kezdetben évi kettő, 1961-től három évkönyv-jellegű kötet megjelentetése esetenkénti engedéllyezéssel történhetett. Folyóíratá 1964-ben vált újra a *Vasi Szemle*. Az óvatoskodó megyei vezetés tehát csak hat év múltán kérte kiadványa folyóíratkénti megjelentetésének jogát, így az 1964. évi 2. számra kerülhetett fel a folyóirat megnevezés, valamint a múltat vállaló XVIII. évfolyam feltüntetése. A *Vasi Szemle* ekkor lett negyedévenként, számonként 10 ív terjedelemben megjelenő folyóirat.

Pável Ágostonhoz hasonlóan Horváth Ferenc is több értékes kötetrel gazdagította a *Vasi Szemle Könyvtára* sorozatba iktatott vasi könyvek sorát. A levéltárigazgató neve a folyóirat 27 évfolyamán olvasható. Főszerkesztői tevékenységét nyugdíjba vonulása után is folytatta, s 1986 végén is csak betegsége miatt fejezte be. Utódja Gál József tanár,⁷ a Vas Megyei Pedagógiai

⁴ Rákosiék területrendezési terve bizonytalanán tette Vas megye létét, ezért a megyei népművelési osztály „Szombathelyi” jelzővel kérte a Szemle újraindítását és főszerkesztőnek az akkor Szombathelyen tanító, de november elején letartóztatott Horn Miklós tanárt jelölték meg. A történelmi események úgy módosították a folyóirat sorsát, hogy az 1957 februárjában újra felterjesztett kérelem, amely a *Vasi Szemlére* és a főszerkesztői megbízásra vonatkozott, már Kiss Gyula nevére szólt.

⁵ Kiss Gyula (Szombathely, 1921. február 4.–Szombathely, 1986. november 14.). A középiskolában Pável Ágoston is tanította, akit példaképének tartott. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1943-ban a magyar–német szakos tanári oklevél megszerzése után katona, majd hadifogoly lett. Hazatérve több helyütt tanított és volt szabadművelődési felügyelő Veszprém és Vas megyékben. 1955 és 1963 között Vas megye Tanácsa művelődési főelőadója, majd haláláig a szombathelyi tanárképző tanára. A népművelés megszállottja, a kitűnő szervező, a szülőföld, a haza szeretetére nevelő, a hallgatóival bensőséges kapcsolatot teremtő tanár maradandó nyomokat hagyott Vas megye művelődéstörténetében. Tanítványai és tisztelői „Dr. Kiss Gyula Egyesület”-be tömörülve tartják ébren emlékezetét.

⁶ Horváth Ferenc (Szombathely, 1921. május 6.–Szombathely, 1995. május 8.). Lakóhelye premontrei gimnáziumában érettségizett, a magyar–német szakos tanári oklevelét a budapesti tudományegyetemen szerezte. Ő is katonáskodott és hadifogságot is szenvedett. Hazatérése után előbb a szombathelyi Szabadművelődési Felügyelőség, 1950-től pedig a megyei levéltár vezetésével bízták meg. Egyik megszervezője volt a Mogensdorfi Kultúrtörténeti Simposionnak, amelyet 1969-től évenként más-más országban rendeznek meg a magyar, a horvát, a szlovén és az osztrák történészek az országaikat érintő kultúrtörténeti kérdések megtárgyalására. A több napos rendezvény előzménye a híres szentgotthárdi csata 300. évfordulója alkalmából 1964-ben a Szentgotthárd alatti, ma burgenlandi, Mogensdorfbán (Nagyfalva) megtartott összejövetel volt. Innen a rendezvény elnevezése.

⁷ Gál József (Vasboldogasszony, 1938. március 1.–). A középiskolát Zalaegerszegen, a tanárképző főiskolát Pécsen végezte. A magyar–pedagógia szakos tanári oklevelét a budapesti Bölcsészettudományi Egyetemen abszolválta. Bükön, majd Szombathelyen tanított. Megszervezte és vezette a megyei pályaválasztási intézetet, amelyet egyesítettek a Vas Megyei Pedagógiai Intézettel, amelynek igazgatóhelyettese lett.

Intézet igazgatóhelyettese, az 1987. évi 1. szám szerkesztésével kezdte munkáját. Ő is, miként elődje, élvezte a kiadó bizalmát, így a folyóirat szerkesztősége az ő munkahelyére tevődött át. Nem hosszú időre, mivel a hazánk történetében bekövetkezett politikai fordulat folytán Vas megye Tanácsa az 1990. évi 4. számon szerepel utoljára kiadóként. Ezt követően: 1991-ben a Vas Megyei Önkormányzati Hivatal, 1992–93-ban Vas Megye Kultúrájáért Alapítvány, 1994-től pedig a Vas Megye Közgyűlése a kiadó.

Vas megye új vezetése, értékelve folyóirata eredményes múltját, felmérve jövőbeni feladatait, azzal kezdte kiadói tevékenységét, hogy főállásúvá szervezte és megpályáztatta a főszerkesztői munkakört. A *Vasi Szemle* fejlesztéséről 1994-ben hozott közgyűlési határozat tekinthető a kiadvány története harmadik szakasza kezdetének. Valójában, miután az első főállású főszerkesztő, Gyurácz Ferenc tanár,⁸ irodalomkritikus akkor kapta a megbízatását, amikor az 1994. évi 4. szám már a nyomdában volt, a főszerkesztői tevékenységének, s ezzel a harmadik szakasznak a valós kezdete 1995. január eleje, a záró évnek tehát 1994-et kell tekintenünk.

Az 1958-ban újjáélesztett *Vasi Szemle* történetének második szakasza tehát 36 évig tartott, s ebből 27 Horváth Ferenc főszerkesztésében folyt. Kiss Gyula az indítással, Horváth Ferenc pedig a megyőkeresztetéssel tartósítja nevét a folyóirat történetében.

Az új kiadó a patinás megyeházán biztosított helyet a szerkesztőségnek. A két helyiség, megfelelően berendezve, nemcsak a főszerkesztőnek és az adminisztrátornak nyújt nyugodt munkakörülményeket, hanem helyet ad a szerkesztőbizottság üléseinek is. A megyei Önkormányzat igen tekintélyes anyagi áldozatvállalásával megteremtődött tehát a folyóirat rangjához méltó, a célkitűzések eredményes megvalósítását lehetővé tevő első önálló szerkesztőség.

Gyurácz Ferenc, aki Vas megye másik folyóirata, az *Életünk*⁹ szerkesztőségéből került a *Vasi Szemle* főszerkesztői székébe, az 1995. évi 1. számban közzétett „Köszöntöm az Olvasót!” című írását azzal kezdte, hogy megbízatásának kezdete folytán az előző szám az ő nevével látott napvilágot, bár azt még az elődje szerkesztette, ezért a keze nyomát viselő 1995. évi 1. számban hirdethette meg a szerkesztői ars poetikáját, amelyben megígérte, hogy „az alapító főszerkesztő, Pável Ágoston nyomdokain halad. Megőrzi, történeti érdeklődésének erőteljesebb hangsúlyait, de helyet ad a tudományok bármely ágához tartozó színvonalas közleményeknek. Célja elsősorban a Vas megyével, másodsorban a tágabb környezetünkkel: az ún. Alpok–Adria térséggel kapcsolatos kutatások, feldolgozások támogatása, eredményeik közreadása.”

⁸ Gyurácz Ferenc (Körmend, 1935. október 11.–). Bükön nevelődött, s kezdte iskoláit, így e fürdőhellyé fejlődött helységet tekinti szülőfalujának. Középiskolai tanulmányait Sopronban, az egyetemet pedig az ELTE bölcsészeti kara magyar–néprajz szakán végezte. Volt betanított lakatos, színpadi díszítő, állatgondozó, számlázó, néprajzos muzeológus, irodalmi muzeológus. 1987-ben a Savaria Múzeumból került az *Életünk* szerkesztőségébe. *Jelen lenni a történelemben* című, Veres Péter magyarságtudatát elemző kötetét a Magvető Könyvkiadó jelentette meg. Politikai esszéi, tanulmányai és cikkei *Egy „populista” főljegyzései* címmel 1993-ban láttak napvilágot. Képzett irodalomkritikus, tevékenységét nemzeti elkötelezettség hatja át.

⁹ Az 1997-ben XXXV. évfolyamát elkezdő *Életünk*, Vas Megye Önkormányzatának irodalmi, művészeti és kritikai folyóirata 1963-ban indult Győr-Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyék közös kiadásában Palkó István, majd Kulcsár János, s végül 1977 tavaszától Pete György szerkesztésében. A kiadó megyék sora idővel Fejér megyével bővült, Zalával viszont fogycott, majd úgy alakult, hogy egyedül Vas megye maradt. A kultúrát hathatósan támogató megyei vezetés nem hagyta megszűnni a végig Szombathelyen megjelenő, zömmel vasi írásokat közlő folyóiratot, nemcsak vállalta a további megjelenítését, hanem főállásúvá szervezte a szerkesztői állást, s azt a Budapestről átszármazott Pete György művelődéspolitikussal töltötte be. Vas megye Tanácsa mint önálló kiadó és Pete György neve az 1977. évi 2. számon szerepel először.

Az új főszerkesztő tehát Pável Ágostonhoz hasonlóan tágítja folyóirata érdeklődési körét, de ő nemcsak a megye, hanem az ország határait is túllépi. Ez számára szükségszerű is, hiszen Vas megye évek óta részt vesz a tágabb környezet gazdasági és kulturális kérdéseinek tárgyalásain.

Gyurácz Ferenc a *Vasi Szemle* megújulásának, arculatváltásának azzal is hangsúlyt kívánt adni, hogy 1996-tól új köntösben, korszerűsített tipográfiával – új tördelés, pagina elhelyezés, az oldalakon élőfej – jelenteti meg. A *Szemle* előnyére szolgáló változtatásokkal indult ötvenegyedik évfolyam kezdete egybeesett az alapító főszerkesztő halálának 51. évfordulójával, így alkalma adódott az utódnak egyúttal emlékezni az alapítóra is: az 1996. évi 1. számot Pável Ágoston egész oldalas képe és munkálkodását, utóéletét felvázoló írás vezeti be.

A véletlen úgy hozta, hogy a *Vasi Szemle* külső megjelenésében és tartalmában megmutatkozó változás kezdete egybeesett az 1956-os események 30. évfordulójával is. Gyurácz Ferenc, a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, már a pártállam idején is hirdette szóban és írásban a hivataltos értékeléssel szembeni véleményét, hogy az „1956 őszének Vas megyei története is minél teljesebben és hitelesebben táruljon föl az utókor előtt”, az 1996. évi 1. számban pályázatot hirdetett a személyes élmények megírására. A beérkezett 12 pályamunka legjobbjait az évfolyamot záró 4. számban tette közzé.

Több folyóirat jutalmazza a hasábjain megjelent legértékesebb írásokat. Így vált lehetővé, hogy a *Vasi Szemle* fennállása 51. évében anyagi és erkölcsi megbecsülést jelképező nívódíjat adjon az 1995/96. évben publikált szerzők közül kettőnek. A *Vasi Szemle* első nívódíjasai: Mayer Antal ny. egyetemi tanár és Záhorkhidi Czigány Balázs történész-muzeológus.

A *Vasi Szemle* történetének új szakaszát az is jellemzi, hogy 1997-től az évi négy helyett hat alkalommal jelenik meg. A gyakoribb megjelenés előbbé teszi az olvasókkal való kapcsolatot.

A *Vasi Szemle* a vidék egyik legrégebbi tudományos folyóirata. Amikor Gyurácz Ferenc vette át a szerkesztését, 500 példányban jelent meg. Népszerűsítő és terjesztési tevékenysége nyomán a példányszám állandóan emelkedik.

A szerkesztőt céljai megvalósításában a következő összetételű szerkesztőbizottság támogatja: Bariska István történész, a kőszegi Levéltár igazgatója, Gonda György ny. államtitkár, Gráfik Imre néprajzos, a Néprajzi Múzeum főosztályvezetője, Heckenast János építészmérnök, a Vasi Tervező Rt. igazgatóhelyettese, Kovács L. Gábor főtanácsos, a szombathelyi Markusovszky Kórház orvos-igazgatója, Kuntár Lajos ny. tanár-könyvtáros, a Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények főszerkesztője, Szabó László tanár, a Vas Megyei Pedagógiai Intézet igazgatója, Szabó T. Attila biológus-kandidátus, egyetemi tanár, a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgató-helyettese, Takács Miklós ny. könyvtárigazgató.

Vas megye helytörténeti, kulturális és irodalmi múltja, jelene, a kialakult és állandóan bővülő szerzői gárda igényli mindkét folyóirat további létét. A mai és a jövőbeni megyei vezetés – remélhetőleg – biztosítja mind a *Vasi Szemle*, mind pedig az *Életünk* folyamatos megjelentetését!

KUNTÁR LAJOS

SZEMLE

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I–II. Szerk. PAJKOSSY György. Bp. 1996. OSzK – Argumentum Könyvkiadó.

A magyar irodalomtörténetírás 1876 óta rendelkezik kurrens bibliográfiával, melynek segítségével lehetővé vált a viszonylag legfrissebb szakirodalomban való gyors tájékozódás. Szinnyei József majd Hellebrant Árpád kezdeményezését 1925 óta az Országos Széchényi Könyvtárban folytatták, előbb Goriupp Alisz révén, majd 1928-tól Kozocsa Sándor nevével forrt össze e vállalkozás, aki csaknem négy évtizeden keresztül, egészen 1965-ig szerkesztette e fontos kiadványt. Az Országos Széchényi Könyvtár e sorozatot 1976-tól folytatta évenkénti kötetekkel, a kimaradt évtized pótlását két 5–5 esztendő magában foglaló összeállítással oldották meg: 1989-ben megjelent *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* címmel az 1971–1975 közti időszak, jelenleg pedig az 1966–1970 közötti évek kötetei készültek el. Így az évenkénti kötetekkel együtt jelenleg 1987-ig rendelkezünk kurrens irodalmi bibliográfiával.

A bibliográfia használati joggal vethetik fel azt a kérdést, hogy – amikor még mindig tíz esztendő elmaradással rendelkezik a sorozat – miért volt szükség e kötet megjelentetését előtérbe helyezni, annál is inkább, hiszen az MTA Irodalomtudományi Intézetében készül és ebben az évben befejezést nyerő 8 kötetes összefoglaló bibliográfiai sorozat kötetei is magukban foglalták az 1966–1970 közti szakirodalmat. A kérdésre nem nekem kell válaszolnom,

de az kétségtelen, hogy a most megjelent kötet gazdagsága – és az említett bibliográfiai szintézishez képest – az a többlet, hogy magát az irodalmi műveket is tartalmazza, igazolja ezen összeállítás jogosultságát is. Ezzel az OSzK kurrens sorozata 1987-ig teljessé vált – igaz, hogy az azt követő évtized nem jelentéktelen hiány a kutatás szempontjából, különös tekintettel arra, hogy a nyolc kötetes bibliográfiai szintézis is csak 1970-ig tárja fel az irodalmat. Még nagyobb veszedelmet jelentene, ha igaznak bizonyulna az a hír, hogy a jövőben egyik intézmény sem kívánja folytatni az irodalomtörténeti bibliográfiai munkát.

Visszatérve magára a közelmúltban megjelent kötetre, azt mondhatjuk, hogy mind kiállításában, mind tartalmában színvonalas az a két kötet, amely ennek az öt esztendőnek az anyagát tartalmazza. Méretei azt mutatják, hogy talán a jövőben is – természetesen az éves sorozat mellett – ilyenféle összegezésekre, kumulációkra szükség lenne, hiszen ennyi idő alatt már egy jól áttekinthető kézikönyv anyaga gyűlik össze, a hosszabb időszak kumulációja viszont már túlméretezett köteteket eredményezne.

Igaz ugyan az is, hogy e kötet méreteit, úgy gondoljuk, némileg lehetett volna korlátozni anélkül, hogy a kutatókat fontos információktól megfosztották volna. Természetesen nem a szépirodalmi munkák elhagyására gondolok, hiszen ennek e sorozatban nemcsak hagyománya, hanem indokolt helye is van. (Az összegező bibliográfiai sorozatnál már csak méreteinél fogva is indokolt volt az irodalomtörténeti anyagra való koncentráció.) Véleményem sze-

rint sokkal inkább elhagyhatók lettek volna mindenek előtt azok a bevezető fejezetek, amelyek „Az irodalmi tevékenység háttere” címet viselve, politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti munkákat, eszmei-politikai áramlatokkal, valamint egyházi és vallási kérdésekkel foglalkozó irodalmat tartalmaztak. Ezeknek egy irodalomtörténész számára való fontosságát elismerve is, úgy vélem, hogy nem tartoznak ide, hiszen a történeti bibliográfiákban sokkal teljesebb képet lehet kapni róluk.

Másféle szerkezeti jellegű takarékoságot jelentene, ha a szerkesztés következetesebben ragaszkodna az időhatárokhoz. A segítő szándék vezérelhette a szerkesztőket, amikor úgy döntöttek, hogy bizonyos kézikönyveket „korszakunk felső időhatára után” is felvettek, igaz kettős csillaggal jelezve a korszak szerinti illetéktelenséget. E következtelenség nemcsak megbontja a kötet kronologikus egységét, hanem el is bizonytalantítja a használót, mert nem világos előtte, mit kereshet benne és mit nem, és hogy a felvett anyagon kívül van-e még számottevő irodalom vagy nincs. (Ráadásul nem csak a felső időhatár átlépése történt meg, hanem az alsó is: 1964-es kiadású kötetek is bekerültek (pl. *A magyar irodalom története* 1–2. köt.: I. 43.)

Végül egy más jellegű ökonomizmussal is lehetne némi helymegtakarítást elérni – anélkül, hogy kárát vallaná a kötet használója. Amennyire indokolt és a tájékozódást szolgáló az az eljárás, hogy nemcsak a tanulmányköteket, hanem jelentősebb monográfiákat is elemezve ír le, talán annyira túlzás, hogy az antológiákkal kapcsolatban is felsorolja a kötet az antológiában szereplő valamennyi író nevét. (I. 45–54.) Nem hiányzik a felsorolás még olyan gyermekkönyvek esetében sem, mint az *Óvodások mesekönyve* (I. 45.), vagy a *Kisgyermekek nagy mesekönyve* (I. 48.) – igaz jeles írók írásairól van szó. Valószínű azonban, hogy ezt így senki sem keresi egy bibliográfiában.

A személyi rész előtt található általános fejezetekkel kapcsolatban egy másfajta szerkezeti probléma vetődik fel. Az első fejezetben („Az irodalomtudomány általában”) a kézikönyvek

és a különböző elméleti kérdések találhatók. Ezt követi „Az irodalom története” c. fejezet, amely anyagát nagyon helyesen az irodalomtörténeti korszakok szerint csoportosította. Nem világos, hogy a következő fejezetekben – „Az irodalmi élet és keretei”, „A magyar irodalom és világirodalom kapcsolatai”, „Magyar irodalom külföldön” – miért nem követték ezt a tagolást, és miért található itt a teljes anyag egy-egy alfejezeten belül, egyetlen szerzői beütendőben? A szerzők szerinti alfabétikus felsorolásnál különben is hasznosabb lehetett volna – még az öt éves periódusban is – a kronologikus sorrend.

Az összeállítás egyébként tudományos pontosságban és megbízhatóságban követi a sorozat értékes hagyományait. A kötet szép kiállítás formailag is kifejezi, hogy egy jelentős irodalomtörténeti kézikönyvről van szó. A tipográfiával kapcsolatban talán csak a nevek „fett”-tel való kiemelése okoz némi zavart a személyi részben, mert olykor egybeolvadnak a fejezet-címek élén álló művek a róluk szóló irodalom szerzőinek neveivel.

Befejezésül ismételten hangsúlyozni szeretném: ha valóra válik az, hogy a nemzeti könyvtár nem tudja folytatni e fontos hagyományt, nagy kárára válna az irodalomtudománynak, de a szélesebb értelemben vett országos könyvtári és egyéb információs tevékenységnek is. E folytatást a hagyományon kívül az a gyakorlati tényező is indokolná, hogy a forrásanyag a legteljesebben itt található meg; nem is beszélve arról, hogy az OSzK önmagát az irodalomtörténet szakkönyvtárának nyilvánította. Az Irodalomtudományi Intézet összegező bibliográfiai sorozata 1970-ig tartalmazza csak a szakirodalmat; ezt folytatta az OSzK évenkénti, illetve két kumulációs kötete. Sajnos így is még tíz év lemaradás van, ami szintén nagy kár, de még nagyobb kár lenne e vállalkozások esetleges végleges megszűnése. Voltak még kedvezőtlenebb időszakok is, amikor – főként Kozocsa Sándor áldozatos munkája által – mégis biztosítani lehetett a kurrens irodalomtörténeti bibliográfia folyamatos megjelenté-

tését. Furcsa és groteszk lenne, ha éppen most szakadna meg egy több mint 120 esztendőös hagyományra visszatekintő és a mai mindennapi információhoz is alapvetően szükséges bibliográfiai sorozat.

KÓKAY GYÖRGY

Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. 245. l., 22 t. (Régi tiszántúli könyvtárak 8. Alte Bibliotheken der Region jenseits der Theiss (Ostungarn) 8.)

E kötettel vált teljessé a Debreceni Egyetemi Könyvtár régi könyvállományának művelődéstörténeti szempontból is értékes adatokat feltáró és jelentős tudományos kutatási eredményként értékelendő publikálása. Ojtozi Eszter évtizedek óta tervszerűen – korszakanként – dolgozta fel a Könyvtár legrégebb kiadványait. 1989-ben jelent meg az itt őrzött 16. századi külföldi könyvek katalógusa (*A Debreceni Egyetemi Könyvtár XVI. századi külföldi könyveinek katalógusa. Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.* Debrecen, 1989. 234 l.). Ezt követte 1994-ben egy újabb kötet (*A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699.* Bp. 1994. 277 l., 27 tábla). Ez utóbbi ismertetésekor jeleztük (MKsz 1995. 4. sz. 465.), hogy érdeklődéssel várjuk az 1601–1650 közötti, azonos jellegű könyvek – tudomásunk szerint ugyancsak feldolgozott katalógusának a megjelenését. Ojtozi Eszter szakszerű és fáradhatatlan munkájának köszönhetően immár ez az anyag is publikálásra került: nemcsak a helyszínen, hanem bárhol pontos áttekintést nyerhetünk tehát nevezett

Könyvtár már koruk miatt is különlegesen értékes könyveiről.

Az ismertető kötet bevezetőjében a szerző a tőle megszokott sommázó stílusban tájékoztat a katalógussal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókról. Mint követendő példa érdemel említést, hogy minden fejezetcím és információ magyar és német nyelven jelent meg. A katalógus szerzői betűrendben, 404 kiadványról ad sokoldalú tájékoztatást. Az egyes bibliográfiai leírások után következnek a további adatok: a jelzet, a szakirodalmi utalás, továbbá az egykori possessorokra, dedikációkra, érdekesebb bejegyzésekre, tulajdonjegyekre (ex librisekre, supralibrosokra) vonatkozó közlések.

A tételeírásokban feltárt adatokról mutatók sora nyújt áttekintést. Nem egy közülük mintaként szolgálhat a régi nyomtatványok elemző leírásához. A névmutató a közreműködőkről, társszerzőkről és a címekben szereplő személyekről ad áttekintést. Ezt követi a nyomdahelemek, majd külön fejezetben a nyomdászok betűrendes mutatója, továbbá az állomány időrendi, nyelvi és jelzetek szerinti mutatója. A példányleírások adatait foglalja rendszerbe a possessorok stb., valamint a hosszabb bejegyzések nem hagyományos, de hasznos segédletnek tekinthető mutatója.

Érdekes megállapításokra vezet mind az állomány, mind az egyes mutatók tanulmányozása. Meglehetősen kevés a klasszikus auktorok e korszakban kiadott munkája: Cicero, Herodotos, Tacitus, Vergilius 1-1 művel szerepel. Kivétel Ovidius, akinek 2 műve 4 kiadásban található az állományban. A későbbi auktorok közül Iustus Lipsiustól 5, Erasmustól 4, Macchiavellitől 2 mű 4 kiadása, Faustus Socinustól 2 mű, míg Kálvintól mindössze 1 munka került e korszakból a Könyvtárba. Szép számmal szerepelnek viszont a bibliai, valamint a bibliai konkordancia-kiadások; a tridentinai zsinatról 6 kiadás tájékoztat. Meglepő, de a Könyvtár története alapján érthető a meglehetősen sok katolikus és ezen belül is a számos jezsuita szerző művének meglete éppen Debrecen rangos könyvtárában.

Érdeme a katalógusnak, hogy címleírásai gyakran felhívják a figyelmet a ritka, illetve a tartalmilag értékes nyomtatványokra s olykor azok keletkezési körülményeire (l. a 128., 380. tételt). Ez utóbbiak közül itt részletesebben csak a 225. tételre utalunk, amely Melchior Khlesl bécsi püspök negatív válaszát közli Mátyás főhercegnek arra a vezető teológusokhoz intézett 1608. évi kérdésére, hogy célszerű-e Magyarországon a protestánsoknak vallászsabadságot biztosítani. Ezt a maga korában fontos kérdést tárgyalta az 1609-ben megjelent *Duellum Glöselianum*nak is nevezett két kiadvány, amely Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményével került a nemzeti könyvtárba (jelzetük: App. H. 702 és 707.).

A nyelvi mutató tanulsága, hogy az állomány túlnyomó többsége latin nyelvű könyv. Ehhez képest elenyésző a 32 német, 12 görög, illetve olasz, 11 francia, illetve egyházi szláv nyelvű kiadvány. Angol, flamand, héber, holland, lengyel, portugál, spanyol és szír-kald mű viszont csak 1-3 szerepel az együttesben.

A legtöbb nyomtatvány a könyvkiadásban ekkor már vezető szerepet nyert német és németalföldi városokban (Frankfurt/a.M., Köln, Leiden, Amsterdam, Antwerpen, Genf) jelent meg. Jóval kevesebb kiadvány került e korszakból a Könyvtárba olyan fontos városokból, mint Bazel, Lyon, Nürnberg, Párizs, vagy Velence.

A possessorok mutatója ad feleletet arra, hogy miért tér el az állomány összetétele a debreceni Egyetemi Könyvtár esetében feltételezhető összképtől. Elsősorban azért, mert a könyvtár nem nagy múltú intézmény, csupán 1916-ban alapították. A 17. századi köteteinek együttese is az utóbbi évtizedekben gyarapodott lényegesen. A korábbi tulajdonosok alapján úgy tűnik, hogy nem kevés kötet az államosítás révén került a Könyvtárba, kisebb részben hitelesen az Országos Könyvtári Központtól (l. 295. tételt), jelentősebb mértékben pedig a közvetítő szerv feltüntetése nélkül a megszűnt katolikus szerzetesrendek egykori gyűjteményeiből. Különösen sok ferences, jezsuita és cisztercita könyvtár kötetei találhatók

a katalógusban, amiről a nagy gonddal összeállított possessor-jegyzék kétféle módon is tájékoztat. Egyrészt szerepelteti e köteteket a tételeszámra hivatkozva az egykori lelőhelyük szerint, másrészt a szerzetesrendek betűrendjében arról is áttekintést nyújt, hogy mely helységekben működött rendházakból kerültek nyomtatványok a debreceni könyvtárba.

Magától értetődő viszont, hogy sok könyv származik a Debrecenben működő, vagy onnan elszármazott híres személyiségek, tudósok, teológusok, egyházi szónokok egykori gyűjteményéből: így Ballagi Mór (1815–1891), Csobán Endre (1882–1959), Géresi Kálmán (1841–1921), Hatvani István (1718–1786) és a két neves református egyháztörténész Révész Imre (1826–1881) és Révész Kálmán (1860–1931) könyvtárából. A debreceni Református Kollégium egykori diákjai közül is többnek itt maradt fenn egy-egy kötete. Közülük csak néhányat említünk, zárójelben azzal az évszámmal, amikor a nevezett kollégium diákjai voltak. Közéjük tartozott Győri Péter (1772), Munkátsi István (1783), Sáray H. Pál (1686), Unghvári János (1783) és Vecsey Gábor (1772).

Ugyancsak példákat említhetünk a külföldi possessorok közül. Közülük az egyik nem tudós, hanem hadvezér és államférfi: Franciscus Thomas II. (1596–1656), Savoya és Carignan hercege. Más társadalmi réteget képvisel a neves Herberstein család egyik késői tagja, Johann Seyfried (1706–1771), az udvari kamara elnöke Bécsben, továbbá Gottfried Bessel (1672–1749) a könyvtáralapító göttweigi apát, 1714–1726 között a bécsi egyetem rektora, vagy Leopold Pfaff (1837–1914) egyetemi tanár Ausztriában, a főrendi ház tagja.

Magyar művelődéstörténeti szempontból természetesen fontosabb számunkra, hogy Debrecenben maradt fenn a kiváló erdélyi kancellár és neves író Bethlen Miklós (1642–1716) egyik tankönyve, Petrus Ramus aritmetikai és geometriai ismereteket tárgyaló munkája. E kötetre egyébként Ojtozi Eszter már korábban külön cikkből felhívta a figyelmet. A magyar arisztokrácia olvasmányai közül itt található Andrassy István gróf (1731–1812), Eszterházy

József (1682–1748) országbíró, a Wesselényi-féle összeesküvés vezető tagja, Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró, valamint a nemzeti könyvtárat alapító Ferenc apjának, Széchényi Zsigmondnak (1720–1769) egy-egy kötete. Jóval köztudottabb, hogy e könyvtár mondhatja magáénak Dessewffy Miklós (1771–1843) költő és politikus, valamint családja búdszentmihályi könyvtárának számos értékét.

Egy tudományos munkát, gyűjteményi katalógust a benne feltárt új megállapítások, adatok, továbbá a logikus szerkezete, áttekinthetősége alapján szokás értékelni. Ilyen szempontok szerint mérlegelve ez a kötet méltóképpen sorakozik Ojtozi Eszter korábbi katalógusaihoz. Érdemes utalni arra is, hogy a 17. századi külföldi könyvek két katalógusának anyagát régi nyilvántartások segítségével gyűjtötte ki a szerző a könyvtár raktáraiból. Ez a szakismerteket és szorgalmat igénylő feltárási módszer például és biztatásul szolgálhat sok hasonló feladatra vállalkozó könyvtáros számára. Maga a kötet pedig olyan elismerésre méltó, szakszerű munka, amelyet egyaránt haszonnal fognak forgatni a magyar könyv-, könyvtár- és művelődéstörténet kutatói.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Füzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. 48 l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum 27. füzet.)

A Kner-nyomda alapításának 75. évfordulójára emlékeztek 1957-ben. Ebből az alkalomból – Malatinszky Lajos, a nyomda egykori mester-szedőjének, Kner Imre bizalmasának vezetésével – alkalmi kiállítást rendeztek, majd ennek sikerét és az érdeklődést látva alakult ki a „házi múzeum”, mely azonban nem volt nyilvános, csak a nyomda vendégei és egy-egy neves közéleti személy láthatta. Csak a Békés megyei nyomdák kényszerű egyesülése után merült fel a múzeumalapítás gondolata. Létrehozását Botyánszky Pál, Malatinszky Lajos és Haiman György (a

nyomda hajdani betűszedője, de ekkor már a Nyomdaipari Tröszt vezérigazgatója) kezdeményezte, szorgalmazta, és járta végig a múzeum-má nyilvánítás rögzös útját. A Művelődési Minisztérium 1967. december 21-én engedélyezte a volt Kner Imre-házban nyomdaipari muzeális közgyűjtemény létesítését és működését. Az alapítók szerencsés időszakban álltak elő elképzeléseikkel, hiszen a nyomda törekvései egybeestek a Múzeumi Főosztály elhatározásával, hogy valamennyi iparág területén alakuljanak ki olyan muzeális gyűjtemények, melyek képesek bemutatni az adott iparág fejlődését oly módon, hogy összegyűjtik a vele kapcsolatos tárgyi, és archív emlékeket. Az egész országban ekkor elkezdtek a szakmúzeumok, s ennek legfőbb szorgalmazója a minisztériumban dolgozó Kiss László volt.

A Kner Nyomdaipari Múzeum első kiállítása 1970 nyarán nyílt meg, s máig az egyetlen ilyen jellegű múzeumunk. Helyének – remek ötlettel – a Kozma Lajos tervezte, népies barokk stílusú Kner-villát szemelték ki, s ezt az elképzelést a gyomai tanács is támogatta. A jelenlegi kiállítás a felajánlott épületben 1982-ben nyílt meg. A nyomda történetét végigkövető kiállítás kalauzát Füzesné Hudák Julianna adja most az olvasók és múzeumlátogatók kezébe, aki 1985-től tevékenyen vett részt a kaláló tárgy anyag összegyűjtésében.

A múzeum látnivalóinak jelentős részét az 1882–1944 között működött Kner-nyomda felszerelése, betű- és díszítőanyaga, az elkészült nyomtatványok, könyvek képezik. Knerék kezdettől fogva nagy gondot fordítottak kiadványaik, nyomtatványaik megőrzésére. A gépeket sajnos az államosítás és az 1950-es évek ún. „vasgyűjtő napok” teljesen megsemmisítették. Levelezésük a két világháború közötti magyar szellemi – főleg irodalmi – életre vonatkozó adatok kiaknázhatatlan tárháza. Ennek a hatalmas kultúrkincsnek a sorsa is eléggé hányatott volt, egyik helyről a másikra szállították, míg azután a Gyulai Levéltárba került, ahol ma is kutatható. Számos nyomdatörténeti és irodalomtörténeti mű merített gazdag anyagából.

KÖHEGYI MIHÁLY

Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996. X, 125 l. (Gratia. Bamberger Schriften zur Renaissance-forschung, 29.)

A középkori irodalomban tekintélyes helyet foglalnak el és külön műfajt is képeznek az erényekről és a bűnökről (*de virtutibus et vitiis*), vagy a tartalmilag ennek megfelelő, ám más címen (*De decem praeceptis, Conflictus de vitiis et virtutibus, Speculum peccatoris, Ars bene moriendi, Tractatus de continentia sacerdotum* stb.) olvasható írások. Az emberi magatartást meghatározó erkölcsi kérdések már a kereszténység előtt is az érdeklődés középpontjában álltak, az ezzel a témával foglalkozó művek nagy száma egyértelműen utal erre. Az erények és a bűnök felismerése, követése és elutasítása nagyon fontos szempont volt a középkori ember életében, hiszen ettől függött örök üdvössége vagy örök kárhozata. A kéziratokban az erények és bűnök tárgykörében kutatók előtt jól ismert Bloomfield¹ nagy incipit-mutatója, amely nélkülözhetetlen segítséget jelent egy adott mű szerzőségének megállapításában, és tájékoztat a nagyobb, vagy valamilyen katalógussal rendelkező könyvtárakban lévő párhuzamos kéziratokról.

Richard Newhauser szorgalmának és kitarásának köszönhetően most a magyarországi *de virtutibus et vitiis* témájú kéziratok katalógusát vehetjük kézbe. A katalógushoz Vizkelety András írt beköszöntőt, amelyben a külföldi olvasók számára a mai magyarországi kódexállomány kialakulásának történelmi összetevőiről, számarányairól az alapvetően fontos tudnivalókat foglalja röviden össze. Ebből érdemes kiemelni a Magyarországon található kódexek alacsony számát (másfélezer alatt), és azt, hogy ezeknek is csak egy töredéke köthető, akár keletkezésében, akár használatában a középkori Magyarországhoz, mivel többségüket a 18. és a

19. század könyvgyűjtői vásárolták Európaszerte. A középkor végi (1500 körüli) Magyarországon valaha létezett, minimum 45 ezer kódexhez képest ez elenyésző mennyiség, még abban az esetben is, ha a Csapodi házaspár gyűjtő munkája (*Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* 1–3. köt., Bp., 1988–1993–1994.) eredményeképpen ma Európában több mint háromezer kódex (köztük kódextöredékek is) és incunabulum-tétel gyűlt össze, amelyek possessor- vagy scriptorbejegyzés formájában a középkori Magyarországhoz köthetők. Vizkelety ismerteti nagy vonalakban a három budapesti könyvtár (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Egyetemi Könyvtár) állományának kialakulását és összetételét. Az elemzésből rögtön kitűnik, hogy mit nem kellett Newhausernek feldolgoznia (ezt maga is hangsúlyozza Bevezetőjében): Bartoniek Emma 1940-ben megjelent OSZK, és Mezey Lászlónak 1961-es Egyetemi könyvtári, valamint Vizkeletynek a Magyarországon található német kéziratokról készített katalógusa ezen állományok ilyen irányú feltárását feleslegessé tették. Az OSZK új beszerzésű kódexei közül Newhauser az e témájúakat azonban belevette katalógusába. E megállapításokkal gyakorlatilag már adott az a kör, amiben a *de virtutibus et vitiis* kéziratokat fel kellett kutatni és le kellett írni: túlnyomórészt egyházi könyvtáraink adják a 167 feldolgozott tételt (Budapest, Ferences Könyvtár; Budapest, Kegyesrendi Központi Könyvtár; Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára; Eger, Főegyházmezei Könyvtár; Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár; Győr, Egyházmezei Könyvtár; Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár; Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár; Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár; Szombathely, Egyházmezei Könyvtár; világias: OSZK, MTA és Gyöngyös, Vachott Sándor Városi Könyvtár). A meghatározható provenienciájú kódexek nagy része elsősorban

¹ BLOOMFIELD, Morton W.–GUYOT, Bertrand-Georges–HOWARD, Donald R. –KABELAO, Thyra B.: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A. D.* Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America, 1979. (The Mediaeval Academy of America, Publication 88.)

német és osztrák, másodsorban itáliai eredetűek, ezeket még francia és cseh kéziratok követik.

Newhauser az egyes művet látja el sorzámmal, a művet tartalmazó kódexnek pedig nélkülözhetetlen adatait közli: könyvtári jelzést, korát, íróanyagát, méretét, provenienciáját. Az egész katalógusra jellemző a világos és áttekinthető elrendezés. Az egyes leírásoknál a prologus/praefatio incipiteket nagyon helyesen elkülöníti a textustól, megadván ez utóbbinak incipitjét és desinitjét, és ha van, akkor külön még közli a kolofon szövegét is, szövegközlésében pedig hűen követi az eredeti írásmódját. A hegyes zárójelet Newhauser a saját kiegészítéseinek jelzésére használja: a.) evvel oldja fel a rövidítéseket (pl. a 4. tételnél: *poni*<*tur*>: bár ezeket meglátásom szerint minden külön jelzés nélkül fel lehet oldani); b.) ezek közé illesztve egészíti ki a szöveget a hiányzó betűkkel, szavakkal (a 4. tételnél arra lehet gondolni, hogy a rubricator nem írta be rubrummal a kezdőbetűt: <*N*>*oticia*); c.) ezek közé illesztve a kiadó toldotta bele a szövegbe a bibliai locust (a 64. tétel esetében e nagyon ismert kifejezés: *captivam duxit captivitatem* után megtaláljuk: <*Eph. 4.8*>, míg több más esetben ez elmaradt, pl.: a 48-as tételnél a Királyok 2. könyve mellett a 7,1-et, az 51-es tételnél pedig a zsoltárhelyet, 88,32-öt, hiányoljuk). A kötetet példamutató gondossággal szerkesztett incipitjegyzék, névmutató (feltünteteti, hogy az illető személy milyen minőségben: szerzőként, másolóként, vagy a mű címzettjeként etc. szerepel a kéziratban), cím- és helynévjegyzék, concordantia Bloomfieldhez és Newhauser összeállításának korábban megjelent részeihez (Manuscripta 31,2 1987 102–115 és 33,1 1989 3–14) zárja. A szövegek azonosítása és a vonatkozó új szakirodalom felhasználása mintaszerű.

Nem értelmezhető a 117-es tétel (Kalocsa, MS. 275) kolofonjának feloldása: *finivi quasi octava f<eria> post comple<> in quatuor <> 1466*. E töredékesen megmaradt részletnek helyes olvasatot nehéz javasolni, mivel az *octava feria* nemcsak önmagában, hanem a kántorbüjt

napjaira is gondolva (szerda, péntek, szombat, azaz: feria quarta, sexta, sabbato) lehetetlen. Egyébként e tételnél lehet tettenérni egy „bennfelejtett” dőlt betűs latin szövegrészletet, aminek, azaz a dőlt betűs szedésnek, az egész katalóguson keresztüli következetes, ám sajnálatosan elmaradt végigvitele, tipográfiailag jól elkülöníthette volna a katalógus angolját a kódexek latinjától, esetenként németjétől. Az 51-es tételt képező OSzK Cod. lat. 535-ös kézirat provenienciájának meghatározása rossz, mivel a pozsonyi káptalan egykori felvidéki magyar provenienciájú kódexét nem lehet „Czech/Hungarian (?)”-nek mondani. Nyilvánvaló, hogy Pozsony alapján (a mai határokat tartva is szem előtt), cseh provenienciára gondolni nem lehet. A latin *Posoniensis* után zárójelben először talán a város magyar nevét kellett volna megadni, majd a németet, és legvégül az alig másfélszázados múltra visszatekintő mai hivatalos nevét; egyébként Güssing magyar neve, Németújvár is hiányzik a kötetből. A katalógus használhatóságát és értékeit nem módosító néhány sajtóhibát kell még említeni: OSzK Cod. lat. 519 (48. tétel): *ca*<*n*>*tur Reminiscere* helyett a *canitur* szónak kellene állnia. Az Index nominumban közölttel ellentétben *Isidorus Hispanensis* neve helyesen: *Hispalensis* (Hispalis volt Sevilla akkori neve), amint a *Bestiarum* is *Bestiarium* lenne.

SARBAK GÁBOR

Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Ein Kapitel Kulturgeschichte aus der Stadt an der Temesch. Töging a. Inn, 1996. 122 l. (Dokumentationen)

Jól használható és hiánypótló kézikönyv látott napvilágot 1996-ban a németországi Töging am Innben, mely a Lugoson a kezdetektől napjainkig megjelent valamennyi periodikus kiadványt feltárja és megadja számos, ma már csak a szakirodalomból ismert kiadvány ada-

tait. Műfaját tekintve a sajtótörténet és a bibliográfia között helyezkedik el. A sajtótörténethez a lapok címeinek kronologikus elrendezése közelíti, de minden olyan adatot tartalmaz, melyek a sajtóbibliográfiák fő alkotóelemei.

Lugos, Temesvár és Nagybecskerek után a Bánát harmadik legnagyobb városa. A szerző bevezetőjében felvázolja a lugosi sajtó rövid történetét, az első színházi almanachoktól kezdve. Igen alapos előszavában vizsgálja a periodikus kiadványok terjesztési módjai mellett, olvasóik körét és gazdasági hátterüket, ugyanis a lapkiadók létét általában a könyvkiadás biztosította, s így csak a könyvkiadói háttérrel rendelkező lapkiadók tudtak hosszabb ideig fennmaradni. Tény, hogy Lugoson hosszabb ideig egyetlen napilap sem tudott gyökeret verni.

Hasonló összefoglalások jelentek már meg a történelmi Magyarország más jelentős német nyelvű lakossággal bíró városával (gondolunk itt Sopronra, Pécsre, Pozsonyra és Temesvárra) kapcsolatban. Összehasonlítva ezekkel, jelen munka kiemelkedik részletes lelőhely adataival, arról nem beszélve, hogy mind közül a leginkább naprakész.

A bibliográfia a soknemzetiségű kisváros valamennyi német, magyar és román nyelvű periodikus kiadványát magába foglalja. Felépítése a következő: a legnagyobb csoportot a kronológiai sorrendben sorakozó folyóiratok és hírlapok képezik, ehhez kapcsolódik egy témaszerinti csoportosítás és egy nyelvek szerinti mutató, majd ezt követik a városi és megyei szervek hivatalos lapjai és értesítői, külön csoportot képeznek a katonai periodikus kiadványok. A bibliográfia felöleli a város valamennyi kisebb-nagyobb rendszerességgel megjelenő kiadványát, ide értve az iskolai értesítőket, a dalegyletek, alapítványok, kórházak tudósítóit, az alkalmi lapokat és a naptárakat. A szerző minden esetben feltünteti a tulajdonos, a kiadó, a főszerkesztő, a szerkesztők és munkatársak neveit, a lap méreteit, nyomdáját, a lelőhelyet, sőt a jelzetet is, amely alatt az adott intézményben a kiadvány hozzáférhető. A peri-

odicitást sajnos nem minden esetben. A leírások nem szorítkoznak a száraz bibliográfiai adatok közlésére, az egyes fettel szedett és aláhúzással is kiemelt tételek mind egy-egy kis sajtótörténeti írás, melyek kitérnek a lap esetleges előzményére, címváltozásaira, ill. utódjára, összefoglalva így a lap életének fontosabb eseményeit. A főcím, alcím mindig a megjelenés nyelvén szerepel, de a szerző román és a magyar nyelvű lapok esetében zárójelek között közli azok német fordítását is, segítve ezzel a pontosabb tájékoztatást.

A kötet fő rendező elve a kronológiai és a tételek nem a bibliográfiákban megszokott címszerinti alfabetikában, folyamatos tételszámozással követik egymást, de mivel e munkában nincs olyan nagy mennyiségű címről szó, s a szerző annyi kisebb tematikus csoportot alakít ki, hogy ezeken belül az eligazodás valóban nem nehéz. Fel kell hívni a figyelmet a tényleg minden szempontra kiterjedő csoportképzésen belül arra is, hogy létezik a többnyelvű periodikumoknak, valamint a máshol szerkesztett, de Lugoson nyomtatott kiadványoknak külön alcsoportja. Az összeállítást névmutató és az alapvető szakirodalom egészíti ki. Említésre méltó előnye még e kiadványnak, hogy a szerző a más korábbi lugosi periodikumokat is érintő publikációk hiányos, vagy hibás adatait minden esetben kiegészíti, illetve helyesbíti.

A szerző, aki egyébként szinte egész életét e munkájának szentelte, kötetét a lugosi kultúra és helytörténeti kutatásokhoz szánta adalékkul, de ezen túlmenően haszonnal forgathatják könyvtárosok beszerző-gyarapító munkájuk során, valamint a kutatók szélesebb köre nyerhet belőle legfrissebb tájékoztatást a lelőhelyek vonatkozásában, hiszen a szerző a közelmúltban ténylegesen kézbe vette az állományt. Ez a mű egyik legpraktikusabb eredménye, hiszen a Réz Henrik-féle, még a háború előtt megjelent magyarországi német sajtóbibliográfia lelőhely és egyéb adatai ma már sokszor nem helytállóak.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Adó Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai	1
<i>Adós József</i> : Frölich Dávid	16
<i>Domokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László</i> : Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben	33
<i>Óth Szilvia</i> : A Kút (1926–1927). A Képzőművészek Új Társaságának folyóirata	58

ÖZLEMÉNYEK

<i>Orsa Gedeon</i> : Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából	73
<i>Ukkon Ágnes</i> : Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében	76
<i>Ömöri György</i> : XVII. század végi magyar versbejegyzések egy londoni Bornemisza-kötetben	82
<i>Elestei N. László</i> : Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata)	84
<i>Ókay György</i> : Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez	95
<i>Óhé Katalin</i> : Reformkori oktatás- és társadalompolitikai röpiratok	97

IGYELŐ

<i>Zigány Lóránt Szinnyei–Gulyás–Viczián</i>	104
<i>Sapodi Csaba</i> : Anjou Endre Bibliájáról	109
<i>Untár Lajos</i> : Változások a Vasi Szemlénél	111

ZEMLE

magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1966–1970. I–II. Szerk. Pajkossy György. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	115
Jtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	117
Üzesné Hudák Julianna: Élő örökség. A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	119
ewhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	120
ay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa Mária</i>)	121

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Les sources polonaises du livre synodal d'Esztergom (1382)	1
<i>Hajós, József</i> : Dávid Frölich	16
<i>Domokos, György-Hausner, Gábor-Veszprémy, László</i> : Des imprimés de théorie militaire dans nos anciens catalogues	33
<i>Tóth, Szilvia</i> : La revue Kút (1926–1927). Revue de la Société Nouvelle des Artistes	58

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Une variante de composition reconnue de la maculature de l'imprimerie de Manlius	73
<i>Dukkon, Ágnes</i> : La méthode d'enseignement des langues de Comenius reflétée par la grammaire latine-anglaise de Pál Jászberényi	76
<i>Gömöri, György</i> : Des notes de vers hongrois de la fin du XVII ^e siècle, dans un volume de Bornemisza de Londres	82
<i>Szelestei N., László</i> : György Kalmár et la langue hongroise (Le manuscrit de la revue Magyar Merkúrius)	84
<i>Kókay, György</i> : À l'histoire de la première revue ecclésiastique de Hongrie	95
<i>Fehér, Katalin</i> : Des pamphlets de politique d'enseignement et de politique sociale à l'époque des réformes	97

CHRONIQUE

<i>Czigány, Lóránt</i> : Szinnyei-Gulyás-Viczián	104
<i>Csapodi, Csaba</i> : Sur la Bible d'Endre Anjou	109
<i>Kuntár, Lajos</i> : Des changements de la revue Vasi Szemle	111

REVUE

La bibliographie de la littérature et de la science littéraire hongroise 1966–1970. I–II. Réd. par György Pajkossy. Bp. 1996. (<i>Kókay, György</i>)	115
Ojtozi, Eszter: Les imprimés provenant de l'étranger de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1601 et 1650 et leurs possesseurs. Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601–1650. Bp. 1996. (<i>Soltész, Mme Zoltán</i>)	117
Hudák, Julianna M ^{me} Füzes: Un héritage vivant. L'histoire des 25 ans du Musée de l'Industrie Typographique Kner. Gyoma, 1995. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	119
Newhauser, Richard: A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary. Wiesbaden, 1996. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	120
Lay, Heinrich: Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1853–1995). Töging a. Inn, 1996. (<i>Rózsa, Mária</i>)	121